

Verba magistri

ПЕТЬР ВОДЕНЫЧАРОВ

СОЛЛОЖИАНБИСТКА

Verba magistri

Редакционна колегия

Доц. д-р Радка Влахова

Доц. д-р Йовка Тишева

Доц. д-р Владимир Жобов

Доц. д-р Гергана Дачева

Доц. д-р Ирен Александрова

Д-р Радко Шопов

Петър Воденичаров
Социолингвистика

© Петър Воденичаров, автор, 2007
© ИК „СемаРШ“, 2007

ISBN 978-954-8021-88-3

Петър Воденичаров

Социолингвистика

ИК „СемаРШ“
София, 2007

Съдържание

ЕЗИК И СЪЗНАНИЕ

1. Теоретичните подходи към езика	9
2. Езиков универсализъм	10
3. Езиковата относителност — езикът предопределя мисълта и мирогледа	13
4. Критика на хипотезата за крайната езикова относителност	18

ЕЗИК И МОЗЪК

1. Структура и функции на мозъка	21
2. Разпределение на функциите на двете хемисфери	22
3. Двуезиковият мозък. Ранен или късен билингвизъм?	25

ЕЗИК И КУЛТУРА

1. Мислене, култура, езикови значения	29
2. Езикът, който усвояваме, и културата, която предаваме ..	32
3. Език и социализация	34

НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ В СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА

1. Вариативна и корелативна социолингвистика	39
2. Дискурсна социолингвистика	42

КРИТИЧЕСКИ ДИСКУРСЕН АНАЛИЗ

1. Характеристики на критическия дискурсен анализ	51
2. Модел за критически дискурсен анализ	53
3. Текстови анализ	54
4. Критики на критически дискурсен анализ	58
5. Текст и текстова ситуация	59
6. Критически прочит на текст	62

ТЕХНОЛОГИИ НА ОБЩУВАНЕ И МАНТАЛИТЕТ

1. Психодинамика на комуникативните дейности (устен, писмен, електронен манталитет)	65
2. Печатни медии и масова грамотност	65
3. История на електронните медии	69

4. Печатен и електронен манталитет	71
5. Типове електронни кодове — масова и гражданска култура	72
6. Масовата култура — критически дискурсен анализ	73

СОЦИАЛНИ ДИАЛЕКТИ И СТАНДАРТИЗИЦИЯ НА ЕЗИКА

1. Диалекти	78
2. Исторически диалекти	80
3. Нови диалекти	81
4. Социо-семантични кодове (семиотични стилове)	83
5. Анализът на социално-дискурсната практика	84

ЕЗИК И ПОЛ

1. Проучвания на пола и езика — „говорещи“ и „неми“ ..	86
2. Женски и мъжки социално-речеви манталитет	87
3. Прагматика на мъжкото и женското разговаряне: стратегии на любезност и тълкуване на лицето	89
4. Мъжки и женски техники на водене на разговор	91
5. Мъжки и женски комуникативен стил	91
6. Обяснения на разликите	93

ЕЖЕДНЕВНОТО РАЗКАЗВАНЕ И РАЗГОВАРЯНЕ

1. Женската речева идеология: „Мълчание, упование и свян!“	98
(1) Наративни стратегии за себепредставяне	98
(2) Женското разговаряне — жанрове, любезност, лице ..	102
2. Мъжка речева идеология: „Дадена дума, хвърлен камък!“	107
(1) Наративни стратегии за себепредставяне	107
(2) Мъжкото разговаряне — жанрове, лице, любезност ..	110
(3) Наддумването (майтап) — весели истории, словесни дуели, хващане на бас. Ритуали на потъпяване и изчистване на лицето	113

СОЦИАЛНО-РЕЧЕВИ ПОРЯДЪК ПРИ БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

1. Частното общуване в рода и семейството — къщата	115
2. Неформалната всекидневна публичност — улицата	119

3. Неформалната празнична публичност.....	121	
4. Институционално публично общуване — казармата, училището, болницата, общината, съдът	123	
ЛИЧНОТО ИМЕ — РЕЛИГИОЗНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕОЛОГИИ НА ИМЕНУВАНЕТО		
1. Име и идентичност	127	
2. Личното име в православното християнство	128	
3. Политически идеологии и лични имена	131	
4. Името в исляма	133	
5. Политически преименувания и компромисно наименуване при българите мюсюлмани (помаци)	136	
ЕЗИК И ВЪЗРАСТ — МЛАДЕЖКА КУЛТУРА И СЛЕНГ		
1. Младежки общини и субкултури. Политики към мла- дежта	140	
2. Българските младежки култури и сленгове	143	
ЕЗИК И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ — КАЧЕСТВЕНА И ЖЪЛ- ТА ПРЕСА НА БАЛКАНИТЕ		
1. Демократична и плебейска публичност. Качествена и жълта преса	153	
2. Източници, жанрове, тематика, композиция, стил и идеологии на жълтата и качествената преса	155	
3. Българската преса	159	
4. Пресата на Балканите	165	
ЕЗИК И ПРОПАГАНДА — КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПРЕСА		
1. Тематика	171	
2. Източници и жанрове	173	
3. Композиция	177	
4. Стил и език — комунистическият новоговор	178	
ЕЗИКОВО ПЛАНИРАНЕ И ПОЛИТИКА		185
1. Езиково планиране и политика	185	
2. Планиране на езиков статут	187	
3. Планиране на езиково тяло (корпус)	195	

ЕЗИК И НАЦИЯ — РУСИЯ, СЪРБИЯ, ХЪРВАТИЯ, БЪЛГАРИЯ	
1. Примерът с руския национален език.....	203
2. Вук Караджич и сръбската езикова революция	207
3. Българската книжовна приемственост.....	214
ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ГЪРЦИЯ	
1. Неоисихазъм и православна нация	221
2. Просвещение, романтизъм и езиков национализъм	223
3. Независима гръцка държава, мегали идея и диглосия	226
ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В РУМЪНИЯ	
1. Латинизъм.....	232
2. Либерализъм и консерватизъм	235
ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ТУРЦИЯ	
1. Религиозно-книжовната традиция	239
2. Реформиране на империята и оправдяване на османли	240
3. Етнолингвистичен национализъм — туранизъм и турцизация на езика	242
4. Турската република и езиковата революция — единен и чист турски език	244
5. Проблеми на турския национален език	251
ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ЙОГОСЛАВИЯ	
1. Национални и федеративни езици в Йославия	253
2. Езикова политика в Македония	254
3. Езиковият национализъм в Югославия	257
4. Езикова политика в Хърватия	259
5. Езикова политика в Босна и Херцеговина	265
6. Европейска езикова политика на Балканите през 21. век?	270
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	273

ЕЗИК И СЪЗНАНИЕ

различни езици — едно съзнание

различни езици — различни мирогледи

Наследен или социален е езикът?

Възможен ли е преводът?

1. Теоретичните подходи към езика

В езикознанието съществуват няколко основни въпроса, на които учените отговарят по различен начин:

Каква е природата на езика?

- Езикът е отражение на реалността, функция на материалния мозък. Чрез изучаване на физиологията и поведението може да се изучава психологията и езикът.
- Езикът има различна природа от материята и тялото. Езикът може да поражда различни светове. Той може да функционира и в други структури, различни от мозъчните — например в компютърни функции, които да са еквивалентни на мозъчните.

Как са свързани езикът и мисълта?

- Езикът е важен за мисълта. Езикът и мисълта са представени в съзнанието чрез една и съща система от символи. С усвояването на езика се развива интелектът и логиката.
- Езикът и мисълта са представени чрез различни знакови системи. Езикът се усвоява без участие на интелекта и логиката. Чрез езика се съобщават мислите, но той не влияе съществено върху мисленето, което има универсален характер.

Вродена или придобита е езиковата способност?

- Езиковата способност е вроден инстинкт, наследена универсална граматика, чрез която може да се усвои който и да било език по света. Разликите между езиците са повърхностни и несъществени, доколкото се управляват от едни и същи вродени мозъчни модули. Съществува разлика между език (способност) и реч (изпълнение). Чрез речевата дейност на повърхността могат да се разгръщат по различен начин ограничен брой дълбинни схеми.

- Езикът се основава на социално-коммуникативния опит на индивида и общността. Няма същностна разлика между език и реч, ези-

кът обобщава и улеснява речевите усилия на общувашите. Различите между езиците са съществени и непреводими и са обусловени от разлики в средата, културата и знанието.

Какъв характер имат езиковите структури?

- Езиковата структура е формален код от краен брой отделими единици и правила за тяхното съчетаване. Езиковите единици имат аналитичен характер (сноп от диференциални признания), а граматическите правила могат да се формализират. Езиковите структури не зависят от физиологията на мозъка и могат да се моделират математически.

- Езиковите структури са функционални мозъчни схеми, осигуряващи икономично и ефикасно общуване. Езиковите единици имат аналого-аналитичен характер, т.е. те означават не само абстрактни признания, но се асоциират и с типични образи и двигателни схеми. Особеностите на функциониране на мозъка определят характера на езиковите единици (асиметричност, мрежовост, локалност, заменяемост).

Можем да приемем една балансирана позиция, според която езиковата способност се основава на вродени предразположения, чието развитие зависи съществено от средата и личния опит. Мисълта и езикът си взаимодействват особено тясно в определени възрастови периоди и социални сфери, но не съвпадат напълно, абстрактната мисъл може да надскочи езиковите идиоми, а езикът е по-богат от мисълта, бидейки средоточие както на абстрактни значения, така и на зрителни и слухови асоциации, двигателни сценарии, интуиции. Това че някой не е красноречив, не означава непременно, че е глупав. Функциите на езика предхождат и обуславят формите му. Приемаме, че езикът е не само инструмент на мисленето и обмена на полезна информация, но обуславя много аспекти на човешкото бытие — не само интелектуални, но и емоционални, социални, културни, религиозни.

2. Езиков универсализъм

Учените универсалисти смятат разликите между езиците за случайни и несъществени и се надяват да открият универсална граматика, която да обедини разноезичното (след Вавилон) човечеството. Рене Декарт смята, че езикът има логична структура и че мисълта е тъждествена с езика. Търсенията в областта на формалната логика се възприемат като стъпка към бъдещия универсален език на прос-

веченото човечество. Някои логици като Фреге, Ръсел, Карнап се опитват да създадат перфектен логичен език, който би отразил най-адекватно структурата на реалността.

Н. Чомски разграничава интелигентността от езика. Човешеството има общ фонд от вродени общи идеи, т. е. предпоставки да мисли по един и същи начин, но се различава по начина, по който се изразява езиково. Как биха могли да се извлекат от опита общи идеи като Бог, безкрайност, триъгълник, справедливост? За разлика от Декарт, който отъждествява мисленето с езика, Чомски отделя езиковите идеи (универсалната граматика) от другите идеи, свързани с интелигентността и логиката. Психолингвистите го подкрепят — гладък и граматически правилен език могат да имат и хора с тежки интелектуални разстройства като шизофреници, аутисти, болни от Алцхаймер.

В синтактичната си теория Н. Чомски се опитва да докаже, че езиците са многообразни само на повърхнинно ниво, но в дълбочина са сходни, тъй като са породени от универсална ментална граматика, която представлява дискретна комбинаторна система, пораждаща разклоняващи се дърводидни структури. Всички езици по света имат речник, в който думите са групирани по части на речта, определящи съчетателните им възможности; думите се свързват в словосъчетания, а те в изречения; съществителните имена получават семантични роли според значението на глагола; фонологични правила определят звуковия гласеж на езика, който се модифицира от метрични и сричкови дървета. Обкръжението определя начина, по който параметрите на универсалната граматика се нагласят, създавайки различни езици.

На въпроса „Откъде идва езиковата способност?“ Чомски отговаря в духа на Платон. Езиковите идеи се предават генетично, те са вродени и еднакви за всички. Различната среда обуславя своеобразния начин, по който се установяват параметрите на универсалната граматика — така се създават различните езици. Ние просто научаваме езиковите етикети на съществуващите в нашето съзнание понятия. Граматиките са толкова странни, различни от всеки друг вид знание, че не могат да бъдат функция на рационално оперираща интелигентност. Според него животните не могат да се научат да говорят не защото не са интелигентни, а защото им липсва езикова способност. Като доказателство за вродеността на езиковата способност психолингвисти изтъкват наследяването на някои езикови разст-

ройства като заекването и специфичното езиково разстройство, което води до затруднена неграматична реч, докато другите аспекти на интелекта остават незасегнати.

Тези възгледи предизвикват въпроси: Защо от една и съща мисловност се раждат различни езици? Ако езиковите разлики се дължат на разлики в опита, защо езикът да е зависим от опита, а мисълта — не?

За усвояването на езика може би се изисква не много високо ниво на интелигентност, но се изисква нормална интелигентност. Опити с хора, страдащи от синдрома на Даун, показват, че те изпълняват тестовете за интелигентност два пъти по зле от средното ниво и обикновено имат нарушенни лексикални и граматически способности.

През 1975 г. Патнам излага на конференция в Париж твърде силен аргумент срещу Чомски, на който той не съумява да отговори. Математическите понятия не биха могли да се развият генетически по пътя на еволюцията, защото хората използват такива понятия от скоро (от няколко хиляди години). Математиката се появява след като еволюцията на човешката раса е завършила преди около 100 000 години. Тъй като математиката не е наследена, тя следователно е изобретение на човешката интелигентност, а и ѝ човешкият интелект е изобретил математиката, защо да не изобрети и езика? Чомски покъсно се отмята от идеите си и дори разглежда математиката като функция на универсалната граматика.

Н. Чомски допринася за преодоляването на опростенческите поведенчески подходи към езика, като дава тласък на търсения в областта на психолонгистиката, но тъкмо психолингвисти разколебават по-късно някои от неговите аргументи. Като доказателство за вродеността на езиковата способност той изтъква бързото и лесно усвояване на езика от децата — между края на втората и средата на третата година детският език е напълно граматичен и се изгражда към края на четвъртата година. Но изследванията показват, че езиковият опит на децата е средно около 10 часа на ден (10×365 дена $\times$ 4 години = 14.600 часа). Ако за усвояването на чужд език отделим същото време, това прави 13.5 години по 15 часа на седмица, което не е никак малко. Защо с възрастта по-трудно се научава език, загубва ли се с възрастта универсалната граматика или тя действа ефикасно само в определен възрастов период (от 1 до 12 години)?

Според Н. Чомски децата научават добре оформена граматика поради вродения си езиков усет, въпреки че са изложени на неправил-

ни граматични изрази, а за някои синтактични структури те изобщо нямат примери. Според У. Лабов неграматичността на всекидневната реч е мит — неговите статистически изследвания показват, че в ежедневната реч зле оформлените изречения са по малко от 2%.

Опитът с диви деца показва, че усвояването на езика не е напълно инстинктивна дейност, като ходенето например. През 1970 г. в САЩ е открито 13-годишно момиче, наречено Джени, което е било държано от баща си голо в клетка в тъмна стаичка цели 12 години. Баща ѝ подхвърлял храна и често я бил с дървена тояга, като и ръмжал като куче, тя не е чувала изобщо човешка реч. След освобождаването си тя е подложена на интензивно езиково обучение. По-лесно се научава да разбира, отколкото да говори — постига един телографичен стил и никога не произвежда граматически правилна реч. Защо не са се задействали заложените генетично езикови способности? Дали времето за тяхното развитие е изтекло? Ужасяващият социален шок ли ги е блокирал? Не е ли правилният език резултат от нормално езиково общуване, свързващо индивида с другите. Дали в действителност езиковата способност и речта са така разграничени и противопоставени, както в стройните генеративни теории?

3. Езиковата относителност — езикът предопределя мисълта и мирогледа

В езикознанието паралелно с универсалистките теории се развиват също и теории на езиковата относителност. Те са свързани най-вече с развитието на антропологията и разглеждат връзките на езика с мисленето, културата, народа.

Вилхем фон Хумболд твърди, че във всеки език се съдържа специфичен мироглед. Всеки народ има специфичен път, по който върви при изразяване на мисълта си. Този път е предопределен от вътрешната форма на езика, която е възприятие на елементите на езика в духовното им единство. Както звукът застава между човека и назования предмет, така и целият език застава между него и природата. Човек живее с различните обекти, но ги възприема така, както езикът му ги представя:

И въпреки че всяка мисъл може да бъде изразена на всеки език, поради общия им произход и гъвкавостта на значите им, важно е не това, което може да им се припише, а това, което естествено следва от тях, това,

към което те самите предразполагат и за което възхновяват.

Американските антрополози Е. Сапир и Б. Уорф най-цялостно развиват възгледите за своеобразността и относителната непреводимост на езиците и културите:

Езиковата система на всеки език сама по себе си оформя идеите, тя е програма, която съпровожда индивидуалната ни мисловна дейност, анализа на впечатленията, синтеза на натрупаните мисли. Формулирането на идеите не е независим процес, строго рационален в стария смисъл, но е част от определена граматика, и е различен в различна степен за различните граматики. Ние разчленяваме природата според матрицата, изградена от родния ни език (Б. Уорф).

Е. Сапир и Б. Уорф изследват езиците на американските индианци и интересният емпиричен материал им позволява да аргументират известната в езикознанието хипотеза за езиковата относителност. Тази хипотеза се оформя и под влиянието на идеите за относителността във физиката. Атомният физик Нилс Бор формулира общия за природните и хуманитарни науки принцип на допълнителността — с помощта на различни прибори за един и същи обект могат да се получат твърде противоречиви данни, които не могат да се съгласуват в една представа, а се намират в отношение на допълнителност и изчерпват всичко, което може да се научи за обекта. Различните данни се дължат на това, че измервателните прибори си взаимодействват с изследвания обект и влияят върху неговото проучване. В светлината на хипотезата за езиковата относителност инструментът — език и полученото чрез него знание представляват неразложимо цяло и тъй като различните езикови колективи употребяват различни инструменти, възникват различни картини на света, които не се съгласуват в една „обективна“ картина на света, а взаимно се допълват. Езикът се възприема като „неумолима система, тиранин“, който не само отразява опита, но в голяма степен го и предопределя. Всеки език е система от културни модели, в която са кодирани формите и категориите, чрез които личността не само общува с другите, но също анализира природата, забелязва или пренебрегва типове отношения, насочва и изгражда своето съзнание.

Относителност на граматическите значения

Б. Уорф анализира влиянието на граматическата структура на езика върху светогледните представи, най-вече на граматическите изрази за време и пространство:

Тези, които използват различни граматики, се насочват към различни видове наблюдения и различни оценки на външно сходни актове на наблюдение, поради това те не са равностойни наблюдатели и стигат до различни възгледи за света.

Калейдоскопичният поток от безбройните впечатления, които идват от света, се организират в съзнанието ни съобразно съществуващите езикови схеми. Категориите и понятията не се намират просто в света, за да се набиват в очите ни. Изследванията на Уорф за езика на индианците хопи го убеждават, че хопите нямат понятие за времето като продължителност — линейното протичане (преди-сега-утре), характерно за индоевропейските езици. В езика хопи има три форми, свързани с времето — очевидна, неочевидна и начална. Очевидната форма показва това, което наистина е било или е сега. Неочевидната форма показва това, което съществува в сърцата на хората, животните, растенията, вещите и изразява всичко желателно или възможно в бъдещето. Началната форма показва преминаване от желано към действително. Така например сегашната глаголна форма „ям“ може да се преведе приблизително с началната форма 'храната започва да става ядена'.

Всеки език предлага на говорещите определено деление на света, което не е напълно обусловено от делението в природата. В някои индиански езици „човекът“ в „Човекът е болен“ ще съдържа граматическа морфема, показваща дали човекът върви или стои.

Словна относителност

Езиците делят словно света на различни единства и това е добре известна идея. Уорф разглежда съответствието на английският израз „It is a dripping spring“ 'Това е падащ извор' на езика алахи. Той ще се предаде с един по-синтетичен израз „No-to Ga“. „No“ 'действие надолу', „to“ 'вода, извор', „Ga“ 'бял съм' или приблизително 'Подобно на вода или извор белотата се движи надолу'. Изглежда апахите не разчленяват действителността на отделни предмети и действия. „Лодката е издърпана на брега“ ще изглежда като 'Там е, на брега, като точка, вследствие движението на кануто'.

Как може да се преведе на английски датската дума „foerpe“, която покрива всичко, което в английски се назовава с думите „rug“ 'чехъ', „sarpet“ 'килим', „blanket“ 'одеяло', „counterpane“ 'завивка', „curtain“ 'театрална завеса'. Датското дете трябва да открие какво свързва всички тези неща в едно, основавайки се на своя културен и езиков опит.

В български език съществува само една дума за дърво, независимо дали е живо (растение) или отсечено (материал), за разлика от френски и английски език: фр. „*arbre – bois*“, англ. „*tree – wood*“. В български език такава разлика се появява в множествено число „дървета – дърва“. Значи ли това, че за българите не е толкова важна разликата между живото и отсеченото дърво?

От друга страна, обективно различният свят, в който живеем, ще ни насочва към различно словно членение. Не е изненадващо, че в езика на ескимосите има голям брой думи за сняг — „*агір*“ 'сняг на земята', „*qapiksa*“ 'твърд сняг', „*utak*“ 'блок от сняг' и др. Разбира се българските скиори могат описателно да означат всичките видове сняг, но дали тези изрази са равнозначни на думите по отношение на мисловния процес.

Относителност на pragматическите значения. Социално-речеви нагласи (мантилитет)

С развитието на социалната лингвистика от 60-те години различията между езиковите структури започват да се разглеждат като резултат от различно функционално организиране на езика. Според социолингвистите не толкова структурните различия на езиковите системи, а различните правила за тяхната употреба обуславят езиковата относителност.

Обикновено времето и пространството в изказванията се ориентират спрямо времето и пространството на конкретния акт на говорене, т. нар. *дейсис*. В повечето езици тази ориентация е egoцентрична (аз-говорещият, тук и сега). Но тя може да е egoцентрична в различна степен. Ако намерим загубен ключ на английски език е естествено да възкликнем „*Here you are!*“ 'Ето къде си!'. В японски „*Agimashita*“ 'Ето къде беше!', същото е в датски „*Der var det*“ 'Ето къде беше!'. На български ще кажем „*Ето къде си бил!*“. Сегашното време ни насочва към момента, в който говорещият намира ключа — т.е. има egoцентричната ориентация 'Ключът е тук сега, защото сега аз го откривам'. Миналото време отчита факта, че ключът е бил поставен на това място и си е стоял там през цялото време, през което говорещият не е и подозирал къде е.

В строежа на изречението в английски език в сравнение с руски и български език се наблюдава тенденция към по-голяма антропоцентричност и egoцентричност. В английския език позицията на подлога обикновено се заема от човешки същества и най-вече от говорещия,

а в славянските езици и от предмети, засегнати от действията.

Ю. Степанов изтъква, че на изречението „Вратата ме хлопна по носа“ в английския език ще съответства „I took the door on my nose“ 'Аз получих вратата по носа'. Изреченията в славянските езици предават събитието по-обективистично, по-картино — те изтъхват конкретния причинител (вратата), която въпреки че не е логическият вършител, заема позицията на граматически подлог. В англ. език граматическият подлог е говорещият субект, което предполага значението 'Аз по някакъв начин съм предизвикал или позволил удар от вратата'. Изречението насочва към отговорностите на говорещия субект, а славянските езици предават по-картино случващото се в света.

Изречението „I had my hair done“ 'Аз имам косата си направена' в бълг. език ще насочва към вършителя, макар и неназован „Направиха (те) ми косата“, докато английският израз ще изтъква говорещия като потребител на действието.

Страдателният залог в английски език често служи, за да постави говорещия в позицията на подлог, когато конкретният вършител не е важен или трябва да остане анонимен „I was told that you are coming“ 'Аз бях казан, че ти идваш'. В български език се предпочита безлична форма „Казаха ми, че ти ще дойдеш“.

М. Халидей сравнява руската фраза „У меня голова болит“ (подобна е фразата и в бълг. език „Боли ме главата“) с англ. „I have a headache“ 'Аз имам главоболие'. В английски език и в тези случаи подлог е говорещият. Преходната конструкция [подлог — действие — притежаван обект (цел на действието)] предполага, че притежаващият желае това, което притежава, и оттук ни насочва към отговорността на страдащия за главоболието, което има. Според Халидей алтернативното граматическо представяне на опита може да промени самия опит. Възможната фраза „My head aches“ 'Главата ме боли' отразява по-точно реалността, като изявява конкретния причинител на болката — главата, и може да има почти лечебна сила, тъй като отчуждава Аз-а от неговата телесност и го представя като потърпевш. Ако обаче снощи сме изпили кило евтина ракия, българският израз „Главата (кой знае защо!) ме боли“ е твърде оневиняващ.

4. Критика на хипотезата за крайната езикова относителност

През май 1920 г. в Небраска, САЩ, учителят Робърт Майер, преподавател по библейска история на немски език, е арестуван затова, че е преподавал немски език, като е нарушил закона, забраняваш преподаването на чужди езици на деца под 13 години. Законът е въведен след Първата световна война в 23 щата на Америка. По това време омразата към Германия е голяма поради войната. Съдът е взел позицията на Хумболд, че всеки език представя духа и характера на народа, и осъжда учителя.

Способността на хората да мислят и общуват, колкото и да зависи от адаптирането към конкретна природна среда и културна традиция, се основава на общи генетични предпоставки. Езиковото развитие на децата по света преминава през някои общи фонетични и граматически черти независимо от езика, който усвояват.

Много напълно глухи деца, чиито родители не знаят жестов език и които започват да изучават жестов език след 3 години, все пак си играят и се държат рационално като другите деца. Двадесет и седем годишен глух мъж демонстрира, че разбира ситуации, обекти и събития и без да има език за тях. По-късно, когато усвоява знаков език, той описва преживяното преди да е владеел какъвто и да е бил език. Известен е фактът, че двуезичните не са шизофреници, т.е. със смяната на езика те не променят съзнанието си.

В езика *dani* на население от Нова Гвинея има думи само за 2 цвята, но те могат да разграничават толкова отделни цветове, колкото и носителите на език с 8 думи за тях. В езика *berimi* има 4 думи за цветове и хората определят близостта между цветовете съобразно думите за тях, тези, които са означени с една дума, се възприемат като по-близки. Англичаните също определят близостта на цветовете съобразно езиковите им наименования.

В езика *hopi* няма формално (граматическо) време, но има цяла серия от изрази за време, свързани с луната, слънцето, реколтата.

Ако всеки език е и мироглед, преводът и научното общуване едва ли биха били възможни. Всички европейци казват „Слънцето изгрява“ и „Слънцето залязва“, но тези геоцентрични изкази не са възпрепятствали появата на хелиоцентрични научни представи.

Неохумболтианецът Лео Вайсгербер не отрича принципа за уни-

версалност на човешкото мислене, но го отнася към висшата сфера на мисловността — научното мислене. Всекидневното мислене е различно за различните общности, тъй като е зависимо от конкретните ситуации и традиции и е относително. Функционалната природа на езика — да осигурява адаптирането на конкретни общности към конкретни обстоятелства и цели, обуславя и неговото вариране и многообразие.

Психолингвистът Дан Слобин разграничава специална форма на мислене — мислене за говорене. Ние се доближаваме по специален начин до това, което съдържа нашето съзнание, когато го доближаваме, за да го съобщим. Когато конструираме изреченията си в речта, ние оформяме мислите си според езиковите рамки, които имаме на разположение, а те зависят от социалните структури. Мисленето за говорене включва избиране на онези характеристики от обектите и явленията, които удовлетворяват определена понятийна рамка за явлението и които лесно се кодират в езика. При усвояването на езика детето усвоява определен начин на мислене за говорене. Граматиката не определя изобщо погледа ни върху света, а как гледаме на света, когато искаме да общуваме. Ние търсим в света значенията, които трябва да граматикализираме, за да съобщим значенията си на другите. В цялостните мисловни образи ние акцентуваме на определени задължителни, т.е. социално значими страни.

Езикът не предопределя изцяло и непреодолимо светогледа и мисленето, но влияе върху всекидневното поведение и манталитет. Ние разчленяваме света съобразно направленията, които ни е дала природата, но и съобразно нашите културни и познавателни нужди. Е. Сапир и Б. Уорф прилагат принципа на относителността по отношение на светогледните представи, които получаваме вследствие от използването на различните инструменти езици. От 60-те години с развитието на социолингвистиката идеята за относителността на езиковите светове получава ново развитие. Тя започва да се свързва не толкова с различните езикови системи, колкото с различните употреби на езика — с развитието на различни канали и технологии на общуване (устни, ръкописни, печатни, електронни), различни сфери, жанрове и стилове на общуване, т.е. с различните дискурси на езика.

Ако езиковата система е в голяма степен автентична и наследена, то правилата за използване на езика са обект на социално планиране и промяна. Напредъкът в комуникационните технологии през 20.

век извежда на преден план значението на символната власт — възможността за конструиране на едни или други светогледни нагласи (идеологии) чрез управяването на социално-речевите практики и стандартизирането на определени публични езици. Това засилва значението на критическото гражданско отношение към различните (зло)употреби на езика във всички сфери на съвременните общества.

ЕЗИК И МОЗЪК

Каква е физиологичната основа на езика?

По един и същ начин ли се усвоява роден и чужд език?

Има ли възрастови граници за усвояване на езика?

Добро или лошо нещо е билингвизмът?

Ранен или късен билингвизъм?

1. Структура и функции на мозъка

Вероятно сте забелязали, че повечето хора пишат с дясната ръка. Само 9% от хората пишат с лявата ръка и 2/3 от тях са мъже. Тъй като левичарите в училище са били обучавани да пишат с дясната ръка, някои от тях са започнали да пишат с нея, макар и неумело. Защо дясната ръка е по-силната и сръчна ръка при повечето хора?

Погледнат отгоре мозъкът прилича на орех — състое се от две симетрични и като че ли еднакви полукълба — лява и дясна хемисфера. Всяка хемисфера има челна, теменна, тилна и слепоочна област. Силвиевата бразда разделя напречно хемисферите, а лявата и дясната хемисфера са разделени от средна продълговата бразда. Лявата и дясната хемисфера са свързани както помежду си чрез сноп от нервни влакна, които координират умствените процеси в двете хемисфери, така и с основата на мозъка, а тя с гръбначния мозък. Кората на мозъка е свързана с висшите мозъчни функции: челната област с познавателната дейност (тук се намира и речедвигателната зона на Брока), теменната — с телесно-чувствените функции, тилната — със зрителната дейност (тук се намира речеанализаторната зона на Вернике), слепоочната — със слуховата дейност. Големината и тежестта на мозъка не определят езиковите и умствени способности, набраздеността на кората е показател за тяхното развитие.

Асиметрия на полукълбата: десняци, левичари, амбидекстерици

Хемисферите изглеждат огледално еднакви, но всъщност има някои разлики във формата и функцията им. Изпъкналост в лявата хемисфера, която се оформя близо до езиковия център още при зародиша, липсва в дясната хемисфера. Зоната на Вернике е по-широка в лявата хемисфера, отколкото в дясната.

Лявата хемисфера контролира дясната част на тялото, а дясната

та — лявата част. При мозъчен удар в лявата част на мозъка се обездвижва дясната част на тялото. Ударът няма да повлияе върху зрението и слуха, защото те имат двоен контрол. Всяко око е разделено вертикално на ляво и дясно поле, лявото поле е свързано с тилната част на дясната хемисфера, а дясното поле — с тилната част на лявата хемисфера. Всяка хемисфера обработва зрителната информация по различен начин и после информацията от двете области се интегрира. Слуховите нерви от всяко ухо изпращат информация и до двете полукълба — повече влакна обаче се насочват към обратната хемисфера, а малък брой директно отиват към най-близката на ухото сфера.

Обикновено лявата хемисфера доминира над дясната. Тялото не може да служи на два господаря, иначе винаги ще се колебаем с коя ръка да вземем топката или да ударим с чука. Животните, дори и шимпанзетата, нямат генетична предразположеност към предпочтение на лявата или дясната ръка/крак. Около 9% са хората с водеща лява ръка, но само 30% от тях са с господство на дясната хемисфера. Останалите са с лява доминация, макар и по-слабо изразена. Липсата на силна доминация е причина за някои речеви нарушения и трудности при четене и писане като заекване и дислексия (обратно или огледално възприемане на букви и думи, когато се чете или пише). Повече от 2/3 от левичарите са мъже, вероятно поради влиянието на половите хормони при зародиша. Между левичарите е голям броят на известните музиканти, артисти, писатели, политици — Труман, Рейган, Буш и Клинтън са левичари, Айнщайн също. Около 2% от хората могат да си служат еднакво добре и с двете ръце, т.е. имат две десни ръце (*ambidexterity*). Гърците особено са ценили това качество при войните и спортсмените. Бенджамин Франклин, Микеланджело и Леонардо да Винчи са сред най-известните амбидексери. Психолингвистът Джоузеф Матъю споделя, че може да пише с лявата нормално, а с дясната — от дясно наляво и огледално.

2. Разпределение на функциите на двете хемисфери

Локализацията на езиковите функции е доста условна, доколкото езикови подцентрове са разхвърляни непредсказуемо из мозъчната кора, освен това изчислителните процеси, свързани с езиковата и вся-

ка умствена дейност, се осъществяват благодарение на фини мрежи от милиони неврони, всеки един свързан с хиляди други, извършващи операции за хилядни от секундата. Все пак могат да се локализират някои от основните езикови функции. Лявата хемисфера отговаря за абстрактно-езиковите способности — езика, логическите и аналитични операции, математиката. Езиковите центрове (Брока, Вернике, ангуларната гънка) преобладават в една от хемисферите — за 99% от десняците и 2/3 от левичарите езикът е локализиран в лявата хемисфера. Дясната хемисфера отговаря за емоционално образните способности — разпознава лица, възприема музика и неречеви звуци.

Жените имат по-плътна лява хемисфера (по-изразена обща сензорност), а мъжете дясна хемисфера (пространствено-визуални умения). Експеримент с деца между 2-8 години с високо ниво на андроген поради генетично нарушение показва, че момичетата предпочитат мъжки играчки — трактори, коли, конструктори, свързани с пространствено-визуални умения, пред обичайните женски играчки.

Езикови области

- Зоната на Пиер Брока е отговорна за речевото производство. Речевата област е близо до моторния кортекс, който управлява движенията на артикулационните органи. При нарушения (афазия) се произвежда смислена, но кратка, телеграфична реч, често без граматически съгласувания. Предната част на кората, в която се намира и зоната на Брока, изглежда е отговорна за граматическите операции, които се извършват в сътрудничество с предфронталните дялове, които обслужват абстрактното мислене и знанието. При прочит на изречение с поставени електроди на главата електрическите сигнали в зоната на Брока в лявото полукълбо се увеличават, когато изречението стане неграматично и изисква повече усилия, за да бъде разбрано.

- Зоната на Карл Вернике е близо до темпоралната област, в която се получават слуховите стимули. Отговорна е за разпознаване на речта, при афазия се произвежда плавна и граматически съгласувана, но безсмислена реч, заместват се думи въз основа на звукова или семантична близост и се съставят нови думи, болните не разбират това, което се говори около тях. Центърът на Вернике играе роля в търсенето на думи и препращането им към центъра на Брока, където те се обединяват и анализират съобразно синтактичните правила.

- Четенето включва очите (тилната зрителна област), ангуларната гънка (зоната на Вернике). Възможно е разпознаване на написа-

ното без свеждането му към звукови модели, т.е. без участие на зоната на Вернике. При нарушения (дислексия) се наблюдават трудности при четенето, обратно четене, объркване на букви.

• Писането се координира в предната част на хемисферата, над зоната на Брука. Ръкописното писане се координира и от център, близо до зоната на Вернике. При дислексия срички или думи се пишат обратно, объркат се букви или се загубва изцяло способността да се пише.

Звуковете на речта се отделят от другите звукове — музика, животни, шум. Речевите звуци се обработват най-вече в лявата хемисфера, докато другите звукове — в дясната хемисфера. Затова и предпочитанията при слушане на реч са към дясното ухо. При експеримент две различни срички се предават през слушалки едновременно към двете уши — „ба“ в лявото и „да“ в дясното. „Да“ се чува по-ясно от „ба“.

Езиковите центрове на лявата хемисфера са отговорни за разпознаването и планирането на речта и писаните текстове. В нея се осъществява разпознаването на фонемите/буквите и на преките значения на думите, тясно семантично кодиране на отделни думи — бърз избор на контекстуално значение, комбиниране на синтактична, семантична и прагматична информация в границите на изречението. Но за много страни на езика отговаря дясната хемисфера.

Езикови функции на дясната хемисфера

• Разпознаване на фонетичните супрасегменти — интонация, ритъм, тембър — и техните емоционални и социални значения.

• Грубо семантично кодиране — леко активиране на няколко значения, които са в далечно отношение с входната дума. Това позволява застъпване на далечни по значение думи, което позволява извличане на предположения, разбиране на метафори, глобална организация на дискурса.

• Разбиране на преносните значения. Експеримент показва, че при подаване на изречение с метафора се увеличава потока на кръв в дясната хемисфера.

• Разбиране на дискурса — пациенти с увреждания на дясната хемисфера имат трудности при тълкуване на текст, извличане на предположения, интеграция на информацията, а също организиране на изреченията по теми и разгръщане на темите в разказ.

Променят ли се езиковите способности на мозъка с времето?

Има ли критична възраст за усвояването на роден и на чужд език? Според някои учени при нарушения в лявата хемисфера дясната хемисфера може изцяло да поеме функциите, ако децата са до 5 години, а според други учени до края на пубертета. Случаите с диви деца показват, че и след 12 години децата могат да усвоят в известна степен езика.

3. Двуезиковият мозък. Ранен или късен билингвизъм?

Дали чуждият език се локализира в същата хемисфера като родния? Някои учени смятат, че при усвояването на чужд език по-голяма е активността на дясната хемисфера. След мозъчен удар различните езици се възстановяват в различна степен в зависимост от хемисферата. Други учени твърдят, че няма различна хемисферна доминация при различните езици и че чуждият език е по-слабо локализиран от родния. Зависи кога започва изучаването на чуждия език и с какви методи се усвоява — твърдят трети изследователи. Лявата хемисфера участва повече от дясната при билингви от раждане и при ранен билингвизъм (от 4-6 години). При билингви от юношеска възраст (след 8 години) по-активна е дясната хемисфера, т.е. родният и чуждият език се локализират в различни хемисфери. Така по-късният билингвизъм допринася за развитието и на дясната хемисфера, а според някои учени и за по-хармоничното развитие на мозъка.

Споровете обикновено са за това дали децата трябва да изучават чужд език — за юношите и възрастните такива спорове не съществуват. В 22 щата в САЩ след Първата световна война се забранява изучаване на чужди езици до 14 години с изключение на класическите гръцки и латински.

Срещу ранния билингвизъм

- Противниците на ранния билингвизъм твърдят, че той пречи на усвояването на родния език поради объркане — и родният, и чуждият език се контролират от едни и същи езикови центрове.
- Забавя интелектуалното развитие на децата.
- Води до конфликти в идентичността и емоционална неувереност.

Експеримент през 20-те години за първи път съобщава за изоставане в интелектуалното развитие на ранни билингви. В Уелс група

от 1400 деца на възраст между 7–14 години са тествани с тест за интелигентност. Монолингвите показват по-високи стойности в IQ тестовете в сравнение с билингвите. По-късно са изследвани и студентите, а резултатите показват, че обърканото мислене на билингвите има постоянна природа, тъй като се запазва и при студентите. Експериментът буди възражения, доколкото тестовете за интелигентност се администрират на английски език, и при по-слабо владене на езика са естествени по-ниските резултати.

Експеримент през 30-те години сравнява усвояването на английски език от две групи деца — от Йова (монолингви — англичани, бели) и от Хавайите (билингви — китайци, португалци, филипинци). Билингвите правят повече грешки от монолингвите. Експериментът не е съвсем коректен, доколкото на Хавайите се говори английски диалект за разлика от стандартния английски на Йова.

Експерименти през 60-те години също съобщават за изоставане в езиковото развитие на билингви в САЩ и в Англия (афроамериканци в САЩ и от работническата класа в Англия) в сравнение с монолингвите (най-вече от средната класа). В случая изоставането може би се дължи на разликата в социалните класи на децата.

За ранен билингвизъм

В експеримент през 70-те години се сравнява усвояването на френски език от английски и френски деца. На петата година английските деца усвояват френски език така добре както и френските, без да изостават в английския език. По-добре се справят с творчески тестове. Изследователи възразяват, че билингвите са усвоили по-добре пасивните дейности — слушане и четене, за сметка на продуктивните умения — говорене и писане.

През 60-те години тестовете за интелигентност се променят, за да зависят по-малко от усвояването на английски език. В експеримент със 164 десетгодишни деца билингвите показват по-висока интелигентност от монолингвите. Билингвизмът е допринесъл за по-голяма умствена гъвкавост и абстрактна мисъл.

Няма категорични доказателства за това, че ранният билингвизъм ускорява интелектуалното и езиково развитие на децата. По-скоро е регистрирано известно изоставане на билингвите в началния училищен курс, което обаче се компенсира по-късно. Преобладаващата част от експериментите говорят за това, че при по-късен билингвизъм (след 8–10 години) се наблюдава по-голяма активност на дясната

та хемисфера и тенденция към различна локализация на родния и чуждия език в хемисферите. Трябва да се отчетат и някои социално-психологически фактори. Езиковото усвояване, особено в ранна възраст, е част от приобщаване към културата, изграждане на самочувствие и чувство за принадлежност. За да оценим въздействието на ранното чуждоезиково обучение върху идентичността на децата, е важно да си отговорим на въпросите: Кое налага ранно усвояване на чужд език?, От кого се научава чуждият език?, Говорят ли „значимите други“ — майката, бащата, приятелите — чуждия език?

В условия на емиграция децата са принудени да изучат езика на страната, в която живеят. Децата бързо усвоят чуждия език от приятелчетата на улицата — за четиригодишните деца 6 месеца са достатъчни, по-късно скоростта на усвояване се забавя. Как обаче могат да се мотивират деца в родната им страна да учат от рано чужд език? Ако техните родители не говорят чуждия език, това не накърнява ли авторитета им пред децата? Трябва ли толкова рано да се издигнат масмедиинни продукти на чужд език — компютърни игри, филмчета, комикси — в образци за подражание?

Обичайна практика в Европа е чуждоезиковото обучение да започва след усвояването на основата на родния език, т.е. след 10 години. Приема се, че първоначалното ограмотяване е най-ефикасно, когато е на майчин език, затова за децата на емигрантите и децата от малцинствата се осигурява обучение на майчин език. Психолингвисти изтъкват, че децата разпознават интонациите и ритмиката на майчиния говор още от утробата. През 1999 г. Генералната конференция на ЮНЕСКО в Резолюция 12 препоръчва използването на три езика в образованието — майчин език, национален език, международен език. Те трябва да се изучават чрез добавяне, а не чрез изваждане, т.е. първоначалното ограмотяване е на майчин език, по-късно се добавя обучение и на национален език (ако е различен от майчиния), и на международен език.

Билингвизмът развива творческото мислене и разширява хоризонтите на идентичността. В Европейската харта за езиковите права всеки човек има право на чуждоезиково обучение. Многоезичието е вековна практика на континента, до 19. век латинският език е бил език на науката и дипломацията. Той не е бил никому майчин език и не се е усвоявал в ранна възраст. В обединена Европа днес страните членки имат равни езикови права, а европейските програми за обра-

зователна мобилност осигуряват възможност за чуждоезиков опит на все повече учащи се. Чуждият език не само разширява комуникативните перспективи, но и развива съзнателно и творческо отношение към родния език и култура.

ЕЗИК И КУЛТУРА

Понятия или образи означават думите?

Как езикът препредава културата?

Сменяме ли с езика и ценностните си нагласи?

Зависи ли езиковото поведение от социалната класа и расата?

1. Мислене, култура, езикови значения

Мисълта (понятия и съждения) съществува в две основни форми — като памет и като извлечане на информация. Езикът като система е част от паметта, а речта е средство за извлечане на информация.

Културата на едно общество се състои от всичко, което човек трябва да знае или да вярва, за да действа по начин, приемлив за неговите членове (У. Гуденаф).

Съществуват три вида познание — културно (научава се от другите хора), общо некултурно знание (дължи се на универсални закони и явления) и индивидуално некултурно знание (извлечено от собствения опит). Съждението „Българите говорят южнославянски език“ е възприето от други хора, „Слънцето топи снега“ е общо знание, а „Обичам червено вино“ е извлечено от собствения опит. Културата (от лат. „colo“ 'обработвам') като социално усвоено знание е част от паметта.

Историята на думите като културна история

Думите носят информация за произхода си (етимология). Вътрешната форма на думата (смисълът на думата като сбор от значенията на нейните морфеми) пази следи от историята на нейното възникване. Можем да предположим, че „богат“ произлиза от „Бог“ и без да сме специалисти по етимология, но далечният произход на първичните думи е достъпен само за малцина специалисти по сравнително историческо езикознание — „Бог“ от индоевропейски „bhagas“ 'дарящащ'. Историята на думите отразява опита на общността, но не всички етимологии са културно обусловени. В повечето езици антропоморфността (от човека към природата) е основен принцип на пораждане на нови значения: „ръка — ръкав“ (на река), „нога — подно-

жие“ (на планина), „гърло — гърло“ (на вулкан); „дърветата са високи“, а „пътеките дълги“, универсален е и преносът от конкретното към абстрактното: „горчива“ (напитка) — „огорчение“, „светлина“, — „просветление“, „прав“ 'изправен' — „правда“, „висок“ — „висш“.

Преобладаващата част от етимологиите обаче са културно мотивирани. Думата „селянин“ в бълг. език произлиза от старослав. „sed“ 'седя', „sedlo“ 'заселване' и отразява важността на признака 'уседнал живот' при означаване на селяните, в руски език „крестьянин“ идва от старослав. „крестианинъ“ (християнин) и говори за значението на религиозността, в полски „rolnik“ от старослав. „role“ (нива), сръбски „kmet“ от лат. „comitis“ (спътник, другар), а в немски „bauer“ от „bauen“ (обработвам). Етимологията на думата „неделя“ (не правя) в руски език също е свързана с християнството — „воскресенье“. Доколкото съдържа образи, вътрешната форма на думите е поетична и непреводима.

Във всеки език има и културно специфична лексика, която е напълно непрозрачна за носителите на друг език, в английски език — „крикет“, „шилинг“, „спикър“, в японски език — „гейша“, „икибан“, „саке“, „сачи“.

Аналитични или архетипни значения

Съществуват две основни тълкувания на връзката между езиковите значения и мисловните понятия — структурна и прототипна семантика. Смисълът на езиковите единици са понятията, с които се съотнася в паметта на говорещия. В структурната семантика думите се разглеждат като набор от абстрактни различителни признания, достатъчни за да може даден обект, назован с думата, да бъде идентифициран като представител на дадено понятие. Понятието 'птица' ще включва признания като крила, пера, яйца, одушевеност и др. Значението на думите понятия се определя от мястото им в семантичната система на езика. Езиковите и мисловни структури имат един и същ аналитичен характер и могат да се формализират. Но опитайте се да назовете диференциалните признания на думите!

По-голяма психологическа реалност има прототипната теория за понятията. Според тази теория езиковите значения са функционални структури, които имат аналого-аналитичен характер, т.е. съдържат както абстрактни понятийни признания, така и образни асоцииации, затова и езиковата семантика не може лесно да се формализира. Думата се асоциира с типичен представител (прототип) на даден клас от предмети.

ти или явления, които могат да се сведат към едно понятие. Понятието, определено чрез прототип, може да се научи чрез малък брой примери, дори само един, и то без формално определение.

В зависимост от културата на общността и от личния опит словните прототипи ще са различни. Така например за нас българите прототип на понятието птица много вероятно да е врабчето, тъй като е най-често срещано. Всеки друг вид птица ще се отдалечава от прототипа в различна степен, най-нетипичните представители на птиците могат да се отнесат и към друго понятие, към бозайниците например, т.е. границите на понятията не са строго обособени. Експериментите за говорещите английски език са показали, че най-нетипични птици за тях са кокошката и пингвина. За една селска баба обаче е много вероятно кокошката да е прототип за птица, а за ескимосите — пингвинът. За реалността на прототипите говорят експериментите за оценка на истинността на съждения от типа „Х е птица“, когато Х е типична птица (врабче), отговорът е по-бърз, отколкото когато Х е нетипична птица (щраус).

Във всички езици понятията са организирани йерархично — общи, основни и специфични понятия, например „мебел — стол — кухненски стол“ или „растение — дърво — бор — бял бор“. Основните понятия дават най-много информация при най-малко умствени усилия, т.е. те са най-икономични. Основните понятия са най-богати на значения, защото са свързани с такова ниво на абстрактност, което позволява и асоцииации с типични образи и с моторни програми — столът има крака, седалка, облегалка, на него може да се седне пред маса за обяд или на бюро, за да се пише. Начинът, по който езикът структурира света чрез значенията, които различава, зависи частично от начина, по който самият свят е структуриран, и частично от социално-комуникативните нужди на говорещите. Понятието прототип идва от факта, че в света признанията са комбинирани по определен начин, а не са случаини — така например нещо, което има пера, вероятно лети, свива гнезда, снася яйца, има два крака.

Правилата за разширяване на значенията на думите чрез преносни употреби най-често са културно обусловени. Прототип на понятието *баша* във всички култури е биологичният баща, но правила за разширяване на прототипното значение са специфични. Така например за носителите на християнска култура значението на дума *баша* може да се разшири метафорично и да означи небесния ба-

ща (Бог Отец) и неговите църковни служители (Отче), или пък методично, за да означи собствения народ (отчество). Ако в английски език тези значения се означават с една и също дума — „father“, „heavenly father“, „fatherland“, то в български език профаният и свещеният баща се означават с различни синоними.

Не само значенията на думите са свързани с прототипни понятия. Граматическите и синтактични значения могат също да бъдат в различна степен прототипни. Типичната изреченска структура /подлог — сказуемо — допълнение/ има архетипно значение /деятел — процес (състояние) — получател/, като деятелият е одушевен и отговорен за действието, което предизвиква. Изречението „Мери изпече месото“ е прототипно, докато „Фурната изпече месото“, в което инструментът е подлог, или „Месото се изпече добре“, в което получателят е подлог, са по-нетипични.

Прототипни са също социалните категории, свързани с употребата на езика. Типична например е ситуацията /книжовен стандарт — официално общуване — институционална среда — образовани лица/. Употребата на диалект в тези условия е необичайна и ще има метафорично значение — превключване на кодовете с цел да се изтъкне близост, фамилиарност:

Езиковата система, съхранена в паметта, представлява множеството от запаметени понятия, отнасящи се до езиковите елементи, плюс понятия или съждения, които съставляват техните значения и някои допълнителни понятия за определяне на социалната им дистрибуция (Р. Хъдсън).

Теорията за прототипното мислене откроява разликата между мислене и манталитет, критичното абстрактно мислене е различно от ежедневното съзнание и поведение, което е тясно свързано с образите и митовете на определена културна традиция.

2. Езикът, който усвояваме, и културата, която предаваме

Езикът е пътеводител за социалната реалност. Въпреки че езикът не се изучава от студентите социолози, той значително определя нашето мислене за социалните проблеми и процеси. Хората не живеят изцяло нито в обективния свят, нито в света на социалните дейности, както обикновено се смята, но в голяма степен зависят от определен

език, който се е превърнал в средство за изразяване на обществото. Илюзия е да се смята, че някой може да се приспособи напълно към реалността, без да използва езика, и че езикът е случайно средство за разрешаване на специфичните проблеми на комуникацията и мисълта. Истината е, че „реалният свят“ в голяма степен е несъзначително построен върху езиковите навици на групата. Няма два езика, които да са достатъчно близки, за да се разглеждат като представители на една и съща социална реалност (E. Sapir).

Доколкото думите и изразите се научават от други хора, вероятно заедно с думите подрастващите усвояват и други неща — навици, ценности, представи. Когато някой научава две различни думи от две различни групи от хора, няма да е чудно, ако всяка от тях се свързва с различни културни нагласи. Може би при употребата на всяка езикова единица се задействат различни културни асоциации и в този смисъл също можем да кажем, че езикът влияе върху мисленето.

И това наистина се случва, показват го експериментите на С. Трип. Тя интервиюира група японки, които са се преселили в САЩ като жени на бивши американски военнослужещи и са научили английски език там. Всяка жена е била интервиюирана два пъти — на английски и на японски — и е била помолена да се справи със задачи, които включват творческо използване на езика. Едната задача е била да довършат изречения от типа „Аз обичам да чета...“ На японски език типичен е бил отговорът „Аз обичам да чета за социологията (политологията...)“, отразяващ японската система от ценности, а именно популярния интерес към научното знание (в Япония към учреждения и заводи се създават читалищни клубове на интересуващи се от литература, биология и т.н.). На английски език типичен е бил отговорът „Обичам да чета понякога комикси, защото така се разтоварвам“, отразяващ усвоената нова система от ценности на американското общество — грижата за телесното здраве и развлеченията на масовата култура.

Подобни са резултатите от описанietо на картини. Една от тях представя мъж, който оре в селска ферма, жена се е подпряла на едно дърво, а на преден план стои момиче с книги в ръка. В интервюто на японски език типичен е отговорът:

Студентката изживява душевна борба дали да продължи обучението си в колежа. Майка ѝ е болна, а баща ѝ работи много, но не е възнагражден достатъчно за труда си. Въпреки това той продължава да работи усърдно, без да казва нищо, и се моли за успеха на дъщеря си. Освен това

той е от тези съпрузи, които никога не се оплакват на жена си.

Това описание отразява японската ценностна система — саможер-твата на родителите за образованието и бъдещето на децата, чувството за семейна солидарност и дълг. В интервюто на английски език отговорите най-често са от типа „Студентка по социология наблюдава как се трудят селските фермери и е поразена от трудността на селския живот“. Това описание съответства по-добре на американските нагласи за научна дистанция и цивилизационно превъзходство над „примитивните“ общини.

Разбира се, това е все пак експеримент и при това с недостатъчно голям брой участници, но той ни насочва към нашата склонност да се придържаме към различни системи от ценности в зависимост от езиците, които използваме.

3. Език и социализация

Не само когато превключваме различни езици настройваме мислите и чувствата си по-различен начин, но и когато употребяваме различни варианти на един и същ език — книжовен език, териториален диалект или пък младежки сленг. Разликите между социалните варианти на езика са не само формални, но и функционални — с усвояването на даден езиков вариант усояваме и представи за какво може да ни служи той. Правилата на речево поведение регулират социалното ни поведение и определят социалната ни идентичност.

Семейството е онази малка първична речева общност, която влияе най-много върху речевите навици на подрастващите. Речта на родителите е образец за децата до 4–5 годишната им възраст, след това интересът на децата се насочва към речта на връстниците им, докато след 12-годишна възраст отново се обръща към света на възрастните.

Речева общност наричаме група от хора, които използват един език или вариант(и) по сходен начин и имат единна ценостна нагласа към други езици или варианти (т. нар. езикови отношения). Речевата общност може да разполага с набор от езици или варианти (т. нар. езиков репертоар), които да превключва по сходен начин в различните ситуации. Езиковите отношения на децата ще зависят от езика, който усояват в семейството, от типа училище, младежка култура, пола, възрастта и езиковите им умения. Общуващето в семейството

се отличава с непосредствен контакт между членовете, неспециализиран характер (неофициалност и неформалност), устойчивост и продължителност, малък брой членове, интимност на отношенията.

Според Б. Бърнстейн два са основните кода на употреба на езика — разгърнат (подробен, обяснителен, без предположения за знанията и ценностите на събеседниците, с богат речник и синтаксис) и ограничен (имплицитен и идиоматичен, основаващ се на споделени нагласи и ценности, с ограничена, конкретна лексика и опростен синтаксис). Членовете на работническата класа използват най-често ограничени кодове, докато тези от средната и високата класа се стремят към разгърнати кодове. Семейната социализация определя в най-голяма степен комуникативните кодове. Семействата с ясно изразена авторитарна структура и ролеви отношения (според възрастта, пола, роднинството) затварят общуването в малки групи и типизират комуникативните стилове. Докато там, където авторитетите и ролите не са ясно определени, се поставя акцент върху личността и индивидуалния езиков избор и усилие.

Експериментите показват, че в общуването си с децата майките от различните социални класи използват езика в различна степен и с различни цели. В експеримент на Б. Бърнстейн и Д. Хендерсън майки е трябвало да отговорят на въпроси от типа „Колко трудно ще ви бъде да ... (играете, къпете и т.н.) децата си, ако не трябва да говорите с тях?“ или „Какво ще кажете на детето, ако донесе въкъщи предмет, взет от строяща се сграда?“

Майките от работническата класа използват речта, за да предават умения и да наставляват децата си, като обикновено не разясняват командите си и не аргументират нормите, на които ги учат, т.е. речта им има преди всичко регулативна функция. Майките от средната класа обясняват защо децата трябва да свършат това или онова, те използват речта и за да обсъждат лични проблеми, за да изразяват емоционалното си състояние и да тълкуват настроенията на децата си. Те дават повече фактическа информация за предмети, хора и явления, като така стимулират любопитството им, т.е. речта им има не само регулативна, но и емоционално-експресивна и познавателна функция.

Други автори обръщат внимание на влиянието на етно-религиозните традиции върху изграждането на различни норми на речево поведение на хора от една и съща социална класа. Ш. Хийт анализира

расовите разлики в социално-речевото поведение в две работнически общности — на бели и черни работници в две селища в САЩ — Родвил и Трактон. Тя проследява как различните културни навици и начин на живот оформят различни норми на речево поведение у деца. Усвоените от тях речеви традиции формират определени социални представи и предопределят в голяма степен образователните и професионалните им перспективи. Авторката сравнява особеностите на основните речеви дейности — говорене, слушане, четене и писане — какво е тяхното съотношение в цялостната комуникативна култура на жителите на двата работнически квартала и каква е тяхната роля за социализацията на подрастващите.

Възрастните в негърската общност не възприемат малките деца като речеви партньори, до 3–4-годишната си възраст те трябва само да слушат, а след това трябва да се борят, за да вземат думата. Родители и близки използват обичайния сленг, който значително се различава от стандартния английски език. Голяма част от децата живеят в разширени семейства, включващи близки роднини. Тъй като нямат детска стая, те споделят общия колективен живот на семейството с честите и дълги гостувания на роднини, съседи, приятели. От всеки могат да получат подаръци или ласки, въпроси, команди, упреки, а понякога и шамари. Така от съвсем рано те трябва да се научат да разпознават настроенията, желанията, намеренията на различните хора и да се приспособяват към тях, за да получат нещо за себе си. Когато са сторили беля и родителите им се карат, от тях се очаква да наведат глава и замълчат или да измислят небивалици — интересни истории, които да разсеят гнева им и да ги развеселят. Религиозните песни и проповеди се възприемат като вълнуващо колективно преживяване и от деца, и от възрастни, но извън неделните църковни служби религиозните теми рядко се коментират. Проповедите подчертават нуждата от това просто да бъдеш, да се радваш на живота, независимо от трудностите, и да си благодарен за хубавите неща, които се случват. Разказването на интересни истории е обичайна практика, историите често се основават на истински случаи, но е добре да са поукрасени с измислици, за да са по-интересни. С песни, остроумни прякори и подигравки децата печелят одобрението на слушащите. Целта на разказването е да засили социалната близост чрез забава. Други подобни устни форми са надприказването между деца — кой ще разкаже най-невероятната история, словесните дуели — кой ще измисли

най-цветисти ругатни. Родителите не четат на децата книжки, нито ги учат да пишат, самите те много рядко четат и пишат главно за практически нужди — инструкции, реклами, заявки, а записват най-често рецепти, съвети, празнични картички.

Основни черти на речевото поведение в тази общност са приспособяемост към комуникативните очаквания на събеседниците, приоритет на езиковата игра и емоционална изразителност. Те оформят склонност към затваряне на общуването, почти изцяло устно, в малки групи от близки хора. Когато децата попадат в училище, където акцентът е поставен върху четене и писане, върху обективните факти и абстрактен изказ, техният комуникативен стил се превръща в преграда за обучението им и те обикновено изостават.

В общността на белите работници децата още от рано се възприемат като възприемчиви същества, като събеседници. До две години децата общуват най-вече с майките си, те разговарят с тях, като използват опростен псевдодетски език, за да се нагласят към техните възможности, а по-късно са старателни в речта си и говорят постандартен език. Децата имат своя стая, в която могат да се оттеглят, когато вкъщи има гости. Отрано се приучват да спазват дневния режим, да търсят правилната дума, изобщо да се държат правило. Обичат да разказват истории, но родителите държат да разграничават реалното от измисленото. Детските истории започват с формула въведение, следват строго хронологията и фактите, най-често са съревнователни — организирани са около приключенията и постиженията на главния герой, завършват с поучение, често подкрепено с библейски цитати или поговорки. Когато децата разказват за случилото се с тях, родителите следят за достоверността на разказаното, като с въпросите си разобличават измислиците и преувеличенията. Отрано майките четат книжки на децата, често играчките и картините по стената представят литературни герои и така предизвикват интерес към книгите. Четенето се окуражава от църквата, освен препрочитането на евангелията и псалмите, по време на службата работниците получават и много църковни брошури и информация за благотворителни проекти, които разискват вкъщи. Под влияние на неделното църковно училище и на историите от детските книжки децата се приучват да сравняват случилото им се с библейски и литературни образци. Църковните проповеди акцентуират върху слабостите и греховете, върху нуждата да намериш сили, за да се пребориш с тях и да

бъдеш достоен за Божията благословия. Поради по-големия дял на писането и четенето диалектният говор на жителите на това предградие е по-силно повлиян от литературния стандарт.

Децата отиват по-подгответи на училище — могат да четат, да изписват някои букви, имат нагласи да възприемат обективни факти и да тълкуват по определени модели прочетеното. Те обикновено са по-успешни от децата от негърската общност. Усвояването на езика от децата е съществена част от усвояването на определена култура. Освен че усвояват различни езици или пък различни социални и териториални варианти, децата усвояват и различни правила за използване на езика, които влияят върху тяхното социално поведение, представите им за себе си и за другите, и така предопределят и тяхното бъдеще.

НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ В СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА

Количествен или качествен анализ?

Описателен или критически подход?

Тясно или широко социално тълкуване?

За какво служат различните социолингвистики?

Функционалният подход към езика е насочен колкото към текста, толкова и към контекста, в който се появява. Направленията в социолингвистиката се различават по методите за анализ на данните (количествени или качествени), по подхода към комуникативните събития (описателен или критически), по обхватъ на контекста (речева ситуация, социална ситуация, културна традиция) и по обекта на изследване (устно общуване, медиа, стандартен език).

1. Вариативна и корелативна социолингвистика

Това направление използва количествени методи за анализ на разпределението на определени езикови променливи с оглед на влиянието на социално-демографски фактори (пол, възраст, класа, произход, образование, регион). Езиковите променливи могат да бъдат различни фонетични, лексикални или морфологически особености, които се срещат сравнително често и са измерими. Те биват три типа: индикатори (свързани със социално-икономическата класа или други демографски характеристики на говорещия), стереотипи (свързани със ситуацията и стила) и маркери (съчетание от индикатори и стереотипи).

В България социолингвистиката се развива главно в насоките, очертани от Пражката лингвистична школа, като интересът на изследователите (М. Виденов, Б. Байчев, А. Ангелов, Г. Армянов, Цв. Караджичева) е насочен най-вече към стандартизирането на книжовния език и към градската езикова ситуация — фонетичните особености на градските говори (интерлекти) и речниковите особености на младежкия сленг. Ще илюстрирам характера на вариативната социолингвистика с едно изследване на Кр. Алексова. Тя проучва софийски семейства за посоките на сближаване на речта на съпруги и

съпрузи, родени и израснали в един и същ регион или в различни региони. Авторката избира седем независими социално-демографски фактора: месторождение на съпрузите (Източна/Западна България/София), пол, възраст, професия, образование, продължителност на брака, продължителност на живееене в столицата. Кр. Алексова определя няколко основни езикови маркера, диагностични за речевото сближаване в семействата. Изборът на значимите източни/западни диалектни особености е подкрепен от честата им употреба в записаните текстове: якане/екане, мека/твърда съгласна в глаголни и именни форми, аористни глаголи с премет на ударението, аористни причастия без премет на ударението, повелителни форми с отмет на ударение-то, окончание „-ме“ за 1.л., мн.ч., сег. вр. при глаголи от I и II спр., липса на редукция на неударено /e/ в /и/, липса на смекчаване на съгласните пред /e, и/.

Записаната чрез скрит микрофон или чрез „включено наблюдение“ (с участие на изследователя) спонтанна семейна реч е транскрибирана (за системата на транскрипция виж www.hf.uio.no/easteurorient/bulg/mat/) и подложена на статистическа обработка. Дисперсионният и корелационен анализ показват, че факторът месторождение (на изток или запад от ятовата граница) оказва влияние върху всички езикови маркери (с изключение на окончание „-ме“ за глаголи 1 л., мн. ч., сег. вр.). Западнобългарските особености са най-застъпени при родените в Западна България, те имат средни стойности при родените в София и са най-ниски при родените в Източна България. Източнобългарските особености са с най-висок процент при родените в Източна България и са с нулеви стойности при родените в Западна България и София.

Най-често срещаните и социално приети западнобългарски особености (независими от месторождението и социалната класа) са:

- затвърдяването на съгласната при глаголи и от трите спрежения — /вървъ/ вм. /вървийъ/;
- твърд изговор на глаголи и имена — /учителъ/ вм. /учителий/, /спална/ вм. /спалнийа/, /живеъ/ вм. /живейъ/;
- премет на ударението при глаголи с представки в мин. св. време — /направ'их/ вм. /напр'авих/;
- окончание „-ме“ за глаголи 1 л. мн.ч., сег. вр. /ходиме/ вм. /ходим/.

Най-редките и неприемливи (необразованост, нисък статут) за-

паднобългарски маркери са:

- частица „че“ за бъд. време — „че уча“ вм. „ще уча“;
- предлог „у“ вм. „в“ — „у гаража“ вм. „в гаража“;
- т.нар. мъкане — „аз четем“ вм. „аз чета“.

Най-типичните източнобългарски особености са:

- лични местоимения „ний, вий“ вм. „ние, вие“;
- редукция на неударена гласна /e/ в /и/.

Най-редките и неприемливи източнобългарски маркери са:

- частица „шъ“ вм. „ще“ за бъд. вр. — „шъ доди“ вм. „ще дойде“;
- т.нар. ъкави форми на съществителните — „главъ, водъ“ вм. „глава, вода“.

Факторът тип професия влияе върху всички западни социолингвистични маркери с изключение на най-типичния (затвърдели глаголни окончания) — при професиите, изискващи спазване на книжовните норми, тези отклонения са по-редки, отколкото при професиите, неизискващи книжовна реч. Типът професия не влияе върху застъпеността на източните маркери.

Факторът пол също влияе върху честотата и характера на отклоненията от книжовните норми. Мъжете имат по-високи средни стойности за повечето западни маркери, те екат по-често („бела“ вм. „бяла“), премятат и отмятат ударението. Съпругите по-често мекат („четеме“ вм. „четем“). Източнобългарските маркери — редукция на /e/ в /и/ и смекчаване на съгласните пред /e, и/, се срещат по-често при съпругите, а мъжете имат по-високи стойности при останалите маркери. Кр. Алексова изследва и влиянието на другите фактори, провежда и анкети за самооценката за промените, които са настъпили в речта при смяната на местоживеещето и семейното положение.

Друга голяма част от изследванията на речевата вариация в големите градове е насочена към двуезичието и превключването на кодове. Е. Леви изследва факторите, определящи налагането на един език в смесените семейства в бившия Съветски съюз. Решаващи се оказват произходът на съпрузите (славянски или неславянски), полът и местоживеещето на семейството — град или село. Когато съпругата не е славянка, езикът на бащата се налага като домашен език, ако съпругата е рускиня или украинка, тя научава езика на съпруга си, но продължава да употребява родния си език вкъщи и научава децата на него. При смесени бракове между неславяни руският език се установява като домашен език поради нуждата от усвояването му за професио-

налната реализация на съпрузите. Хр. Кючуков изследва механизите на интерференция и превключване на български и ромски език в ромски общности чрез психометрични и социометрични методи.

2. Дискурсна социолингвистика

Пръв Е. Бенвенист въвежда понятието дискурс (discourse), за да разграничи праяката реч от обективното повествование (recit) в текстовете. Терминът идва от лат., „discurrere“ /бягам насам-натам/, „discursus“ /съобщение, разговор/ и означава:

- разговор, разяснение;
- речева практика, речеви жанр, живо слово;
- представяне на мислите чрез езикови изрази;
- верига от взаимозависими изрази, характерна за определени социални практики и институции — религиозен, научен, поетичен дискурс.

Дискурсната социолингвистика използва качествени подходи, за да анализира функционирането на текста в различен по обхват контекст.

Социолингвистични направления според обхвата на контекста:

- конкретна речевата ситуация (теория на речевите актове, етнометодология);
- социално-психологическа ситуация (прагматика);
- типични социално-комуникативни практики (етнография на комуникацията);
- медии (критически дискурсен анализ, психодинамика на комуникацията);
- езиково-политически институции (езиково планиране и политика).

Според подхода разграничаваме два типа дискурси изследвания:

- описателни (дескриптивни);
- социално критически (идеологически).

Според обекта на изследване разграничаваме:

- социална диалектология, която изследва устното общуване в села, градове, професионални и младежки групи, престъпни групировки;

- изследвания на медиите;
- езиково планиране и политика, което се занимава със стандартизирането на езика.

Теория на речевите действия

Дж. Остин и Дж. Сърл се опитват да отговорят на въпроса „Какво правим, когато говорим?“ Нашето изказване е част от определено социално взаимодействие — работа, игра, учене, посещение. Ние често класифицираме социалното поведение според присъщите му езикови действия — участие в спор, поемане на обещание, даване на клетва. Чрез всяко изказване се осъществяват три типа действия — локуция (физическото действие за произнасяне на изречението); илокуция (извънречевата сила на изказването — говорейки, ние обещаваме, заповядваме, заявяваме, описваме); перлокуция (речевовъздействаща сила на изказването ни — ефектът от изказването може да бъде изпълнение на заповед, отговор на въпрос, отричане, приобщаване). Например изказването „Той ще тръгне скоро“ може да се класифицира като обещание според илокуционната сила, а перлокуционното намерение на говорещия може би е да бъде зарадван събеседникът. Едно и също съдържание, например одобрение, може да се изрази чрез различна илокуция: „Това ми харесва!“, „О-о-о-о!“ (заявление/възклика).

Речевите действия се отличават с преднамереност, целеустременост, конвенционалност. За класификацията на речевите действия се използват понятия, типични за културата на дадена общност, т.е. речевите действия са свързани с прототипи за културно приемливо поведение.

Основни типове речеви действия в европейските езици

- Представящи (описание, твърдение) — намерението е думите да отговарят на света.
- Повеляващи (покана, заповед, увещаване) — бъдещото действие трябва да отговори на думите.
- Опълномощаващи (благословия, клетва) — светът трябва да отговори на думите.
- Изразяващи (оплакване, поздравяване) — няма тясна връзка между света и думите, но в изповедта например, ако думите отразя-

ват света, светът също ще отговори на думите и изначалното блаже-
но състояние на душата ще бъде възстановено.

• Деклариращи (обявление, препоръка) — светът отговаря на ду-
мите и думите на света, например с произнасянето на „Обявявам ви
за съпруг и съпруга!“ младите стават вече такива.

Речевите действия се подчиняват на критерии за валидност, обус-
ловени от културната традиция: за представящите и деклариращите
действия — истинността; за изразяващите — искреността; за пове-
ляващите и упълномощаващите — легитимността. Анализът на ти-
повете речеви действия, условията за тяхната успешност, пряката
им и преносна употреба може да хвърли светлина върху социалните
и културни традиции. Целгалските индианци например ще класифи-
цират речевите действия по съвсем други критерии: „разговор, при
който нещо се предлага на продан“, „разговор, при който говорещият
разпръска вината за нещо, така че да не бъде обвинен само той“,
„реч, предназначена за през нощта или късно вечер“, „реч на някой,
който отива на гости в чужда къща и дълго приказва, макар че други-
ят е много болен“ и т.н.

Етнometодология (анализ на разговора)

Микросоциологическо направление, което разглежда разговора ка-
то локално практическо действие. Според Х. Гарфинкъл правилата,
управлящи разговора, са като тези, които направляват и другите прак-
тически дейности в общността, те са неизразени и несъзнавани, част
от това, което наричаме здрав разум и обичаен ред. Разговорите меж-
ду носителите на един език са най-изкусните реализации на организи-
раните форми на живот, т.е. говоренето е високо квалифицирана рабо-
та. Анализът е насочен към строежа и смисъла на конкретни разгово-
ри: как започва, поддържа се и приключва разговора, кои са единиците
на разговора, какви са техните преки и ситуативни значения, как се
съчетават речевите действия, как се редуват репликите (как се взема,
поддържа, отнема или дава думата), как се организират темите (как
се въвежда, развива и сменя тема, как се свързват различните теми и
подтеми, какви са познанията на говорещите), как си взаимодействват
обичайните очаквания с конкретното изпълнение.

Структури на разговора

• Беседна: формули за включване, поддържане и изключване от

речевото действие (здрав, изрази на емпатия/възражение, сбогуване).

• Редуване на реплики: даване/редуване/борба за думата, изрази за подканване, съседни двойки (оплакване-извинение, въпрос-ответ).

• Тематична: въвеждане/ поддържане /смяна на темата, определяне на темите.

• Енциклопедична: връзка между теми, тема/подтеми, компетенция и гледни точки.

Структурата на разговора отразява социалните условия, идентичностите и отношенията на власт между общуващите.

Прагматика — общи принципи и стратегии на речевата дейност

Прагматиката е дял от семиотиката, който се интересува от това как хората употребяват знаците. Прагматиците (Я. Мей, Е. Гофман, Г. Лийч) разглеждат всеки речеви изказ като съвместен продукт на говорещия, слушащия и публиката — резултат от съгласуването на техните комуникативни намерения, договаряне на обща схема на тълкуване и поддържане на определени представи за себе си и другите (т. нар. *лице*). Прагматиката определя основните дискурсивни принципи (сътрудничеството) и стратегии (любезността) на общуването. Най-общият принцип на която и да е колективна дейност е сътрудничеството.

Изисквания на принципа на сътрудничеството

SSS — Short, Sincere, Simple / Кратко, Искрено, Просто

• Количество: Направи твоето речево участие толкова информативно, колкото изискват целите на текущата размяна.

• Качество: Придържай се към истината — не казвай това, което си сигурен, че е лъжа; не казвай това, за което нямаш достатъчно доказателства, че е истина.

• Релевантност: Бъди релевантен, т.е. не се отклонявай от темата и целите на общуването.

• Стил: Бъди разбираем — избягвай неясните изрази; избягвай многозначността; бъди кратък; бъди подреден.

Придържането към тези изисквания осигурява ефикасна обмяна на информация. Но този тип кооперативно общуване би възпроизвеждал едно добре организирано, но лишеното от въображение и промяна

общество. В реалните общности хората общуват и с други мотиви – за забава, за постигане на надмощие, за приобщаване, за себеизтъкване.

Общуването се подчинява на обща стратегия за любезност

Смекчавай нелюбезните изказвания, а любезните направи още по-любезни! Общуващите не са информационни машини, а творчески и уязвими човешки същества, субекти на определени културни традиции. Някои съобщения могат да засегнат личността на събеседника – например при изразяване на несъгласие, отхвърляне на молба, съобщаване на неприятна новина. За да смекчи заплашителната сила на съобщението си, говорещият може да постъпи по различни начини – да се разграничи от съдържанието на това, което казва; да увери събеседника в най-добри чувства; да се извини; да го подсети с многозначни изрази.

В общуването хората освен че обменят полезна информация, се опитват да поддържат една или друга (реална или въображаема) представа за себе си, т. нар. *лице* или *имидж* (face), и да се съобразяват с представите, които другите имат за себе си. Лицето е важна категория за разбирането на механизмите, чрез които в речевите взаимодействия се изграждат, поддържат и променят социалните идентичности. Всяка общност изгражда система от ритуали и формули (речеви етикет) за зачитане лицата на общуващите. Два са основните възгледи за лицето.

Лице

- Положително: всеки човек има лично достойнство и права; той/тя очаква да бъде уважаван от другите; има право да се изкаже и да бъде чут, да допринесе с речевите си действия за доброто на общността.

- Отрицателно: всеки човек има право да бъде независим и необезпокояван от другите; той/тя има право на частно пространство, тайна, различно мнение и поведение.

Често пъти стратегията за любезност влиза в конфликт с изискванията за сътрудничество и този конфликт се решава по различен начин в различните ситуации и култури. Според Р. Сколън съществуват два основни начина да бъдем любезни: като използваме стратегия на съпричастност, която зачита положителното лице на събеседника или чрез стратегия на независимост, която зачита отрицателното лице.

Спосobi да бъдем съпричастни

- Забележи събеседника, направи му комплимент („Харесвам блузата ти!“).
- Преувеличи интереса, симпатията си към него („Моля те, внимавай много с тия стъпала“).
- Изтъкни обща гледна точка и отношение („Знам как се чувстваш и аз бях там“).
- Използвай малки имена и прякори.
- Бъди оптимистичен за вашите минали и бъдещи срещи и разговори („Сигурно ме помниш, видяхме се ...“).
- Приказвай и със случаини хора, за да покажеш, че не ги пренебрегваш.
- Нагласяй се към слушащия и използвай неговия диалект или език.

Спосobi да бъдем независими

- Никога не предполагай какво желае събеседника („Не знам дали ще искаш да изпратиш това“).
- Дай възможност на събеседника да не приеме предложението ти („Иска ми се да изпием по един чай, но знам колко си заета напоследък“).
- Ограничии вмешателството си и в чуждото пространство („Само за момент, искам един лист хартия и изчезвам“).
- Извинявай се при вмешателство („Съжалявам, че ви беспокоя“).
- Бъди пессимистичен („Знам, че не си ме спомняте. Едва ли пак ще разговаряме“).
- Отграничи себе си и събеседника от общуването, използвай безлични и страдателни форми („С това служителите се информират, че ...“).
- Изтъкни общото правило и прикрий личните си предпочитания („Нашето бюро изисква от всеки...“).
- Използвай фамилни имена и титли.
- Бъди лаконичен и мълчалив с непознати.
- Използвай собствения си диалект или език, независимо дали събеседникът те разбира.

Идеята, че хората са еднакво ценни за обществото и че при общуване трябва един друг да ценят достойнството си (положително лице), е свързана с по-колективистични и оптимистични културни традиции,

които предполагат, че хората си приличат и че са добри по природа.

Идеята за независимостта на хората, за правото на всеки да отстои личното си мнение и тайна (отрицателно лице), е свързана с по-индивидуалистични и пессимистични културни традиции — хората имат право на неприкосновен личен живот и свобода от другите, доколкото не нарущават обществения договор.

Принципът на сътрудничеството, стратегията на любезност и лицето имат универсален характер, но се проявяват по различен начин съобразно културните традиции. Англичаните например предпочитат да се държат независимо — т.е. използват дистанцираща формална вежливост, дори и когато общуват с най-близки хора, а американците предпочитат да показват фамилиарна съпричастност и към най-случайни събеседници. Скандинавците предпочитат по-директно общуване — без дистанцираща ритуалност, но и без словоохоливата фамилиарност на американците.

В японската култура на срама и маската речевото съществуване (*gengo seikatsu*) се разглежда като висша проява на човешкото съществуване. Речевото действие не е само обмен на информация, а и духовно събитие — единение на мислите и чувствата на общуващите. Но всяко общуване изправя говорещия пред опасността да се изложи (да се поддаде на необmisлени чувства, страсти и случайни мисли и така да загуби лицето си) или да изложи (засрами) събеседника и така да засегне лицето му. Затова човек трябва да се стреми да усъвършенства речевата си култура и да използва речеви маски, които да предпазват лицето. В японски език съществуват няколко високи речеви стила, чрез които може да се изгради маска от поведенческа формалност, която да защити вътрешния свят на събеседника. Японците използват 50 форми за вежливо обръщение, 40 форми за благодарене и 20 форми за извинение. Когато поднасят подарък, се извиняват и биха нарекли събеседника си „Ваше благоухаещо име“, а подаръка си — „моята неумела работа, това грубо изделие“. Предпочитат лаконичния изказ, недоизказаността или иносказателността.

Етнография на речта (антропология на комуникацията)

Д. Хаймс анализира речевите взаимодействия като събития в контекста на определени културни традиции. Този подход изисква *включено антропологическо наблюдение*, т.е. продължителен престой в из-

следваната общност и проучване не само на речевите, но и на социалните и културни традиции. За да разберем смисъла на речевото събитие, би трябвало да отчетем влиянието на множество фактори.

Фактори на контекста: SPEAKING

Setting: обстановка, време, място.

Participants: участници — социално-демографски характеристики и роли.

Ends: цели на общуването.

Actions: типове речеви действия и особености на съчетаването им.

Key: ключ (регистър, стил).

Instruments: средства (лингвистични, ексталингвистични).

Norms: речеви норми.

Genre: жанр на общуването.

Казаното придобива смисъл само когато го съотнесем към взаимно признания, обичаен познавателен и културен контекст. Нормите на речево поведение са важна част от нормите за културно приемливо поведение. П. Гарднър изследва социално-речевото поведение на племето палия в Южна Индия. Тъй като не е развита нито промишленост, нито селско стопанство в обществото няма нито конкуренция, нито сътрудничество. Децата не играят съревнователни или взаимозависими игри, а стоят в близост едно до друго и всяко се занимава със своите си работи. Когато станат на 40 години, мъжете престават да разговарят. Речевите норми в това общество повеляват да се мълчи в много случаи или да се говори твърде пестеливо.

Дж. Фокс описва общество, в което е норма да се говори много и във всеки случай. За жителите на малкия източноиндонезийски остров Роти удоволствието от живота е в говоренето — не просто за убиване на време, но и по-официално — при вземане на страна в безкрайните спорове и наддумване или при надпреварата при красноречие в официални случаи. Липсата на говорене е белег за потиснатост. Ротианците винаги казват, че ако сърцата им са объркани или унили, те мълчат.

При среща на представители с различни културни норми се раздат недоразумения за това кога и колко трябва да се говори. Един етнограф описва гостуването си, заедно с приятел американец, при роднини в Дания. Приятелят му, въпреки предупрежденията, разговарял с американска интензивност, докато роднините му не могли повече да

издържат на тази бъбривост и се оттеглили да си легнат още в 21 час.
Е. Кинан описва особения, индиректен и разточителен начин на изказване в някои части на Мадагаскар. Нормално е в разговор да наречеш сестра си „едно момиче“ или на въпроса „Къде е майката?“ да отговориш „Или вкъщи, или на пазара“, когато знаеш точно къде е. Говорещите се страхуват да посочат някого, за да не го урочат. В малките отдалечени селища, където рядко нещо се случва, информацията е оскудна, възприема се като ценна стока и се споделя с неохота.

Етнографите на речта се интересуват от речевите норми и ритуали на „екзотични“ общности и обикновено надценяват културните значения за сметка на социалните вариации.

Като използвам похватите на етнометодологията, pragmatика и етнография на комуникацията ще представя традиционното устно общуване в български християнски и мюсюлмански села, битието на личното име, общуването между жените и мъжете, младежкия сленг.

С похватите на критическия дискурсен анализ и психодинамиката на печатното и електронно общуване ще представя пресата на Балканите, а с теорията на езиковото планиране и политика ще представя стандартизирането на националните езици на Балканите.

КРИТИЧЕСКИ ДИСКУРСЕН АНАЛИЗ

*Чии интереси защитават текстовете?
Как да разпознаваме езиковите мистификации?
Кои са езиковите регистри (стилове)?
Как да четем критически текстове?*

Пръв М. Фуко обръща внимание на важността на обичайните практики на общуване за поддържането на определен социален ред. Различните дискурси не само изразяват, но и изграждат социалните отношения — идентичностите и системите от знания и вярвания (идеологии) — макар че това обикновено не се съзнава от участниците в дискурса. Особена идеологическа сила имат медийните дискурси, затова и най-често те са обект на критически анализ.

1. Характеристики на критическия дискурсен анализ (КДА)

Н. Феаклаф, Р. Фаулър определят основните черти на критическата дискурсна социолингвистика — социалната критичност (анализ на господстващите идеологии) и интертекстуалност (историчност).

Социална критичност

Икономическата и политическа власт се стреми да се превърне и в символна власт, за да легитимира себе си. Всеки дискурс е форма и на идеологическа практика, утвърждаваща означенията на свeta от определена гледна точка в йерархично-властовата структура. Критиците лингвисти критикуват господстващите идеологии, които се стремят да се представят като „единствената обективна картина на света“. Те отчитат и гледната точка на ощетените от утвърдения в обществото символен ред, огласят значенията и на пожертвяните, каквито има в основата на всяко социално споразумение. Изучаването на социално-конструктивния ефект на дискурсите, идеологическа пропаганда на стандартните езици и официалните медии, както и

съпротивата на подземните антиезици е основна задача на критическия дискурсен анализ.

Идеология

Основният определител на дискурсната организация на обществото не са желанията и свободните идеи на хората, а съществуваща социална практика, която е здраво вкоренена в материалните структури на производство и отношения на власт.

Идеологията е определена организация на практиките на означаване, която не само формира човешките същества като социални субекти, но и произвежда онези преживявани взаимоотношения, чрез които теми субекти се свързват с господстващите отношения на продукция в обществото (E. Маккарти).

Идеологията винаги отразява опита и интересите на определена социална група. Тя включва не само организираните практики на означаване, но и полуусъзнателното означаване — манталитет или хабитус. Тя има действен характер, т.е. не само отразява социалните отношения, но и ги променя. Може да се легитимира *рационално* (чрез закона), *традиционнно* (чрез ценностите) или *харизматично* (чрез лидера).

Езикова идеология е свързващото звено между социалния ред и формите на общуване. Тя оформя и задейства връзките на езика с идентитета, естетиката, морала, познанието. Според К. Улард:

Чрез такива връзки идеологиите обуславят не само езиковите форми и употреби, но и самата идея за личност и социална група, както и такива фундаментални социални институции като религиозния ритуал, детската социализация, половите взаимоотношения, националната държава и правото.

КДА се опитва да разкрие онези социални връзки и властови позиции, които определят идеологическите особености на пораждане, разпространение и въздействие на текстовете. Под текст трябва да се разбира всяко знаково събитие — разговор, книга, фильм, картина, церемония.

Интертекстуалност (историчност), интердисциплинарност

КДА изисква познаване не само на текстовете, но и на историческите, културни и социални реалности, в които текстовете се учле-

няват и разпространяват. Всеки текст съдържа части от други текстове — отминали или съвременни, разгръща се в диалог с тях — повтаря, осмисля или преобръща техните значения. Историята и обществото винаги проникват в индивидуалните текстове, а от друга страна, те се осъзнават само чрез индивидуално-текстови прочити. М. Бахтин, който е авторът на понятието интертекстуалност, разглежда жанра като превръщане на историята на обществото в история на езика. Чрез анализа на интертекстуалността критиците лингвисти проследяват историята на възникване и легитимиране на определени представителни текстове, диалектиката на промените в дискурсния порядък и социалния ред.

2. Модел за критически дискурсен анализ

КДА е тип аналитично изследване, което изучава най-вече как социалната власт злоупотребява с езика, как доминирането и несправедливостта се задействат, възпроизвеждат или пък ограничават от текстове и разговори (Т. Дийт).

Постиженията на социолози и културологи (М. Фуко, П. Бордийо), критици лингвисти (Р. Фаулър, Н. Феаркраф) и на функционални лингвисти (М. А. К. Халидей) допринасят за развитието на КДА. Ще представя модела за критически дискурсен анализ на Н. Феакраф. Той представя дискурса чрез триизмерен модел на последователно включване — текст, който е част от определена дискурсна практика, която пък е част от определена социална практика. В някои случаи социалната практика е изцяло дискурсна (ученически занятия, съдебен процес), в други случаи тя се състои от дискурсни и недискурсни елементи.

Основни постулати на КДА

- Текстът може да манипулира читателя.
- Текстът налага определен прочит.
- Дискурсът определя обществото и културата.
- Връзката между текста и обществото е опосредствана.
- Влашовите отношения са дискурсивни.
- Дискурсът върши идеологическа работа.
- Дискурсът е исторически.

- КДА може да описва, тълкува и обяснява.
- КДА е форма на социално действие.

Етапи на КДА

Описание. Текстови анализ — особености на синтаксиса, граматиката, речника, фонетиката.

Интерпретация. Как се възприема и тълкува текстът от читателя/слушателя? Текстът като част от определен познавателен дискурс (четене /слушане). Какви са целите, обстоятелствата, предварителните познания, нагласите при възприемането на текста? Дискурсът на четене/слушане се разглежда като част от регламентирана дискурсна практика (преса, урок).

Обяснение. Как се отнася дискурсната практика към социокултурната практика (институции, практики, традиции). Как по-широките социални и културни значения влияят върху тълкуването на текста?

3. Текстови анализ

Всяка особеност на текста може да бъде интересна за дискурсния анализ — речникът, граматиката, синтаксисът, текстовата организация. Подходът най-общо може да се определи като семиотичен — анализират се знаците (думи, фрази и по-големи текстови единства), които се състоят от значение (*signified* 'означаемо') и форма (*signifier* 'означаващо'). Дискурсният анализ се стреми да преодолее разделението на формално-текстовите от съдържателните особености. Връзката между означаемото и означаващото е произволна (между звукосъчетанието д-е-в-о-й-к-а и представата за девойка няма естествена връзка), но дискурсният анализ се интересува от социалната и историческа мотивация на употребите на знаците — кои причини водят до означаването на дадено явление с точно определена езикова форма.

Критически анализ на граматиката

Според функционалната граматика граматическите значения могат да имат три функции: идеационна (познавателна), междуличностна (експресивна/оценъчна) и текстова (свързваща). В различни дискурси едни и същи граматически значения могат да имат различни функции, например страдателният залог в научния текст има най-често експресивна функция 'формалност', в изречения, в които деяте-

лят е неизвестен, страдателният залог има идеационална функция, а когато действелят е вече известен и пропуснат, за да не се повтаря, страдателният залог има свързващо-текстова функция.

Мистификацията се дължи на разликата между повърхностна и дълбинна структура, между семантика и синтаксис, логика и граматика. Предполага се, че дълбинната семантика на изреченията е преходна (транзитивна): /действел, процес (състояние), получател (+ цел, средства, условия)/. Действелят се възприема като инициатор на действията и е отговорен за тях.

Пасивизация и деперсонализация. Една и съща новина може да бъде предадена по различни начини в пресата:

„Полицията разстреля 10 души днес, когато отново избухна насилие в Ерусалим.“

„Десет души бяха разстреляни днес, когато отново избухна насилие в Ерусалим.“

В първото изречение повърхностната структура е прозрачна, доколкото отразява дълбинната семантика (действел — процес — получател, условия). Второто заглавие е по-вероятно да се появи в проправителствен вестник. Чрез пасивизация (страдателен залог) получателят заема синтактичната позиция на подлога, а действелят е мистифициран (имплицитен). Поради прототипната инерция подлогът да се смята за отговорен за действието, второто изречение като че ли внушава, че „десетте души“ са отговорни по някакъв начин за това, че са разстреляни. Страдателният залог придобива междуличностно/оценъчно значение 'липса на симпатия, упрек'. При страдателните конструкции връзката между действел и действие е отслабена, т.е. причинната връзка е синтактично отслабена. Друг начин да прикрием действеля е, като използваме безлични глаголни форми (форми за 3 л. мн. ч. или с частицата „се“):

„Казаха да не претендирате за по-високи заплати.“

„Говори се, че ще има масови уволнения.“

В българския език частицата „се“ може да направи нерелевантен действеля в значението на личните преходни глаголи и да доведе до ергативни конструкции: „Чашата се счупи; Цените се увеличиха; Безработицата се увеличава, а корупцията се шири.“

В тези случаи действията добиват обективно значение и започват да звучат естествено, почти като природни състояния — „гърми се, мръква се.“

Номинализация. Друг начин да се мистифицира деятелият е, като се замени глаголът със съществително име, което поради това, че няма транзитивна структура, не предполага деятел и получател:

„Разстрелят на 10 души днес ни напомня за размера, до който е

стигнал конфликтът в Близкия изток.“

Номинализацията обективира събитията, като отклонява вниманието ни от субектите и времевите им характеристики. Използва се често в рекламата, когато кратковременни състояния, постигнати с много субективни усилия, трябва да се представят като дълготрайни и естествени:

„Добрият вид на кожата ще направи живота ви интересен“ вместо „Ако упорито и многократно прилагате този крем, кожата на лицето ви ще се подобри за известно време“.

Инференции. Друг способ за мистификация се осъществява чрез инференциите — онези скрити послания, които сами извличаме от контекста. Н. Феъклап цитира вестников очерк за Джени Киъл, съпруга на военен, в който никъде не е казано изрично, че тя е добра съпруга и чудесен човек, а читателят е оставен сам да стигне до този извод, четейки за нейните мисли и действия:

Докато играе на слънце с четирите си деца, Джени Киъл се надява съпругът ѝ да не замине за битка отново. Тя казва: „Моля се за него и неговите момчета, които направиха достатъчно много. Но ако той трябва да замине, аз знам, че той е мъж, който ще свърши работата си по най-добрния начин и съм сигурна, че той и неговият втори парашутен батальон ще успеят.“

Общовъпросителните (ли) и отрицателни (не) изречения могат да манипулират читателя, доколкото отричането и поставянето под въпрос на определено твърдение предполага, че все пак това твърдение съществува. Изявленето „Президентът Буш не е мошеник“ предполага, че хората се съмняват в неговата почтеност, затова по-удачно би било изречението „Президентът Буш е честен човек“, макар че логически и двете изречения имат едно и също съдържание.

Критически анализ на речника

В семиотиката думите могат да имат референтно (познавателно), конотативно (прагматично) и текстово (синтактично) значение. КДА се интересува най-вече от социалната мотивация на словните избори, т.е от конотативните значения.

Синонимни значения. Защо точно тази дума е избрана измежду други със сходно значение (синоними)? Изборът на даден синоним може да бъде мотивиран от търсенето на най-точен референт за означаване на реалността, т.е. да има познавателна функция („супермаркет“ е по-точно означение от „магазин“). Чрез използването на няколко синонима могат да се избегнат повторенията в текста, т.е. синонимите могат да имат и синтаксична функция. За КДА особено интересни са синонимите с оценъчно, идеологическо значение, тези значения, които внушават определено отношение към събитията и лицата. Тези, които осъждат 'човека, който чрез самоубийство е взришил автобуса' най-вероятно ще го нарекат „терорист“ или „фанатик“, а тези, които го поддържат — „борец за свобода“ или „мъченик на вярата“, неутрално би било само означението „камикадзе“.

Думите „девойка, девица, мома, тийнейджърка, гърла“ имат сходно основно значение 'млада жена'. Думата „девойка“ не съдържа оценъчни значения, „девица“ предполага 'романтично, старомодно отношение', „мома“ 'патриархално, селско', тинейджърка 'младежко', „гърла“ 'вулгарно'. Особено експресивно (маркирано) е конотативното значение, когато думата се появи в необичаен контекст. „Мома“ (моминка) в диалектната реч звучи естествено, но в пресата има иронично значение 'селско, патриархално'.

Особено интересни са прелексикализациите на определени области, свързани с преразпределението на властта в обществото — думата „партизанин“ до 1944 г. означава 'поддръжник на партия с користна, клиентелистка цел', а след това 'герой за свобода', дума „богаташ“ има положително значение 'успешен, работлив', а след 1944 г. придобива изцяло отрицателно 'изедник, експлоататор'.

Преносни значения (стилистични фигури). Господстващи МЕТАФОРИ. Метафорите и сравненията могат да имат познавателна функция — ние опознаваме непознатото и абстрактното, като го сравняваме с познатото и конкретното. КДА се интересува най-вече от онези преноси, които имат оценъчни значения. Как преразпределението на властта в обществото променя популярните идеологически метафори. Тоталитарните режими — нацизъм, комунизъм, се легитимират като налагат в медиите нови метафори за обществения живот. Нацизмът заема образи от биологията и хигиената: „паразити, расова чистота, прочистване, непълноценни, дегенерирали“, а комунизмът — от войната: „литературен фронт,

на езиков пост, класова борба, социалистически лагер, затягане на редиците, враг на народа, народен вожд“. КДА трябва да обясни защо по време на комунистическия режим „отечеството“ става „родина“ и защо комунистическата партия е възпята именно като „майка мила“.

4. Критики на КДА

Някои от постановките на КДА предизвикват възраженията на психолингвистите:

- Дали синтаксисът е толкова силен, колкото твърди генеративната теория, че да определи семантичния прочит?
- Дали лексико-граматичните особености на текста въздействат и при тълкуването му от читателя?
- Какви са реалните психологически процеси на обработка на текстовете?
- Нямат ли много от „манипулативните“ значения всъщност текстова функция?

Развитието на КДА в последните години е свързано с преодоляването на символния аналитизъм в езикознанието, който разглежда познанието като алгоритмична манипулация на абстрактни символи, независима от физиологията на човешкия мозък и човешкото разбиране. Новите направления в критическия анализ, т.нар. мрежовост (connectionism) и когнитивната лингвистика, отчитат особеностите на мозъка (взаимосвързани невронни мрежи) и характера на човешкото разбиране. Те предполагат различни начини на обработка на текстовете — специален, критичен прочит (с повече познавателни усилия) и лаически, плитък прочит на текста, за схващане на общия смисъл (с минимални познавателни усилия).

КДА и постановките на мрежовата обработка на текстовете

- Едновременност на синтактична, семантична обработка и инференция.
- Основните категории не са независими от неврофизиологията, те са представени от прототипи (поради познавателна икономия) — обща представа (гешалт) за обекта и(ли) двигателна схема (прототипична причинност: агент — действие — получател -инструмент).

- Поради едновременността на синтактичната и семантична обработка и поради влиянието на прототипите много синтактични липси в резултат на пасивизация и номинализация могат лесно да се възстановят и нямат идеологическо значение.
- Абстрактните категории често автоматично се илюстрират чрез основни понятия и нямат голям мистифициращ потенциал.
- Инференциите са три типа — свързващи текста (автоматични), изработени и стратегически (изискват специални познавателни усилия и затова не се извличат при повърхностен прочит).
- Повече инференции се правят за главни характеристи в текста, отколкото за второстепенни. При пълтък прочит не се извличат инференции за второстепенните герои.

5. Текст и текстова ситуация

Текстовете винаги са свързани с определени реалности — с личности и събития, от които казаните неща черпят своя смисъл. За да анализираме ситуацията, трябва да отговорим на въпросите: за какво става въпрос, при какви обстоятелства е станало въпрос, между какви участници, какъв е техният социален статут и роли, какви канали за взаимодействие са избрани.

Регистър (езиков вариант, свързан с употребата). Семиотичната структура на ситуацията може да се описе като вариация на три променливи: поле (field), нагласа/ключ (tenor) и способ (mode) на дискурса.

Полето описва целите на общуване (познание, забава, управление, заявление), което предопределя използването на определени речеви действия (изявление, обещание, заповед), и предмета на общуване (тема, тезис, обстоятелства).

Нагласата определя взаимоотношенията между общуващите (равнопоставеност – йерархичност) — какви са дискурсните роли (автор /аниматор/ слушател, питащ-отговаряящ, експерт-лаик) и система на любезност (формалност/фамилиарност, съпричастност/независимост).

Способът описва избрания канал (писмен, устен или електронен) и свързаните с това специфични изразни средства, в каква степен се разчита на речеви или на неречеви действия, какъв е жанрът (експлицитност/имплицитност, реторичност/деловитост).

Регистрите са пряко свързани с това, което се говори и върши в момента (типа социална активност). Регистрите могат да бъдат класифицирани според полето — административни, художествени, научни, медийни, ежедневни; според способа — устни, писмени и електронни; а според нагласата — официални и неофициални, дистанциращи и солидаризиращи.

Съставките на ситуацията са свързани с функционалните съставки на изреченската семантика — полето е свързано с идеационалната функция, нагласата с междуличностната функция, а способът с текстовата функция. Ситуацията резонира и в семантичната система и активира определена мрежа от семантични избори — семантична конфигурация, асоциираща се с даден тип ситуация. Ситуацията е определяща и за редица прагматични особености на текстовете.

***Системи на любезност** (лице, етикет) — според равнопоставеността/йерархичността и официалността/фамилиарността на отношенията между общуващите системата на любезност може да бъде дистанцираща — двете страни пренебрегват йерархичните отношения и се държат като равни, но официално, т.е. използват негативната стратегия на независимост (Вие-Вие); солидаризираща — двете страни пренебрегват властовата йерархия и се държат фамилиарно, т.е. използват позитивна стратегия на съпричастност (ти-ти); йерархична — високостоящият подчертава по-високата си позиция, като се държи фамилиарно (съпричастност), а нискостоящият — почтително (независимост), т.е. (ти-Вие). Етикетът има по-голямо значение при общуването лице в лице — в устното и електронно общуване. Писменият текст предполага също определено отношение към читателя, макар и най-общо. В разговорите властовите взаимоотношения между общуващите определят начините на предоставяне, предаване и отнемане на думата, както и инициативите за въвеждане и развитие на темите.*

***Метафоричен гешалт** — система от взаимосвързани метафори от една позната област, с които се обяснява / оценява друга област. Темата, целите и конкретните обстоятелства на общуването често са определящи за избора на метафорите и другите преноси. Метафоричният гешалт има и важна текстоорганизираща функция.*

***Схеми на аргументация** — аргументацията на тезисите е различна за различните регистри — най-общо тя може да бъде рационална (чрез факти и закономерности), традиционна (чрез обичаи и проверени ценности) или харизматична (чрез лидерска личност или въздействаща реторика).*

Източници на информация. Цитатите, алюзии, перифразите, пародиите, мълвите и клюките имат важна интертекстуална функция — да свързват текста с други текстове от същия регистър, т.е. с определена интелектуална, медийна, административна, професионална или художествена традиция. Цитирането има не само важна познавателна, но и оценъчна/идеологическа функция — цитирането на авторитетни или популярни мнения засилва убедителността на казаното, особено когато гласът на автора не е отделен от гласа на цитирания автор.

Маркери на регистъра. Някои особености на текстовете (фонетични, лексикални, граматически, надизреченски) са тясно свързани с регистра на употреба, т.е. имат прототипна функция.

- Устно неделово общуване: диалектни и турски думи, синтактични елипси, изразителна интонация, битови метафори, аргументация според обичая и изконните ценности (пословици, поговорки), анимни източници, солидаризираща любезност.

- Неделово младежко общуване: глобален речник (англицизми), множество семантични и граматични преноси (фигури) и словесна игра, имплицитност, медийни метафори, емоционална аргументация, цитиране на попидоли и лидерите в групата, сближаване чрез агресивност вместо чрез любезност .

- Писмено научно общуване: термини, пасивизацията и номинализацията, експлицитност, рационалната аргументация, точното цитиране на научни текстове, дистанцираща любезност.

- Административно писмено общуване: речниковите и синтактични вкаменелости и клишета, конвенционална аргументация, позоване на регламента и закона, дистанцираща любезност.

- Художествено писмено общуване: богат речник (историзми, поетизми, неологизми), синтактичното обособяване и вмятане, естетическа аргументация, алюзии и цитати от други художествени текстове.

- Електронен медиен език: речникова колажност, политическа коректност, имплицитност, аргументация чрез илюстрация /визуализация, позоване на репортажи и информационни агенции.

Целта на КДА е да разпознае прототипичните характеристики на регистра в анализираните текстове, т.е. как полето, нагласата и способът на общуване са предопределили определени фонетични, речникови и граматически избори, характера на етикета, метафорите, аргументите и цитатите.

ПРЕВКЛЮЧВАНЕ НА РЕГИСТЪРА. За КДА особено интересни са оне-
зи експресивни значения, които се пораждат от превключване на ре-
гистъра — преносните употреби на форми, типични за един регистър,
в друг: цинични новодуми от младежкия сленг във вестникарския език
(сленгизми); книжни ерудитски изрази от специализираното общуване
(диалектизми, турцизми); изискани художествени думи в администри-
ративното или делово общуване (поетизми); административни кли-
шета в ежедневното общуване (канцеларизми) и т.н. Превключване
то на кода може да има различен оценъчен ефект — пародия, подкрепа,
манипулация.

6. Критически прочит на текст

Преди да прочета текста

- Защо чета текста? Кой ми го препоръча, рекламира?
- Какво знам за автора, издателя, обстоятелствата около издаването? Как се отразява това върху очакванията ми от текста?
- Какво е мнението ми по темата, която ще се засегне в текста?
- Какви други текстове познавам, засягащи същата тема и проблем?

Граматически анализ (анализ на експресивните/идеологически значения)

- Пасивизация. Можете ли да обърнете страдателните конструкции в деятелни? Мистифициран ли е деятелият?
- Деперсонализация (безлични „се“ / 3 л. мн.ч. форми). Можете ли да възстановите лицето? Мистифициран ли е деятелият?
- Номинализация. Можете ли да реставрирате деятелите и процесите, означени със съществително? Мистифициран ли е деятелият?
- Преизказване. Защо вместо сег. ист. време са използвани преизказни форми? Защо свидетелят използва преизказни форми или преразказващият — свидетелски?
- Преносни употреби на лицето. Защо вместо „аз“ се използват „ние“ форми? Какво включва „ние“? Защо вместо „ти“ — „вие“ форми? Защо вместо „аз“ — „ти“ форми (повествователен императив)?
- Преносни употреби на времето и вида на глагола. Защо вмес-

то мин. вр. е използвано сег. вр.? Вместо бъд. вр. — сег. вр.? Вместо единократни — повторителни форми? Вместо несв. вид — св. вид или вместо св. в. — несв. вид?

— Преносни употреби на наклонението — Защо вместо изявително е използвано условно наклонение? Вместо повелително — условно? Вместо условно — изявително?

— Словоред. Защо вместо прав се използва обрнат словоред? Какво се акцентува? Какви обособени и вмъкнати части използва авторът и защо?

Анализ на речника и надфразовите особености (анализ на лексикалните конотации, идеологическите значения на инференции, цитирането, аргументацията, етикета)

Кои думи имат конотативно значение? Какво отношение внушават? С какви по-неутрални синоними можете да ги замените?

Кои думи имат обобщено значение? Защо са употребени? Можете ли сведете абстрактните значения към основни?

Какви стилистични фигури са употребени? Какво отношение внушават семантичните преноси — метафори, сравнения, синекдохи, хиперболи, литоти, парадокси, ирония, евфемизъм.

Кои са господстващите метафори? От коя област са взети? Какви връзки се налагат? Какво отношение внушават?

Какъв е регистърът на текста? Кои думи и изрази са типични? Кои от тях са оценъчни? Кои думи са необичайни за регистъра? Защо са употребени? Определете въздействието на диалектизмите, арханизмите, поетизмите, вулгаризмите, сленгизмите, професионализмите, интелектуализмите, канцеларизмите. Заменете ги със синоними, които съответстват на регистъра на текста.

Кои инференции определят отношението ви към текста? Какво е премълчано и защо? Кои инференции са автоматични и кои — стратегически? Обърнете внимание на общоотрицателните и въпросителни изречения? Не служат ли по-скоро да внушат съжденията, които отричат /поставят под въпрос?

Каква е системата на любезност? Обичайна ли е за регистъра? Как са организирани разговорите с оглед на вземането на думата и развитието на темите.

Какви са източниците на информация. Как са предадени — цитати, перифрази, алозии, пародии? Няма ли смесване между гласа на автора и цитирания глас? Как влияят източниците върху авторитет-

ността на текста? Какви интертекстуални традиции се очертават?
Аргументира ли авторът тезисите си? Типична ли е аргументацията за регистъра? Можете ли да замените традиционните, емоционални и авторитарно-харизматични аргументи с рационални?

ТЕХНОЛОГИИ НА ОБЩУВАНЕ И МАНТАЛИТЕТ

Влияят ли комуникационните технологии върху предаванието съобщения?

Каква е историята на печатните и електронни медии?

Как печатните и електронни медии променят обществата?

Кои са опасностите на масовата електронна култура?

1. Психодинамика на комуникативните дейности (устен, писмен, електронен манталитет)

У. Онг, Дж. Гуди, Б. Сандерс анализират социално-психологическите особености на речевите дейности — говорене, слушане, четене, писане, гледане и слушане на електронни медии. Те разглеждат социално-психологическите последици от развитието на печата и електронни медии като част от изследванията на масмедиите и масовата култура. Какво се случва с идентичността на човек, когато негов обичаен събеседник е телевизорът? Какви образци на идентификация ще имат подрастващите, когато се възпитават не от разказите на техните родители, нито пък от прочетеното в книгите, а от електронните истории? Можем ли да говорим за електронно мислене и съзнание? Печатът и електронните медии променят не само техниките на общуване, те оказват влияние и върху възможностите за познание и оценка на реалността.

2. Печатни медии и масова грамотност

Векове наред умението да се чете и пише е било достояние само на управленските и църковни елити, броят на ръкописните книги е бил ограничен, а древните книжовни езици са имали най-вече ритуално-религиозно предназначение.

Масовата грамотност, печатните издания и практическата образованост са свързани с капиталистическата индустриална революция през 18.-20. век — с развитието на науката и комуникациите,

градовете, безплатното публично образование. Отпечатъци на ръко-
писни текстове се появяват още през Средновековието, през 15. век е
открита печатната машина и започва книгопечатането, но едва с от-
криването на машината за хартия и парната печатна преса през 18.
век печатът става масово средство за общуване. През 1605 г. във
Франкфурт е отпечатан първият вестник на Е. Емел, а през 1702 г.
във Великобритания излиза седмичникът „Daily Current“, предлагащ
финансова и политическа информация, но за масов интерес към пре-
сата може да се говори едва през 19. век, когато откриването на тел-
еграфа позволява незабавно предаване на новините. Писменото об-
щуване обаче и до днес си остава ограничено явление — от около
3000 известни на езикознанието езици само 78 имат писменост.

Стандартизирането на производството и администрирането, както и на печатния език, е предпоставка за развитието на модерни национални държави. Образоването и печатът приобщават все повече хора към политическите, делови и културни институции на националната държава. Масовата грамотност позволява изграждане на прозрачни (публични) и писмени (бюрократични) институции, основаващи се на ясни регламенти и граждански контрол.

Националната държава е преди всичко комуникативна общност, основаваща се на общ стандартен език и публично мнение. Променя ли масовата грамотност и печатът манталитета на обществата?

Изследванията върху мисленето на неграмотни и върху психодидактиката на устното и писменото общуване дават основание да се говори за устно и писмено съзнание, за устни или със „сilen устен остатък“ култури и за култури, които са преобладаващо писмени. Какво разкрива сравнителният анализ на манталитетите на преобладаващо устните и преобладаващо писмените общности:

(1) **Магичност : формалност.** За хората от устната култура думите имат магическа сила. Речевият ритъм, интонация, тембър и жестове раздвижват устното слово, насищат го с емоции. Устното съзнателното слово е сравнително мъртво, без интонациите на непосредстваното, което пък настърчава критичната преценка, деловитостта и бюрократичността. Сред архаичните комуникативни форми на трагийте и баенията. Тези жанрове разчитат на магическата сила на

думите да пораждат нещата от света. Символ на писмено-бюрократичното общество е формулярът, който санкционира точното отразяване на данни. Писмовността не трябва да се разглежда като технологизирано надидеологично съзнание и да се противопоставя на колективно-митичното устно съзнание. Зад кампаниите за ограмотяване и пропагандата на престижни текстове винаги стоят определени властови интереси. От друга страна, устното слово, и в условията на писмената бюрокрация, успява да съхрани надисторичната си магично-творческа сила: „И рече Бог да бъде ден, и беше“.

(2) Запаметяване : анализиране. В устните общности човек знае това, което може да си припомни. Опитът на общността се оформя в кратки ритмични форми като пословици и поговорки или в поучителни истории с ясни сюжетни схеми, за да се запаметява по-лесно. Постоянните епитети и сравнения, повторенията, контрастите и клишета улесняват запаметяването. На особена почит в селата са паметливите и сладкодумни мъже и жени, защото са „пеещи“, т.е. могат леко и точно, като по песен, да възпроизвеждат запомненото. Самата необходимост от повтаряне за запаметяване обуславя традиционалистична нагласа на ума, която се съпротивлява на промените и експериментите. Ако се разложат на части посланията, те трудно биха се сглобили, за да се предадат отново.

Писмените символи са трайни, те могат да се съхраняват дълго време и затова не се налага написаното да бъде запаметявано. Писменият текст насярчава анализа и експеримента — той може с лекота да се разчленява на части, преподрежда, критикува, цитира. В писмените култури се ценят не запаметяването и точното възпроизвеждане, а индивидуалният изказ, оригиналните хрумвания, критическото отношение. От друга страна, писмовността довежда до отслабване на умението да запомняме. Ако устното познание е задължително и неизбежно за всички членове на общността, то написаното може да бъде отложен или пренебрегнато. Сред многото печатни текстове хората загубват ориентири за това кое си струва да бъде прочетено и така забравят за най-важните неща.

(3) Солидарност : независимост. Безписмените хора не са съвсем безхитростни в общуването си, разговарянето също се подчинява на правила, макар и неписани. Говорещият не може без слушател, той е принуден да търси събеседници и да се опитва да ги задържи, като така става зависим от техните реакции. Добрите разказвачи уме-

ят да нагласят разказите си към очакванията на слушащите, да ги ласкаят. Устните култури окуражават премълчаването и иносказанието в името на взаимното съгласие. Много традиционни жанрове са ритуално съглашенски — сладкият моабет, клюката и др. Пиращият трябва да се съобразява с твърде много правописни и стилистични норми. Но ако технологията на писането е по-стандартизирана, то пиращият може да си позволи повече свобода — сам пред листа хартия той може да е по-искрен. Някои книги са били забранявани и изгаряни, а авторите им преследвани, но след поколения са намирали своите истински читатели.

(4) **Вторачване в другите : себевглеждане.** Устното слово е по природа насочено винаги навън, към другия, а не навътре, към себе си. Себепознанието и себеизразяването са необичайни жанрове за носителите на устна култура, тъй като те изискват отчуждаване от другите, от конкретните ситуации на общуване, те се типични за преобладаващо писмените общества:

В устните култури възникналите вътрешни конфликти се възприемат и представят като конфликти с другите... незнанието за физическите и психическите причини за болест или злополука също усилва междуличностните напрежения. Тъй като болестта или отчаянието са предизвикани от нещо, вместо физическите причини, личната злонамереност на друга личност — магьосница, врачка, може да се възприеме и личните вражди се разрастват (И. Онг).

Но в устните общества мълчанието, свенливостта и изповедта са форми на съпротива срещу бъбривата втораченост в другите и допринасят за съхраняването на тайнството на личността. От друга страна, писмената държава развива мощни способи на интернализиране на властови схеми като жанрове на общуване със себе си — т. нар. *симилирано себепознание*.

(5) **Емоционалност : рационалност.** За устната култура да опознаеш нещо, означава да постигнеш близост, почти да се отъждествиш с него. Устното познание е в по-голяма степен емоционално съчувственно, отколкото рационално обективно. Мисленето е ситуациянно — да си интелигентен, означава да си хитър, да умееш да се справиш със сложни житейски ситуации. Доколкото устното общува не е тясно свързано с всекидневните проблеми и оцеляване, то често има конфликтен характер. Мъжките спорове и женските крамоли са обратната страна на прекалената съпричастност.

Писменото слово отчуждава както от непосредствените събеседници, така и от ситуацията, то позволява по-обективно вглеждане в света и така благоприятства безпристрастния поглед, научното изследване. Писането тласка към абстракции и откъсва знанието от арената на всекидневните борби между хората, то ограничава знаещия от това, което знае, и знанието престава да му служи за оръжие. Когато пишеш, е по-лесно да овладееш чувствата и събереш мисли-те си, отколкото когато говориш. От друга страна, големите тиражи и реклама позволяват и по-мащабна злоупотреба с печатното слово.

3. История на електронните медии

През 1840 г. С. Морз открива телеграфа и прави възможна връзката между корабите и сушата, особено необходима при презатлантическите търговски пътувания и при военни действия. През 1896 г. Дж. Маркони създава безжичния телеграф. Така се поставя началото на електронното общуване — високочестотни електромагнитни импулси се разпространяват във въздуха без жици, пренасяйки кодирана звукова, а по късно и визуална информация. На Коледа през 1906 г. Ли де Форест успява да запише и предаде по безжичния телеграф за първи път песен — „Тиха нощ, свята нощ“, с което поставя началото на радиото. През 1909 г. Ч. Херолд вече използва радиото и за рекламино-търговски цели. Началото на фотографията поставя французинът Дж. Нипке, който изобретява хелиографа. През 1877 г. Дж. Истман, основателят на компанията „Кодак“, създава фотокамера, в която не се сменят плаки, а се работи с фотоленти. У. Дикенсън и Т. Едисон развиват постиженията на фотографията и създават първия кинетограф — неподвижна кутия с дупка, през която могат да се наблюдават движещи се снимки. През 1895 г. братята Люмиер изобретяват подвижната филмова камера и в едно парижко кафе прожектират първия филм. Д. Грифит превръща киното в печеливша индустрия, неговият патриотико-исторически филм „Раждането на нацията“, проектиран в Лос Анджелис, има голямо политическо въздействие. По-късно се развива няматата комедия (Чаплин, Лаурел и Харди). През 1920 г. Ли де Форест изобретява фонофилма и така поставя началото на звуковото кино. През 1926 г. е изльчен първият звуков филм „Дон Жуан“, поставя се началото на звездите („Синият ангел“ с М. Дитрих), Холивудските павилиони, анимационното кино (У. Дисни).

през 1928 г.). През 1933 г. руснакът Вл. Зворикин, емигрирал след большевицката революция в САЩ, поставя началото на телевизията, която през 30-те години се превръща в популярна домашна медия. През 1950 г. е изобретен и цветният телевизор, а телевизията се превръща в най-мощната медия на 20. век, за която започва да работи и филмовата и звукозаписна индустрия.

През 1957 г. Министерството на от branата на САЩ създава Агенция за съвременни изследвания, оглавявана от Дж. Ликлидър, който създава екип от млади изследователи и студенти, на които е позволено да осъществяват и най-дръзките си хрумвания в областта на електронните комуникации. Пентагонът отпуска на Агенцията милиарди долари. Джон Атанасов, американец от български произход, вече е създал висш тип сметачна машина, наречена *компютър*. Младите учени си поставят задача да преобразуват компютъра, като заменят перфокартите с друг тип програми:

- Компютърната комуникация трябва да стане творчески процес на взаимодействие.
- Времето за вкаране на въпрос и получаване на отговор трябва да се съкрати, за да се постигне нещо като разговор.
- Широките мрежи трябва да се образуват от по-малки регионални мрежи.
- Потребителите трябва да могат да образуват микрообщества въз основа на своите интереси и предпочтения.

След изобретяването на пакетното превключване (разбиването на големите съобщения, трудни за пренасяне и обработка, на по-малки, които се сглобяват при приемането им) и на процесорното времеделение, позволяващо няколко души да използват един и същ компютър от различни терминали, учените от Агенцията създават компютърната мрежа Апранет. През 1986 г. се установява интернет като глобална интерактивна мрежа. Интернет се превръща в мощно оръжие, което може да преодолява ограниченията на националните информационни мрежи и така да осигурява глобално информационно превъзходство. От друга страна, електронната мрежа дава възможности за свободно публикуване, обмен на идеи и сдружаване и така демократизира достъпа до информацията и осигурява по-голяма прозрачност за дейностите на различни институции.

4. Печатен и електронен манталитет

Електронните медии позволяват сателитно предаване на зрителни и слухови образи, които могат да въздействат непосредствено, без усилията на образоваността и превода. Така се появява възможност и за нов варваризъм — вълна на неграмотност и ново фолклорно (псевдоустно) общуване. В САЩ, страната с най-мощни електронни медии, 70 % от книгите се четат от 10% от населението. САЩ е на 49 място по грамотност на населението, всеки 3 от 4 негри и 4 от 5 латиноамериканци отпадат от училище.

Електронните медии променят характера и на печатните издания, които все повече разчитат на образни въздействия (жълтата преса). Каналът не е просто посредник на съобщението, а добавя свои значения към съобщаваното. Маклахан съпоставя характеристиките на печатните медии с тези на електронните и говори за печатен и електронен манталитет .

Печат	Електронни медии
Абстрактно визуално въздействие	Образно-слухово визуално въздействие
Линейна последователност	Едновременност
Класифициране на данни	Разпознаване на модели
Логическо тълкуване	Асоциативно опознаване
Рационализъм	Прагматичност
Индивидуализъм	Малка група
Производство	Консумация
Творчество	Конструиране, колаж

В електронните медии слуховите и зрителни образи могат не само точно да се копират, но и свободно да се комбинират, редактират, а също така и изобретяват (т. нар. симулакри). Образните съобщения се възприемат с по-голяма скорост отколкото писмените, което възпроизвежда анализа и окуражава асоциативността и емоционалното откликоване. Писмените символи следват в линеен ред, което улеснява търсенето на причинно-следствени връзки и историческото мислене, докато електронните образи се появяват едновременно, обединени в информационни пакети. Аудиторията привиква да запаметява тези

пакети наготово, без да ги подлага на анализ. Образните панели предават в компактен вид много повече информация, отколкото писмените, което дава свобода на потребителите да откриват собствени връзки и приложения. Възприемането на образни модели, а не на символни редици, насърчава митичното мислене и желанието за подражание и притежание, а не за оценка и промяна. Печатният менталитет се характеризира с рационализъм, национализъм, историзъм, стандартизация и дисциплина. Електронният менталитет се характеризира с прагматизъм, мултикультуралност, свобода на асоцииации и употреби, фрагментарност и експерименталност.

5. Типове електронни кодове — масова и гражданска култура

Могат да се разграничават два основни типа електронни кодове — за *широко излъчване* (broadcast) и за *стеснено излъчване* (narrowcast).

Кодове за широко излъчване (кодове на масовата култура). Ориентирани са към повече хора, авторът се преструва, че е един от масата (ние) и ласкае самолюбието ѝ, използват се езикови форми, близки до просторечния език, а посланията са опростени и предсказуеми. Основните функции на тези кодове са:

- Да препотвърдят колективното споразумение за същността на света.
- Да уверят аудиторията, че светът е лесно обясним.
- Да празнуват, обясняват, оправдават действията на представителите на общността.
- Да препотвърждават практическата адекватност на общата култура и нейните митове.
- Да подпомогнат приспособяването към налагачи се културни промени, без да засягат устоите на колективната идентичност.

Кодовете за широко излъчване са кодове за масово въздействие, те са насочени повече към чувствата и въображението, поради което използват повече зрителни и слухови образи, отколкото текстове. Продукти на електронната масова култура са богато илюстрираната жълта преса, мелодраматичните сапунени опери, екшъни и еротични филми, развлекателни тв игри, музикални и политически шоута и др.

Кодове за стеснено излъчване (кодове на гражданска култура).

- Ориентирани са към индивида, а не към групата, дори и при пошироката аудитория.
- Различават съобщаващия (експерт, творец) от аудиторията.
- Съобщаващият знае, чувства, действа различно и иска да промени аудиторията.
- Не препотвърждават, а променят, не успокояват, а тревожат. Развиват критическо съзнание.
- Не единяват, а разграничават социалните групи.
- Използват не общодостъпни езикови форми, а специализирани, които трябва да бъдат изучавани или пък изискват специални усилия.

Стеснените кодове са насочени към определени аудитории, те разчитат повече на текста, отколкото на образите. Те са характерни за качествената преса, гражданская телевизия (публицистични, културни и образователни предавания), социалното и алтернативно кино, интернет форуми и др. Те демократизират достъпа до информация, разширят възможностите за критически коментар и гражданско действие.

В САЩ от 30-те години се утвърждава либерално-пазарен модел на преобладаващо частни електронни медии, издържащи се от реклама. Те произвеждат най-вече развлекателни предавания без познавателни и естетически качества, но привличащи широка аудитория. В Европа след Втората световна война се утвърждава модел на медиа с гражданска отговорност. Държавата ограничава достъпа до вълнови обхвати и изиска оценка на медийните продукти от медийни съвети. Чрез приходи от медийните такси се финансираат некомерсиални образователни, религиозни и културни предавания. От 80-те години техническото развитие прави невъзможен държавния монопол върху вълновите обхвати. Развива се частна телевизия и радио и се установява т. нар. дуалистичен модел на обществени и комерсиални медиа.

6. Масовата култура — критически дискурсен анализ

Масовата култура, съществуваща късноиндустриалното общество на масово производство и потребление, е свързана с нарасналите възможности за образование и общуване, с увеличените доходи, подвижност и свободно време, които са по-равномерно разпределени в

обществото. Е. Хааг очертава критически следните най-важни особености на масовата култура:

• **Пасивност.** Производителите на култура се отделят от потребителите на култура, което е част от общото разделение на производството от потреблението и на работата от играта. Културата става масов зрителски спорт, а животът на медийния човек започва да се обуславя повече от външни подражания, отколкото от собствени решения.

• **Комерсиалност.** Производството на масова култура се превръща в печеливша индустрия, а търговците се стремят да нагодят своите стоки към вкуса и очакванията на клиентите и избягват всичко, което би могло да предизвика недоволство или тревога у тях. Затова медиите предлагат преобладаващо леки и необвързващи представления. Резултатът от това е и безразличие у публиката към проблемите на обществото, и социален конформизъм.

• **Ескейпизъм.** Масовата култура окуражава пренебрежението към научаването и изкуството. Медийният човек е по-скоро склонен да избяга от живота, отколкото да се опита да го проумее. Семейните филмови саги и клюкарски хроники предлагат уюта на обичайни и сантиментални метафори вместо да тревожат с неочеквани образи и решения. Екшъни и трилъри предлагат лесни възбуди и удоволствия. Масовата култура отклонява хората от техния живот, който е станал толкова отегчителен, че подклажда мания за бягство. Медиите предизвикват пристрастеност към преработения опит и леснодостъпните послания, така много хора се лишават от възможността самостоятелно да мислят и да се развиват.

• **Конформизъм.** Поради високата цена на частното пространство и мнение публичността се превръща в норма — хората се страхуват от самотата и непопулярността, публичното одобрение се превръща в единствен морален и естетически критерий, а известността — в мярка за успеха.

• **Колажност.** Прекалената комуникация служи, за да изолира хората един от друг и от личния им опит, тя разширява връзките, като ги отслабва. Хората стават безкрайно толерантни към всичко, защото са безразлични към всичко, и произволно съчетават разнородни и противоречиви послания в мултикултурни мозайки.

Електронно общуване и социално неравенство

Критиците на либерално-пазарния модел изтъкват опасните му социални последици. На хората от развиващите се страни и на ниски-те социални класи в индустриалните общества електронните медии предлагат изкуствителен скок от устна фолклорна култура към глобална електронна култура без притесненията на образоването. Но и в най-развитите общества възможности за социална мобилност и демократичност осигуряват най-вече образователните и религиозни институции. Масовата електронна култура, влизайки в конкуренция с книжовната традиция на училището и църквата, засилва кризата на тези институции и отнема възможностите на социалните низини за социална промяна.

Комуникационно-технологичните нововъведения имат най-голямо въздействие сред хората с най-малък социален опит — децата и младежите. В либерално-пазарните общества все повече младежи, главно от ниските класи, губят интерес към образоването. При кризата на семейството и на църквата за младите хора започва да се грижи единствено забавната индустрия. За много младежи видеоскраницът се превръща в електронна майка хранилница. Забавната индустрия използва игровия потенциал и нуждата от магически преживявания на младите хора по произволно-наслажденски начин, като често разстройва интелектуалното им и емоционално развитие. Моралният произвол и визуалният екстремизъм на медиите водят до асоциално поведение, младежките групи се гетоизират (затварят за семейството и институциите) и често криминализират.

Психолози, невроанатоми и социолингвисти изследват последствията за децата от прекаляването с аудио-визуални забави. От 3 до 5 години децата се нуждаят от интензивно устно общуване в семейството и с близките, които трябва да подклаждат и интереса към четенето и писането, така че да направят прехода към писменото общуване в училище по-естествен за децата. Заместването на емоционално-устното общуване в семейството с гледане на телевизия, видео, компютърни игри (повече от 4–5 часа) води до забавяне на познавателното и езиково развитие на децата. Невроанатомите твърдят, че прекомерното гледане на телевизия от най-ранна възраст води до забавено развитие на лимбичната система на мозъка (подкорови структури, образуващи т. нар. емоционален мозък), която е свързана и с имунната система. Тя е важна за емоционалния живот на децата и тяхната нормална

социализация — укрепва връзките родители — деца, момчета — мичета, активна е при сънуване, мечтаене, отговаря за интуитивното познание, метафоричността, откривателството.

Когато децата изграждат свои собствени образи при четене, слушане на истории и мечтаене, сърцето отделя хормон, който подхранва лимбичната система, и тя развива способността да изгражда образи. При гледане на телевизия и кино мозъкът възприема готови образи вместо сам да си ги произвежда и така се нарушава връзката мозък — непосредствено обкръжение, ограничава се преносът на образи и символи към неокортекса, който преработва образите в абстракции. Децата стават неспособни да реагират на новости и ги избягват, клишират езика и мисленето си. Заболявания като дислексия (трудности при писане) и заекване са по-често срещани при такива деца. Развитата лимбична система е естествена защита на децата срещу инвазията на чуждите (често садистично експериментални) образи на масовата култура. Оставен насаме, играещият аудиовизуален човек изпитва чувство за празнота и скука. Вторачването в екрана спасява децата от скука, но скуката има важна градивна функция — децата се размислят за собствените си постъпки, мечтаят, правят планове, мислено разговарят, предприемат нещо. Когато нищо не се случва, децата могат да открият нещо много важно — себе си. Усещането за пасивност и празнотата понякога подклажда у тинейджърите мания за бягство и рязка промяна — за да се усетиш реален, трябва да извършиш нещо „маняшко, крейзи“ — като да разстреляш съучениците си например.

Електронните медии разширяват достъпа до информация и образование, гарантират правото на лично мнение и свободата на себеизразяване и сдружаване, но от друга страна, те глобализират и увеличават въздействието на рекламата и съпровождащата я масова култура, засилват социалното неравенство в глобалното общество. Прогресът в комуникационните технологии и масовите производства очевидно има и опака страна. О. Николаева развенчава някои от митовете на постмодерното консуматорско общество:

Изобщо стремежът към притежание е една от фундаменталните форми на защита от тревогата. Затова съвременният човек, разочарован от своите неуспехи, свързани с установяването на човешки връзки и привързаности, започва да изпитва напрочичва потребност от вещи, храна, покупки... от получаване на нещо. Като няма възможност поради липса

на пари да реализира своята страсти към притежание, той започва ненаситно да погъща информация, безразборно да гледа телевизия, да слуша радио.

Всъщност постмодернизът е реализация на тази жажда за притежание — това, което е било създадено в културата от други поети и прозаици, драматурзи, художници и музиканти се разкъсва на цитати и се присвоява от Вседните „текстове“. Творчеството се подменя от конструиране.

Това желание (загуба на личността, свързана с желанието на човек да се избави от своето страдащо и страхувашо се Аз, лишено от Бога) може да се прояви във вид на вообразкаемо излизане от собствения дом, в отъждествяването на себе си с някакъв литературен герой. Тази тенденция се представя в желанието да бъдеш хипнотизиран, в склонността към мистицизъм, в чувството за нереалност, в прекалената потребност от сън, в изкушението човек да се разболее, да полудее, да умре. Разрывът с реалността се осъществява в радикално игровата психична и поведенческа нагласа на съвременната култура, във виртуалното (телевизионното, компютърно, психоделно и екстрасенсно) „преселване“ и „бягство от самия себе си“.

СОЦИАЛНИ ДИАЛЕКТИ И СТАНДАРТИЗИЦИЯ НА ЕЗИКА

Какви диалекти използват елитите?

Кои са диалектите на социалните низини?

Има ли „вечни“ диалекти?

Какъв е езиковият репертоар на обществото?

1. Диалекти

Съществуват езикови вариации, които зависят не от ситуацията, а от социалните черти на общуващите, това са т.нар. социални диалекти (социолекти). Диалектът означава начин на изказ, типичен за носителите на определени социални характеристики (националност, религия, градски или селски произход, социална класа, пол, възраст и др.), т.е. основната му функция е его идентификационна. Диалектите представляват различните начини, по които може да се каже едно и също нещо на един език от различни позиции в социалната йерархия. Езикът има не само социалнодиалектни, но и исторически вариации. Двете вариации са свързани — всяко място в социалната йерархия е свързано с определена история, от различните места в социалната пирамида се откриват различни исторически хоризонти. Чрез интертекстуалността исторически отминали диалекти се учленяват в съвременното говорене. Всеки социолект е обусловен в една или друга степен от историческата традиция, т.е. той е и историолект. Езиковата форма съдържа много повече информация, отколкото конкретното значение, с което се употребява, тя носи и скрития багаж от отминалия опит — като етимология или метафора. Общийт диалект сплотява речевата общност и възпълва нейния манталитет и история.

Според най-общите характеристики на речевите общности диалектите биват:

- Традиционни — устойчиви диалекти на исторически обособени, затворени, постоянни и консервативни общности, най-често териториално основани — диалектите на селото, вероизповеданието, народността.

- Функционални — променливи диалекти на нови, отворени, функционално основани общности — семейството, класата, професио-

налното съсловие, младежката група, тайното съзаклятие, нацията (в известен смисъл).

Според особености на структурата диалектите биват:

- Структурирани (с елементи на всички нива: фонетика, морфология, лексика, синтаксис, стилистика) — по-устойчива структура имат писмените диалекти, докато устните диалекти са отворени за заемки и промени.
- Колажни (с елементи на отделни нива, най-вече на фонетично или лексикално ниво) — колажна структура имат устните и електронни диалекти.

Диалекти, които имат писмена кодификация, развит речник и официален статут, наричаме *езици*.

Според позициите на речевите общности в социалната пирамида, т.е. според достъпа до ресурсите на властта — диалектите се подреждат в следния низходящ ред:

Международен книжовен език — лингва franca / религиозен език
Стандартен национален език

Професионален език

Койне

Градски интерлект

Териториален селски говор

Таен професионален жаргон (арго)

Младежки сленг

Подземен жаргон

Социалното разграничаване на диалектите може да се опише чрез скалите: образованост — спонтанност; разработеност (експлицитност) — ограниченост (идиоматичност); официален — подземен статут; явен — скрит престиж. Елитната позиция в съвременните общества се учленява чрез международния (глобален) език и националния стандартен език. Жаргоните на прослойки от социалното дъно — крадци, проститутки, наркодилъри, учленяват най-маргиналните социални позиции.

Можем да очертаем семиотичната структура на дадено общество в даден исторически момент, като определим основния му репертоар от диалекти. Говорещите, в зависимост от мястото си в социалната йерархия, ще имат достъп до различен набор от тези диалекти и до различна свобода на избор в различните ситуации.

Семиотичната структура на обществото може да бъде очерта-

на чрез следния социо-семантичен репертоар, включващ исторически и нови варианти на общуване.

2. Исторически диалекти

Традиционни, устойчиви диалекти, чиято основна идеология е историческата приемственост, безусловните ценности и авторитети.

• *Религиозни езици*. Доколкото основната функция на религиозния език е съхраняването на Божия завет, той обикновено има неизменни или консервативни книжовни форми — персийски и класически арабски език за мюсюлманите, църковнославянският език за православните славяни, латинският език за католиците. Религиозният език има два основни регистра на употреба — книжовно-канонична и устно-литургична. Езиците на универсалните религии (будизъм, християнство, ислам) са служили и като езици на международната дипломация, образование и бизнес (и като лингва franca). Те са послужили и като образци и източници за обособили се от тях народностни книжовни езици.

• *Народностни езици*. Традиционни езици на генетически, териториално и културно свързани общности. Народностите общности са по-затворени от религиозните, но общуването в тях е многофункционално. Първоначално устни митични предания и писмени заклинания (руни, надписи) са символизирали народа самосъзнание. Покъсно универсалната религия разширява хоризонтите на етничното съзнание, а религиозният език си взаимодейства с народа на наречия и така се пораждат множество хибридни варианти. Народностният език функционира в два основни регистра — книжовен език и местни говори. Книжовният етнически език може да е хибриден вариант на религиозния език — например славяно-българският книжовен език като вариант на църковнославянския език през 17.–18. век. Писмена (печатна) употреба могат да получат местни наречия или градски говори, т. нар. литературни идиоми. Местните говори са говори на малки, географски затворени общности. Поради липсата на кодификация те са отворени за заемки, но географската изолираност и солидарността в малките общности поддържат езиковите норми. През 18.–19. век национални стандартни езици започват да известяват етничните литературни идиоми и диалектите, но и днес народа народностният език битува като класическо книжовно и фолклорно наследство.

3. Нови диалекти

Променящи се функционални диалекти, чиято основна ценност е не традицията, а ползата и изобретяването. Появата на множество нови функционални общности и диалекти е свързана с развитието на капиталистическото производство и пазар, научно-техническата революция, масовата грамотност и комуникации през 18.–20. век. Израз на нагласата към експеримент и икономия е и колажната структура на повечето функционални кодове.

• *Лингва франка, пиджин и креолски език.* мястото на международните религиозните езици през 19. век се заема от езиците на капиталистически държави, които чрез военна колониализация получават международно разпространение — френски, испански, руски, английски език. Изучаването на тези езици осигурява социалноикономическа изгода и достъп до глобалния капиталистически (и социалистически в миналото) елит. На нисшите класи също се налага да усвоят международен език — търговци и спекуланти изграждат разговорна неграматична смесица от родно наречие и думи и изрази от един или няколко международни езика, т. нар. пиджин езици. Когато след няколко поколения пиджин езиците получават граматическа оформеност, кодифицират се писмено и започнат да се изучават в училище, те се наричат креолски езици. Такива езици често се превръщат в национални стандартни езици в много бивши колонии.

• *Национален стандартен език.* Език на функционална (комуникативно-производствена) общност, легитимиращи се и в светлината на културно-народностните и религиозни традиции. Капиталистическото развитие през 18.–19. век довежда до разпадането на многонационалностните религиозни империи и изграждането на независими национални държави в рамките на разширяващ се световен пазар. Националният език е писмено кодифициран език, основаващ се или на книжовната традиция или на един или няколко местни диалекта. Основната му функция е политически регламентирана — националният език е представителен език на държавните институции.

Регистри на националния стандарт

Литературен регистър — писмен език, който има представителна етнокултурна (псевдорелигиозна) функция. Отличава се с чистотата (стремеж към цялостност), развитие (творчество) и историчеството

ка памет (съкровищница на архаизми и диалектизми).

Научен регистър — писмен и устен език, който се отличава с множество заемки от международни езици, експлицитност, строга нормированост и преводимост.

Административен регистър — писмен език, който се отличава със свръхконвенционалност (клишираност), устойчивост и практичност.

Медиен регистър — писмен и електронен език, посредник между различните диалекти в обществото. Аудио-визуалната изразност на медийния език определя масовото му въздействие и особената му динамичност.

Всекидневен регистър — устен език на всекидневното общуване, който се отличава със спонтанност, отвореност за заемки, експрессивност, динамичност.

Очертаните регистри са прототипични, доколкото те могат да се проявяват и в смесен вид — научно-популярен, литературно-научен, медийно-литературен.

• *Професионални диалекти* (професиолекти). Диалекти, използвани в професионалното общуване на специалисти от дадена област. Появата им е свързана с фрагментацията на познанието и производството в модерните общества и развитието на експертна култура. Образуват се въз основа на националните книжовните езици чрез заемане на значителен брой специализирани термини с международно разпространение. В неслужебното общуване специалистите си служат с професионален жаргон, при който специфични термини и изрази се използват твърде свободно — пренасят се или пародират. Доколкото професионалните наречия са характерни за експертите, които принадлежат към средната класа, те могат да се разглеждат и като класови говори.

• *Койне*. Просторечие, което не е нормирано и кодифицирано, но има широка употреба, а често и писмена форма. Койнето за разлика от селските и градски диалекти не е ограничено в социален и териториален план. На античното койне е създадена забележителна литература, херцеговинско фолклорно койне (юнашки епос и любовни песни) е послужило за основа на сърбохърватския език, а чешкото обесна чештина има функция на разговорен чешки език.

• *Интерлекти или акценти*. Диалекти за ежедневно общуване в големите градове с различен престиж и разпространение. Ин-

терлектите са динамични колажи от стандартен език, териториални диалекти, градско просторечие. Медиите и жаргоните също влияят върху градските говори. Доколкото спецификата им е най-вече фонетична, те се определят и като акценти на стандартния език. Някои акценти с висок престиж могат да получат разпространение и в местните институции и медиите.

• *Антиезици* (подземни диалекти). Алтернативни говори на социално периферни или конспиративни групи:

• *Таен жаргон (арго)*. Устни говори на затворени занаятчийски кланове (долгери, хлебари, обущари, просяци) или престъпни групировки (крадци, спекуланти, проститутки, сводници, наркомани). Основната им функция е запазването в тайна на специфични занаятчийски умения или на престъпни планове. Те представляват колаж от местни диалекти и специална конспиративна лексика — думи, заети от чужди езици или родни думи, преобразувани семантично или фонетично. Отличават се със строга нормативност и устойчивост.

• *Младежки сленг 'somebody's language'*. Сленгът е променлив устен говор на младежки общности в големите градове, използван за обособяване и игра. Той задоволява стремежа на младите хора към впечатляващ изказ и желанието да демонстрират принадлежност към среда с определени интереси и стил. Творци на жаргона са най-вече момчетата. Заемат се думи и изрази от чужди езици и диалектите, като се променят смислово и звуково, създават се нови думи или се употребяват необичайно книжовни думи, нарушават се граматични и синтактични норми.

4. Социо-семантични кодове (семиотични стилове)

И регистрите и диалектите зависят от по-широкия социален контекст. Специфичният субкултурен ъгъл, от който говорещият възприема социалната система, определя неговия/нейния семиотичен стил и набора от диалекти, които може да използва. Този ъгъл е свързан с мястото на говорещия в социалната йерархия и се влияе от напрежението между модерните индивидуалистични идеологии „Всичко зависи само от теб и сега!“, йерархичните реалности и историческите традиции. Семиотичните стилове се означават още и като социо-семантични кодове. Семиотичният стил е израз на определена иден-

тичност. Първоначално кодът се препредава чрез типа семейство и семейни роли (семейна идентичност), а по-късно се оформя и обогатява чрез включването в различни групи и институции и овладяването на различни регистри, диалекти и езици. Понякога кодовете могат да се представят като устойчив блок от вариации на различни езикови равнища и в този случай се доближават до диалектите. Но социо-семантичните кодове са резултат от не толкова формална класификация. Те включват и типични правила за водене на разговор, класификационни схеми, жанрове, метафорични преноси, идеологически нагласи, всички те в търде неустойчиви съчетания. Споделящите един и същ семиотичен код (предопределен най-вече от социалната им класа, селския или градски произход, образоването) образуват социално-речеви общности. Те обикновено владеят еднакви или близки диалекти, но това, което ги обособява, са някои общи черти в тяхната дискурсна и социална практика, а оттук и някои общи идеологически нагласи.

5. Анализът на социално-дискурсната практика

Този анализ изисква съсредоточаване върху процесите на произвеждане, разпространение и възприемане на текстове. Всички тези процеси са социални и изискват позоваване на специфични икономически, политически и институционални условия. Разпространението може да бъде просто и моментно (ежедневното изказване) или търде сложно и устойчиво — нечии авторитетни устни текстове се записват, отпечатват, може отново да се озвучават (изпълняват) и т.н. В процеса на разпространение каналите на текстовете често се сменят, а това влияе върху тълкуването им. Процесите на произвеждане и възприемане на текстове изискват определени познавателни условия, основаващи се на овътреностни социални структури. В макросоциологически план социалната практика се разглежда като бътие на социалните структури и проява на властовите взаимоотношения. В микросоциологически (тълкувателен) план социалната практика е нещо, което хората непрекъснато вършат и осmisлят на основата на споделени ежедневни процедури, следвайки „здравия си разум“. Чрез социалната си практика различните общности произвеждат своите „подредени“, „обясними за тях самите“ светове. Хората

произвеждат „своите свестове“, без да съзнават социалните структури и властовите отношения, които предпоставят тези производства, но от друга страна, текстовите новости могат да променят социални структури.

Анализът на производството на текста включва анализ на неговата социална кохерентност, позициите на производителя и получателя, социалното му въздействие (сила). Произвеждащият текста установява определени позиции за тези, които ще го тълкуват — те трябва да могат да направят някои връзки и да споделят определени пресупозиции (предварителни знания и нагласи), за да си осигурят кохерентен прочит на текста. Голяма част от неизречените, но предполагани общи познания и вярвания, са част от споделения културен контекст, и обикновено са несъзнавани, т.е. възприемат се като обичайни, като „здрав смисъл“. Наричат ги онтологически нагласи, за да ги разграничават от съзнаваните идеологически нагласи, които също обуславят връзките, на които производителят на текста разчита. Идеологическите и онтологическите нагласи освен на символно-езиковото, разчитат в голяма степен и на образно-асоциативното (метафоричното). Психоаналитичната дискурсна теория на Ю. Кръстева позволява да се анализира и езикът на несъзнателното в дискурсите — „телесните, ранносемейни“ източници на различни метафорични и метонимични преноси и онтологическа предпоставеност.

Анализът на интертекстуалността е също важен аспект от анализа на кохерентността. Тя изисква да се разкрият явните и скрити части от други текстове, които могат да се сливат с текста, да са оспорвани или осмивани, а също и по какви канали и по какъв начин се осъществява връзката с минали текстове.

Силата на произведените текстове е свързана с взаимоотношенията между общуващите. Дискурсните практики имат свои етически правила. Силата контрастира на пропозициите, които са част от познавателното значение на дискурсите.

ЕЗИК И ПОЛ

Говорят ли мъжете и жените на различни езици?

Патриархална ли е езиковата система?

Какъв в женският речеви менталитет и стил?

Какво определя разликите между мъжкото и женското общување — религията, обществото, подсъзнанието?

1. Проучвания на пола и езика — „говорещи“ и „неми“

Изследователите на пола описват присъствието на мъжете и жените в символното пространство на науката и пресата като присъствие на „говорещи“ и на „неми“, отразяващо различното им социално битие като „господстващи“ и като „подчинени“. Жените нямат собствен езиков код, тъй като са били принуждавани да се изразяват с единствено легитимния в патриархалното общество код — този на мъжете. Мъжете и жените гледат от различен ъгъл на света, което пък поражда различни значения, но само мъжките възприятия са кодифицирани. Жените са научили да разбират и мъжките измерения на света, докато мъжете не оценяват женския свят. С мълчанието и нагласянето си към мъжките значения жените сами поддържат илюзията за единствеността на мъжкия символен свят. В книгата си „Мъжът създава езика“ Д. Спендер разглежда как историческото мъжко превъзходство е намерило израз в различни граматически и речникови неравнопоставености. В англ. език например обобщеното понятие за „човек“ се обозначава с думата „man“ 'мъж', по-късно то се разширява и за производните „chairman“ 'председател', „businessman“ 'бизнесмен', „policeman“ 'полицай'. Съществуват 220 наименования на секуларно разпуснати жени и само 20 за такива мъже. Много думи, когато се свържат с женски пол, придобиват принизено значение, срв. „профессионалист“, но „профессионалистка“ има значение на 'проститутка'.

В славянските езици думите „мъж“ и „човек“ не съвпадат, макар че „човек“ е от мъжки род. Съществуват и наставки за женски род, така че за всички деятелни съществителни можем да образува-ме форми за женски род: „учител – учителка“, „доктор – докторка“. Но за престижните професии обикновено се предпочитат мъжколичните форми — „депутат Иванова, професор Игнатова, министър Ми-

хайлова“. В пресата „депутатка, министърка“ се използват пейоративно — за да принизят качествата на жените в политиката. В ежедневната реч се използват най-вече от възрастни хора, говорещи на диалект. За нископрестижни професии женските форми „миячка, чистачка, плетачка“ като че ли са си на място и никоя жена не би очаквала обръщение „мияч Петрова, чистач Кунчева“. Съществителни имена и местоимения в мъжки род се използват в обобщително значение: „Учителят (изобщо) трябва да позиава семействата на учениците. Той трябва да бъде в непосредствен контакт с тях“.

Ругателни и принизяващи наименования като „махмурлия, мижитурка, пияница“ са в женски род дори и когато се използват за мъже — „Каква мижитурка е Иван!“ Женските представители на животинските видове „крава, кобила, овца, змия“ имат по-обидно метафорично ругателно значение от съответните мъжки „бик, кон, овен“.

Ежедневният език на повечето институции е „задърстен от мъжки метафори“. Образи от традиционно мъжките дейности като воюването и лова се пренасят и в офисите, в които често се чува „да разгромим съперника“, „да ги притиснем до стената“, „хвана ли се в клопката“, „захапаха ли стръвта“. Тази образност се пренася и при обсъждане на интимните отношения — „пречуках се“, „забих я“, „свалиш ли я“. Жените, правещи кариера, са принудени да се нагласят към мъжката образност, макар и да се чувстват неуютно в нея.

Веднъж вписани в езиковата система, неравноправията се възпроизвеждат. Въпреки че много от традиционно мъжките професии днес се заемат и от жени, присъствието им в тях продължава да е невидимо. Тази дискриминация се означава като сексизъм и се налага сред множеството „-изми“ на недемократичното общество — расизъм, възрастизъм, класизъм. За да се избегне сексисткият стил, се препоръчва замяна на мъжколичните обобщителни форми с форми за множество число „Учителите трябва ...“; съвместяване на мъжколични с женсколични имена „той/тя“, или пък редуване в текста „той ... тя ... негов ... нейната ...“.

2. Женски и мъжки социално-речеви манталитет

Жените са склонни да маскират езиково реалността, за да я на годят към очакванията на мъжете, т.е. да „залъгват благородно мъ-

жете“. Те въвеждат и поддържат в разговора теми и мнения, за които предполагат, че са предпочитани от мъжете, любезно проявяват интерес към техните реплики и ги подканват с въпроси да продължат, т.нар. „речево слугуване“:

Тя: Пригответи ли документите си?

Той: М..м..

Тя: Всичко ли беше наред? ... Липсваше ли нещо?

Той: Не, ...не забелязах ...

Тя: Добре, това поне е успокоително. Както и да е... Надявам се че Всичко след това беше наред?

Той: Почти...

Ако монологът на мъжа спре, много жени възприемат това като личен провал 'не съм му интересна, не иска да споделя с мен'. Някои автори разглеждат тези стратегии като прояви на по-общата социална нагласа на жените към сътрудничество, емпатия и плурализъм. Жените живеят в многомерна реалност, те са много по-чувствителни към чуждата гледна точка, могат да се вживяват в събеседника, по-толерантни са към различията и умеят да съвместяват очебийни противоречия, без да ги разрешават. Женският усет за относителността на всяка житейска представа поражда нейерархичен светоглед, в който опитът на всеки индивид е еднакво значим и жизнеспособен.

Мъжете владеят умения да действат в еднозначно определени (от други мъже) или предварително договорени реалности, те се стремят да разобличават противоречащото мнение като нелогично съобразно ясни критерии. Доколкото човек е склонен да възприема себе си за най-обективен, а действителността винаги е по-многообразна от поредицата причинно-следствени определения, мъжете са склонни към авторитарни монолози и налагане на собственото мнение.

Противопоставянето на личните потребности и умения срещу тези на другите е част от човешката природа, но очебището противопоставяне е повече елемент в живота на мъжете, отколкото на жените. Мъжкото поведение обикновено включва някакво съревнование, съперничество, дори приятелството при мъжете често съдържа елемент на дружелюбна ритуална агресивност, която жените бъркат с реална враждебност. Мъжете са по-склонни към спорове и словесни дуели, в които да отстояват по-висок статус за себе си, отколкото жените, които предпочитат разбирателството и обикновено ритуално маскират несъгласията. Но да сте в конфликт обаче, означава и да

сте обвързани един с друг, да се себепоказаваш, означава и да си отворен за другите, да ги предизвикаш.

Критични към авторитарното мъжко разговаряне много изследователки избягват да размишляват върху другата страна на женската демократичност — възможността и да премине в морална относителност — размиване на границите между справедливо и полезно, реално и желано.

3. Прагматика на мъжкото и женското разговаряне: стратегии на любезнот и тълкуване на лицето

Р. Сколън разглежда особеностите на мъжкото и женското общуване от гледна точка на любезнотта и тълкуването на лицето. Женският свят е свят на свързаност, да си любезен със събеседника, означава да постигнеш интимност с него. Жените най-често използват съпричастността като стратегия за любезнот. Тя се основава на положителното тълкуване на лицето — всеки има право да бъде смятан за човек, който подкрепя другите и има право на глас. В общуването трябва да се стремим към интимност, затова е необходимо да се избягват или смаляват противоречията, да се скъси дистанцията, да се търси консенсус.

Мъжете са по-склонни да тълкуват лицето отрицателно като независимост от другите — всеки има право на частно пространство и тайна, право да не се подчинява на групови ценности, да бяга от направленията на другите. Проявите на тази стратегия са: избягване на вживяване в събеседника, предоставяне на събеседника на възможност за отказ на направено предложение, подчертаване на дистанцията като израз на уважение, склонност към мълчаливост.

Разликите между женското и мъжкото разговаряне могат да се опишат чрез десет опозиции:

1. стремеж към интимност : подчертаване на независимост;
2. изтъкване на свързаност : подчертаване на статус;
3. включване на събеседника (*ниe, и аз като теб ...*) : изключване на събеседника;
4. предпочитане на разговор : предпочитане на монолог;
5. изтъкване на общността : съревнователност;
6. споделяне и съпреживяване на проблеми : разрешаване на проблеми;

7. заемане на позиция на наивност и незнание : заемане на позиция на експерт;

8. доверяване на лични проблеми : стремеж към надлично общуване;

9. слушане : поучаване

10. неофициално общуване : официално общуване.

Мъжете клонят повече към десния край на тези скали, а жените към левия. Д. Танен дава примери за речеви недоразумения поради различните нагласи за любезност:

Той: Наистина съм уморен. Не спах добре миналата нощ.

Тя: И аз не спах добре. Никога не мога да се наспя.

Той: Защо се опитваш да омаловажаваш!

Тя: Не се опитвам, просто искам да ти покажа, че те разбирам.

Тя доброжелателно се поставя на негово място, а той възприема това като укор 'Не само ти имаш такъв проблем, защо изобщо го изтъкваш!'

Момче: Какво ще пиеш?

Момиче: А ти?

Момче: Ще пия кола. Страхотна е!

Момиче: И аз ще пия кола.

Момче: Нали си падаше по швепса?

Момиче: Ще пием кола!

Момче: Аз пък ще изпия един сок.

Момчето държи на уникалния си избор, момичето на общото преживяване.

Той: Какво искаш да ти купя за рождения ден?

Тя: Каквото решиш?

Той: Ще ти взема, каквото кажеш?

Тя: Знаеш, че обичам хубавите парфюми?

Той: Какъв да бъде?

Тя: Не можеш ли да прецениш...

Той: Искаш ли изобщо да дојда довечера?

Той изтъква, че е готов да удовлетвори всеки неин избор, защо по-важно е той сам да се досети какво би ѝ се харесало, така би показал, че я познава добре и обича.

Шофиращ съпруг предпочита да се върти с часове, докато сам открие правилния път, но съпругата му е озадачена, че не пита никого от минувачите. За него да зададеш въпрос, означава да признаеш, че

не си осведомен, и така да се поставиш в зависимост. За нея въпросът би бил повод за проява на човешка близост и солидарност.

4. Мъжки и женски техники на водене на разговор

Добре описани са разликите в техниките на водене на разговор — вземането и даване на думата, въвеждане и поддържането на тема, започване и прекратяване на разговор. Жените са по-кооперативни събеседници, те рядко се борят за думата, никоя не се стреми да управлява разговора, а всяка на свой ред взема думата, те се изслушват, говорещата често подканва следващата да вземе думата с въпрос, псевдовъпрос или друг израз на интерес. Жените обикновено не ограничават предварително темите за разговор, изчерпват въведената тема, след като всяка е казала нещо по нея, и след това плавно превключват на друга тема, всяка събеседничка може да въведе нова тема. Мъжете често предварително се договарят за темата на разговор, след което следят да не се отклоняват от нея. Борят се за вземане на думата и често говорят едновременно или се прекъсват, някой може да поеме позицията на тартор — да дава и отнема дума. Смяната на теми често става рязко с борба кой да въведе нова тема. Жените предпочитат неформалния разговор пред ораторския монолог, в смесен разговор повече слушат, отколкото говорят, повече разбират, отколкото се себезиязвяват.

5. Мъжки и женски комуникативен стил

За женския стил на разговаряне са нашироко разпространени някои осмиващи представи: жените говорят или баналности, или несериозности; те са свръхлюбезни, колебливи и евфемистични; речта им често е нагруфена с преувеличения, възклициания, високопарни метафори и прилагателни; тема на женското събеседване често са личните отношения, поради което то се означава като клюкарстване.

Мъжете разпространяват за себе си някои възхваляващи представи: от мъжките разговори винаги ще научиш нещо ново; мъжете са по-сериозни, категорични, лаконични и прямии до грубост, защото са готови да поемат отговорност за това, което казват; те предпочитат

абстрактни, философски, политически, спортни теми пред клюкарсът, кото любопитство към другите; циничната истина е за предпочитане пред любезниченето, а разумните аргументи — пред емоциите. Хубав разговор за мъжете е разговор, в който са се извисили надеждите на невието, обсъдили са големите проблеми, докато за жените хубав е разговорът, в който са стигнали до лична откровеност.

Имат ли тези стереотипи някои обективни основания? Изследователи на женския и мъжки стил на разговаряне изтъкват, че в женската реч по-често се срещат умалителни съществителни, преувеличения (невероятно умна, ужасно се радвам), емоционално оцветени прилагателни (възмутително нахалство, божествена тераса), цветисти стилистични фигури, изрази на колебание (може би, като че ли, не съм сигурна); освен това жените са по-нормативни, по-стриктно се придържат към книжовната норма и избягват сленга и вулгаризмите, възмущението си ще изразят евфемистично с „боже мой“, докато мъжете с „майната ти“. Различната социализация и роли очевидно влияят върху речевия стил.

От друга страна, някои изследвания на разговорите между хора от различни класи показват, че представителите на по-ниската класа като че ли са „по-женствени“, тяхната реч е по-колеблива, любезна, емоционална и нормативна, т.е. стилистичните разлики между мъжката и женска реч може би прикриват социални разлики. Една сполучлива шега осмива склонността на мъжете да обсъждат важни въпроси: „Мъж споделя, че между него и жена му съществува споразумение, той взема решения по големите проблеми, а тя по дребните, той решава какво трябва да прави ООН, за да спре С. Хюсейн, как да се преодолее енергийната криза и спада на долара, кой ще спечели следващата световна купа по футбол, докато тя — къде ще живеем, какво ще ядем, къде ще учат децата.“

Речевите недоразумения между мъжете и жените често се дължат на различното тълкуване на едни и същи езикови изрази:

- Минималните отговори „ъ-хъ, да-да“ се тълкуват от жените като 'да продължавай, слушам те', докато мъжете ги тълкуват като 'да, съгласен съм с тебе', затова и мъжете често остават изненадани, когато след много такива „потвърждения“ жените казват „Да, ама никак не съм съгласна с тебе“.

- Жените често задават въпроси само за да поддържат разговора — като израз на любезност, докато за мъжете въпросите значат

търсene на информация, те се изненадват, когато запитани за нещо и впуснали се нашироко да го разясняват, накрая са пресечени от отегченото женско „Добре де, знам!“

• Словесната агресивност жените тълкуват като израз на недоброжелателност, докато за мъжете тя е ритуална форма — словесно предизвикване и поддържане на разговор, израз на приятелска близост 'достатъчно сме си близки, за да се обиждаме'.

• Когато жените споделят проблем, те очакват съчувствие и искреност, т.е. да чуят за подобни проблеми и при другите, докато мъжете споделят проблеми, за да получат съвет как да ги разрешат. Често в отговор на споделен от събеседничката проблем мъжете започват нещо да съветват, което предизвиква раздразнението „Пари ми дай, не ща акъл!“.

6. Обяснения на разликите

Културни и религиозни традиции

Антрапологията предлага множество примери за общества с рязко езиково разграничаване между мъжете и жените. В древна Индия санскрит са говорели жреците и благородниците, а пракритски — плебеите и жените. В Южна Индия и Северен Цейлон граматическият род се образува не въз основа на пола, а според кастата „висши“ и „низши“, така че жените, дори и богините, попадат в последните заедно с неживите предмети. В Бенгали млад мъж не може да се обърне към по-стар с малкото му име, а съпругата не може да произнася името на мъжа си, ако той се назова например Тара 'звезда', тя може да го нарича само с перифраза Некхорт 'небесно тяло'. В някои африкански племена жените говорят съвсем различен език от мъжете, тъй като се омъжват за мъже от друго племе или пък за завоеватели, които са избили всички мъже от племето им.

В християнството свещеническата институция е мъжка, мъжът се смята за глава на семейството, но християнството като религия на личния Бог приема не мъжа, а човешката личност като най-висша ценност — женското и мъжкото са само своеобразни пътища за личностно изграждане. Святост могат да постигнат и мъже, и жени, а култът към Богородица (в православието и католицизма) е прослава на спасителната женска чистота и майчинска саможертва. В по-патриалистичната традиция на юдаизма и ислама на брака се гледа

най-вече като на възможност за продължение на рода на башата — съпругът може да остави жена си, като ѝ даде разводно писмо пред няколко свидетели, а се разрешава и многоженството. Християнството разглежда брака като свещен и окончателен съюз между личности, които и смъртта не може да разтрогне. Затова може да се твърди, че християнският брачен модел в най-голяма степен еманизира жената — взаимността във вярата, взаимната вярност и разбирателство между съпрузите е най-висша ценност.

Протестантството отхвърля богоизпитания култ и култа към светците, то засилва рационално-индивидуалистичното мъжко начало за сметка на личностното. Култът към прогреса и разума подготвя идеологията на капитализма — мъжете и жените встъпват като равни и автономни индивиди в антагонистичното обществено съревнование. Най-високо ценени са технологичната изобретателност, логичната аргументация в науката и в публичния дебат. Утвърждават се противопоставяната: природа — общество, тяло — дух, традиция — прогрес, сантименталност — рационалност, митология — наука, като женският характер започва да се свързва с първите (отрицателно натоварени) членове на тези опозиции. Предубежденията към жените, заедно със засилващият се икономически натиск за самостоятелна кариера, ги принуждават да се организират и да заявят за себе си в публичния дебат. Жените си извоюват равни избирателни и професионални права с мъжете. Техният глас започва да се чува и в публичния разговор. В борбата срещу „наследените предразсъдъци и авторитетите“ радикалните феминистки обаче отиват твърде далече — те отричат женската специфика и всъщност се борят за това жените да бъдат мъже.

Теория за различната социализация

Жените и мъжете се социализират по различен начин, тъй като са различни обществените очаквания за тях — те играят различни роли, имат различни хобита и интереси, предлагат им се различни модели за идентификация. Това, което се окуражава в речевото поведение на момчетата, се осмива при момичетата, те усвояват различни езикови варианти — жаргонът с неговата словна агресивност и мъжка еротичност е мъжко изобретение, докато момичетата са постарателни в усвояването на стандартния език и по-последователни в неговото използване.

С усвояването на езика момичетата усвояват и умението да са невидими в социално-символния свят. По-късно научните знания за-

силват женското мълчание в публичното пространство. Това мълчание поддържа социалната дискриминация — пренебрежение към жените в определени престижни професии, предпочтане и по-високо заплащане на мъжкия труд. Според застъпниците на този подход, ако се реформира „традиционното сексисткото“ език, ако науката огласи ролята на жените в историята и медийният дебат откроява женските социални постижения, то тогава жените ще осъзнаят, че са социално равноценни с мъжете и че по-малкото им на брой исторически постижения се дължат на традиционно потисничество. „Освободени от срама и комплекса за малоценност“, те ще отстояват по-твърдо правата си и ще се реализират пълноценно в обществото.

Психоаналитични теории

В основа на психоанализата стои идеята, че във всеки от нас има психичен свят, който не е достъпен за обикновено наблюдение, но има важно значение за всекидневните ни дейности, мисли и чувства — светът на подсъзнателното, който съдържа остатъци от детския ни опит с родителите (1-5 години) и инстинктивни импулси. Чрез интензивно проучване на психологически и културни феномени от всяка към тип — автобиографични разкази, сънища, произведения на изкуството — скритата динамика на този свят може да бъде опозната. За разлика от биологизма на З. Фройд, който разглежда подсъзнателното като аrena на борба на еротични с агресивни инстинкти, френският структурализъм предлага дискурсен поглед към подсъзнателното — индивидът се формира от структурите на езика и културата чрез поредица от разделения. Субектът добива конкретно битие чрез вписането му в система от значения, която го предхожда и съществува независимо от него. Езикът, не само речта, но и всички символични системи или културата най-общо, си взаимодействат при изграждането на субекта. В огледалната фаза Егото има въображаема идентификация — идентифицира се с майчиното възприятие на детето, т.е. Егото означава Другия. Усвояването на езика наследчава разделянето от майката, от тази илюзорна нарцисична идентификация на Аз-а като перфектно единение, без разлика между Аз и Другия (майката). За да говори, за да бъде част от езиковия ред, детето трябва да се придвижи от първичния нарцисизъм на въображаемото към позицията, в която един външен Друг може да бъде ученен и изречен, т.е. към Аз — Ти диалектиката на езиковите символи. Това,

което Аз търси в езика, е отговорът на Другия. В първоначалната (едипова) фаза центърът на другостта, който подкрепя разделянето от майката, е бащата — той забранява инцеста, заплашвайки с карация, и въвежда половата разлика. Чрез потискане се обособява подсъзнанието и половата разлика се възприема. Законът на бащата, който вписва индивида в символния ред, първоначално се представя от авторитета на биологичния баща, а по-късно има дискурсен характер — законите на езика и институциите. Диалектиката на едипово (бащино) и нарцистично (майчино) в изградения вече субект се осъществява като противодействие между отчуждение – сливане, символ – метафора, форма – съдържание, писане – говорене.

Представителките на радикалния феминизъм се опитват да relativират и отхвърлят Закона на бащата, отговорен за половите разлики — според тях разликите между мъжете и жените се дължат единствено на социално потисничество. Критикувайки радикалния феминизъм, Ю. Кръстева изтъква, че еманципацията на жените не означава на всяка цена да се отрече женската своеобразност. Специфичната женска биология и сексуално удоволствие създават несъзнателни форми и очаквания, които се противопоставят на фалоцентричната езикова изразност. Законът на бащата и половата разлика обаче е основополагаща за цивилизацията и пренебрегването им е бягство в царството на утопичното — нарцистична фантазия за всесилна некастрирана майка в едно справедливо, неконформистко и искрено общество, мечта, която най-често обаче води до революции и тероризъм. Въпреки патерналистичния символен закон, желанието за майката, макар и потиснато, оцелява в езика като метафора, ритъм, грешка, съновидение, предчувствие; несъзнателното желание придава на езика онази многомерност, амбивалентност и незизчерпаемост, която никој една изкуствена символна система не може да постигне.

ЕЖЕДНЕВНОТО РАЗКАЗВАНЕ И РАЗГОВАРЯНЕ

*Разговарят ли по различен начин възрастните мъже и жени?
Имат ли мъжете и жените различни стратегии за себепредставяне?*

Кои са типичните жанрове на мъжкото и женско разговоре?

Как тълкуват лицето патриархалните мъже и жени?

Въпреки че нямат манипулативната сила на масово тиражирани текстове, разказаните жизнени истории и всекидневните разговори също имат важно идеологическо значение. Чрез тях се поддържат онези (полу)съзнавани представи за света и за хората, които наричаме „здрав разум“, „естествено състояние на нещата“, „да си като всички хора“.

Устните автобиографични интервюта очертават стратегиите на себепредставяне и изграждане на идентичност, те съдържат и много преразказани или цитирани части от разговори. Интервюта вземахме по метода на устното гешалт интервю на Шутце и Розентал — след затоплящата фаза, сближаваща разговарящите, на интервюираните се задава най-общ въпрос от типа „Как протече живота ти?“ и се оставят да разказват, без да бъдат прекъсвани или насочвани, а само окуражавани с изрази на съпричастност. Накрая могат да бъдат задавани и допълнителни въпроси. Така интервюираните разказват това, което ги вълнува, и със спонтанен език. Очертават се представите на патриархалните мъже и жени за тях самите и за другите, както и техните модели на тълкуване на света.

Спонтанните разговори са ценен източник за анализ на ежедневните речеви идеологии. Записът на такива разговори е нелека задача, той изисква продължителен престой, взаимно опознаване и доверие. Записвал съм разговори в планинските християнски и мюсюлмански села на гоцеделчевския и благоевградския край. Някои разговори могат да се записват тайно, но след това трябва да се прослушат с информаторите и, ако те нямат нищо против, да се запазят. Друга възможност предоставят организираните разговори — канене на гости, което позволява да се подбират участниците и да се насочват темите на разговор.

Ще използвам най-вече устни автобиографии и спонтанни разговори на възрастни мъже и жени, източноправославни, повечето от тях неграмотни или малограмотни, най-вече селяни. Ще се интересувам от стратегиите на себепредставяне на мъжете и жените в автобиографичните им интервюта и от стратегията любезност и тълкуване на лицето в ежедневните разговори. Ще се опитам да направя некои обобщения и за традиционните езикови идеологии на българските мъже и жени.

1. Женската речева идеология: „Мълчание, упование и свян!“

(1) Наративни стратегии за себепредставяне

„Грехота от Бога и срам от хората!“ — това е корективът на поведение за много от възрастните селянки. За най-личните проблеми и вълнения жените смятат, че не бива да се говори — те са съкровени, скрити — обсъждането им с другите хора води до излагане и срам. Жените споменават темите, за които не е прието да се говори — любовта, ревността, желанията, тялото. Ако съвременната масова култура подчертава емоционалния избор и собствения стил, то патриархалните норми са изисквали сдържане и подценяване на собствените желания.

Тате ме пита: — Искаш ли го?, а аз си мълча, оти ме е срам. Как да кажа, не смея да се издам, че така искам да се оженя за него. Пред мен стоеше брат ми, срам ме е да кажа. Тогава тате Вика: — Щом мълчи, значи го иска!

Като млада булка... отидохме вече да спим. Ма то спи ли се — гладна съм. Беше ме срам да вечерям, млада булка, и викам на моя съпруг: — Отивай да вземеш ядене, много съм гладна...

Но в биографичните си интервюта жените все пак разказват емоционални истории — за родителите, за моминството и брака, за децата. Емоционалното себеизлагане, особено пред чужди хора, се смята за срамно, то води до загуба на достойнството (лицето), затова жените използват наративни стратегии, които им позволяват да разказват лични истории, без да се изложат.

Стратегия на незнанието и наивността

Скриване на чувствата (табута и забрани)

Дори и когато разказват за най-съкровените си преживявания, жените като че ли се себеподценяват и представят ухажването, любовта, брака като нещо, което им се е случило, а не като нещо, което те са предизвикали:

Не знам как се случи тая работа, че се харесахме с моя (мъж) и се взехме.

Бях такава една глупава, не разбирах много от тия работи и той ме изляга.

Речникът за любовните чувства е твърде осъден — „мерак, харесване, искане“, повече са подценяващите — „лъжене, бранене, занасяне, бъзикане“ и осъждящите — „чекнене, кършене, аздисване, мърсуване“. В автобиографичните разкази липсват описания на външна хубост, споменават се пословици от типа: „Хубост ни се яде, ни се пие“; „Не гледай лицето, а сърцето“; „По дрехите посрещат, по ума изпращат“.

Телесните преживявания като менструация, секс, бременност, раждане се смятат за греховна работа и не се обсъждат дори и с най-близките. За тях селянките разказват само при настояване от страна на интервюиращите ги жени, като изказът им е лишен от образност и съпричастност:

Майка ни учеше да тъчеме, да плетеме, да готовиме... Нищо не ни е казвала за другите неща. Аз бех на 18 години, кога ми дойде мензисът. И мама ме е разбрала, че се пера... Може да се е тревожила, ама не ме е питала. Парцалчета, парцали — сгънеш ги и тука. Срамувахме се едно време ние от мензиса, не като сега...

На сватбата... затварят ни там у зимника и като си свърши работата младоженецът — излезе, извика кумата да дойде да види, че си честна. В зимника, ами къде, всички там затваряха! Изчистено, изметено, на рогозка, какво му е? Само за известно време, докато стане работата. Аз съм отишла преди две седмици и съм спала с него, само че сме се пазили...

Докато сме млади — Всека вечер, после като станеш стар, на трийсет, като имаш деца — грижата ти е у тях. На полето не ме е поисквал.

Липсва специфичен речник за обсъждането на тези теми, жените използват най-често паузи или максимално обобщени изрази, които само загатват за случилото се — „другите неща; разбра, че се

пера; свърши си работата; оная работа; пазя се; почнах да се браня.

Загатване на чувства (намеци и нишани)

За най-интимните си преживявания жените говорят не пряко, а чрез намеци и нишани. Любовния си мерак са намеквали чрез размяна на дарове (чорапи, ръкави, престилки), даване на нишани (вземане на китка, напиване на вода, заглеждане, заговаряне) или като са нарочвали посредници — сгледници и сватовници, най-често родственици или приятели:

По това го разбрах, че ме иска, оти ми казва: — Дай ми, мари, едни чорапе! И я казвам: — Оти бре да ти дам? — Искам от теб чорапе! И я му казвам: — Па плета едни чорапе. Я тез като ги оплета, ке ти ги дам. Тога разбрах Веке, че ме иска. Па той да ми купи едни ръкаве. — Ту ке носиш ръкаве, па яз ке носа чорапе от тебе. Я думам: — Чакай бе, това човек няшо друго мисли. Чакай да се тръгна ся от него. И съм се потръгнала, не общувах. Почнах Веке да се брана от него. И ся той турил други хора: — Кажете ѝ да каниса за мен и така.

Разказването на чужди истории също позволява да се преживеят и изразят опосредствено собствени чувства. В женските разкази често чуждите истории са повече от собствените.

Споделяне на предчувствия (предсказания и съновидения)

Конфликтът на чувствата, свързан с най-драматичните житейски случки, се изразяват семиотично (метафорично), а не символично (формално-езиково). Съновидения и предсказания обикновено предричат това, което ще се случи, и то започва да се възприема с дистанция — като съдба. Предчувствията, за разлика от чувствата, често имат амбивалентен, цялостен характер — харесване — бранене, болест — спасение, сватба — смърт.

В автобиографичната си книга Ефросина Николова разказва за тежкото си боледуване, предсказано преди десетки години на нейния свекър от неграмотен овчар. Това е най-важната история на Фроска, навръх сватбата е дошло изпитанието — болестта тиф я е повалила на легло:

Легнала съм с нова булчинска нощница и всичко ново в леглото. Булка вчера, днес болна, всички сватбари избегаха, лоша болест. — Защо ли не ме хвана по-рано, та да не се бехме венчали, аз да си умра мома и ти да си бъдеш свободен — казвам на Никола, а свекъра ходи из стаята и плаче. Много ми стана мъчно за него, казах на Никола: — Иди викай мама

— и тамко ми... че лекара каза и ти да се пазиш.... Но той казваше, Никола: — Ако така ни е определила съдбата да ме хване и мене и да си умрем и драмата, но нема да умрем, а ще те лекувам, и последния грош ще дам за теб и ще оздравееш, и ще бъдем щастливи! Аз през целото време, когато Боледувах, все повече и повече го обиквях.

Конфликтът на чувствата (страх, вина, отчаяние, надежда, невинност, вяра) в тежки житейски ситуации жените предават не чрез обичайния патриархален език, а чрез ирационално-метафоричния език на съновидения и предчувствия.

Ефросина разказва как несправедливо е била обвинена в злоупотреба на работата си и дадена под съд и как се е преборила с отчаянието:

Минаваме покрай черквата „Св. Спас“, Гошо каза: — Мамо, черквата е отворена! — дърпа за ръчичка Киро и Ленчето, влизат бърже, докато се опомна, влизам, нема никой ... Аз до зори не заспах, спала съм само няколко часа и сънувам, че пак се намирам в средата на черквата — с трите деца, а светлината голема, черквата украсена, голема служба. Както стоя, от олтара се зададе и изва към мене Христос, облечен в най-светли одежди, приближи се до нас, погали трите деца и на мен каза: — Небой се — Правдата теб спаси! — дигна ръка и ми показа голям светъл път — Върви си по този път с децата си. И се загуби.

Наративна стратегия на самоиронията — правене на майтап

Наративна стратегия, която позволява на жените да преодолеят срама и да говорят открыто за своите желания и чувства е самоиронията, т. нар. майтап. Съзнавайки, че се отклоняват от обичайните норми, жените квалифицират себе си като „луди, шури, алтави, бърливи“:

Викам му: — Тамко дай ми бе, дай ми пари да си купим шоколад! И имаше такова ... кафене там близо, бакалничка, идеме тамока и гледам шоколад „Милка“ голем, ама тоя се с теглене некакво правеше, а ми се то парите... Имах много канцеларии, обаче не съм имала желание за некой друг, освен за него. Аз бех много луда и шура, общах много да ходим, да поем, да се майтапим, да правим смешки, а он беше по-серioзен, но не ми е правил забележки, да ми се сърди или да ми се кара. Я си бърлявих. Въпреки че ходехме заедно, беше ме срам от баща му и майка му и когато минавах покрай техната къща, все минавах бегом, да ме не видят. Нали

бех малко алтава, а после майка му и мажо ми Вукаха: — Кога те видиме, че тръчиш тука низ пътъ, все се смееме.

(2) Женското разговаряне — жанрове, любезност, лице

Автобиографичните разкази очертават правилата на общуване в едно йерархично и устойчиво общество — по-младите и жените са трябвало да зачитат авторитета на по-възрастните и на мъжете, които са имали грижата за прехраната на рода:

Какво да ти кажа за младите години — добре отминаха, дръжиш си главата наведена и си мълчиш.

Та що има една стара приказка — В устата да имаш бомбона, в ушите да имаш памук и къде можеш да вървиш, върви и си мълчи, и най-хубавото така се кара.

Съпругите са пренасяли почитта към башите си върху съпруга и неговите роднини. За да има мир и сговор вкъщи, жената е трябвало повече да мълчи и да се вслушва в другите:

На мъж всичко се не казва. Оти той може да дойде отвонка нейде разлютен, ке му кажеш и станува дявол и половина. Ама ке изтърпяваш. Аз, кат се подаде на Вратата, Варда го и видя какъв е, ако щрапни окото, значи весел е, ке приказуваме, ако го видя, че има топчинка на челото — мълчи си!

Сладкият женски моабет (ритуали на доброжелателност)

Жените умеят да превърнат в сладък разказ и най-незначителната случка. Моабет се завързва лесно, протича плавно и трудно свърши. Езиковите клишета, сходните интонации и организация на тези разговори говорят за ритуалния им характер. Да анализираме част от разговора между три жени:

А: — Много са мокри тая година дръвцата, оти са само букови. Отвън си останаха и ги вали дъждъ и само кат ги сложиш в печката, ще пискат. Кат че ли кат се понагреят малко, ще почват да горят.

Б: — Кат си направим нови къщи, ще си направим и навеси и там ще си редиме дървата.

В: — Па ние наште още от есента — нацепим ги, наредим ги 90° кухнята така, на сухо, и сега като ти трябва идеш, земеш си.

А: — Рахат е така, знам че така е рахат. (Минава едно от децата ѝ)
„Като се разболеят (децата), та ще видиш какви стават лигави, да те
измачат.“

Б: — Не можеш нишо да направиш.

В: — А наште вчера ги утрепах. Хванало, свалило си гащите, голо
рула по кревата и не дава да го обуя. Свалило ми на пердетата връзките.
Майко-о-о!

Анализът на реда на вземане на думата в женските моабети разкрива отношения на равноправие и сътрудничество — липсват прекъсвания и борба за вземане на думата, жените се изслушват и редуват, дори подканват да вземат думата. Темите зависят от конкретната ситуация и се сменят с лекота, и най-незначителната промяна — минаващ човек, промяна на времето — може да въведе нова тема в разговора. В цитирания разговор редът на говорене се повтаря (А-Б-В / А-Б-В...). Първата жена подсеща следващата, че идва нейният ред с реторичния въпрос „Кат че ли кат се понагреят малко и почват да горат?“. За да запазят плавното редуване, говорещите не трябва да пропуснат реда си, дори и когато нямат какво да кажат, те вземат думата, като използват т. нар. запълнени паузи — препотвърждения на вече казаното „Рахат е така, знам, че така е рахат“, „Не можеш нищо да направиш“. Ако и следващата жена не бърза да вземе думата, след кратка пауза се въвежда нова тема.

В моабетите жените подчертават положителната страна на човешкото лице — всеки има право на глас и съпричастност. Прилики се препотвърждават, а различията се премълчават или потискат: „Ами събираме се на моабет. Махленски клюки. Кой както го разбира, така го говори, нали? Има неща, които не мога със съседите да съм съгласна, никога не, но избягвам да влизам в пререкания, щото няма смисъл“.

В цитирания разговор третата жена има различен житейски опит — тя е направила навес и дървата ѝ са сухи, но не противопоставя опита си на другите, нито пък ги упреква. Аргументацията в моабета не се основава на различния опит, а на общая и съгласието — добрите отношения са по-важни от истината. Говорещите жени тълкуват любезнотта като съпричастност — когато споделят житейските си проблеми, жените очакват повече съпраживяване, отколкото оценки или съвети. Те одумват преживяното, за да го съотнесат към разказите на другите и да препотвърдят неговата обичайност. Понякога несъгласията се изразяват с иамеци, най-често различните мнения

съсъществуват, без да се съпоставят и оспорват.

В лексикален план съпричастността се проявява във фамилиарността — използване на малки имена и умалителни съществителни (дръвцата). В граматически план — в честата употреба на ние-форми (направим, нацапим, наредим...), повествувателен ти-императив (идеш, вземеш, не можеш да направиш). В разговорите често изобщо липсват аз-форми. В синтактичен план съпричастността се изразява в честата употреба на реторични въпроси, одобрения, препотвърждения, подсещания, отгатвания. Съпричастност създават и метафорите, одухотворяващи малкия и така познат природен свят — „дръвцата пискат“.

Припомнянето (съхраняване на груповата идентичност)

Припомнянето е друга отчетлива функция на женското разговоре. Тема на тези разговори са важни събития — годежи, сватби, погребения, болести, а също традиционните обичаи и вярвания. Интересните и добре познати на повечето от събеседници истории се преразказват с охота. След като чуят многократно чуждите истории, жените започват да ги разказват като свидетели. Традиционните общества са устни общества — за да не се забравят важните събития, поуки, умения, те трябва често да се повтарят. Устното повтаряне създава една циклична и колективна представа за времето, която единява миналото със сегашното и бъдещето, личното преживяване с колективната памет. Припомнянето на отминали случки често става по аналогия със случващото се днес — жените сравняват сегашното с миналото, преживеят отново младите години, шегуват се или оплакват от идващото. Сънищата и поличбите също дават повод да се припомнят отминали лица и събития и да се тълкуват техните значения за бъдещето:

— Па яз тая нош какво сънувах ... майка ми я сънувам, казва: — Умийте всичко, всичко да умиите! — тя бе много чистачка, много бе по чистото — да умиите всичко.

— Е, изчисти ли?

— Що ке правиш, всичко ке си управиш, чисто да го подадеш... Шест деца ни изгледа.

Припомнянето предполага монологичност и дидактичност, но жените и в тези случаи предпочитат диалогичното споделяне. Една от

жените си припомня, а другите я подпомагат, като ѝ задават подканващи въпроси („Е, изчисти ли? И после какво се случи?“), отгатват какво се е случило („Сигурно са я намерили умрела“), потвърждават („И аз така съм чула“) или допълват („Тогава и жена му дошла в село“). Съпричастността в тези разговори има значение на речево подпомагане за съхраняване на положителната представа на общността за себе си. Съпричастност се постига и на лексикално, граматическо и синтактично ниво.

Лоши моабети, клевети, клюки (потъпкване и изчистване на лицето)

Жivotът в малките села и днес се опитва да следва установения трудов и празничен ритъм и жените са тези, които бдят за съхраняването на житейските обичаи. Когато обаче религиозните повели са отслабили значението си и упованието в традиционния ред е разколебано, тогава страхът от санкциониращите одумвания на другите се превръща в основен социално-речеви коректив. Тези одумвания все повече се усещат като репресиращи, недоброжелателни — „лоши моабети, клевети, клюки“. Не толкова премълчаването, колкото речевото прикриване се превръща в основна стратегия за избягване на срама от публично излагане. Речевата сдържаност отстъпва място на бъбристка, на речевото маскиране. Селянките съобразяват поведението си със страхът да бъдат одумани и засрамени, но и те с охота одумват другите.

Една жена разказва как е била изпратена от майка си на Задушница да запали свещи на гробището, но тя закъсняла, после майка ѝ се оплакала на баща ѝ:

- Нашта (дъщеря) запалила свещите в черквата, да я претрепе човек.
- Все едно в черква или на гробето е запалила свещите.
- Да кажат твоите сестри: — Виж Лена колко деца има, една не е пратила свещи да запали.

Прикриването обаче не е никак лесна работа, защото от съседите нищо не може да се скрие. Баба Митра разказва как ходила в съседно село да дири мъж, заминал преди време с нейния съпруг на Гурбет. Жена му криела, че си е вкъщи и я отпращала, но един комшия ѝ казал: „— Тук си е! Той още тога си дойде. Той си е тук. Ше викаш пак“.

Много от възрастните жени препоръчват да се премълчават се-
мейните проблеми и грижи, за да се избегне одумването и злорадст-
вото на другите: „Мойта глава що е патила, на никой да не дава Дедо
Господ. И все съм траяла, на никой не съм казвала, да ти се радуват
хората. Знай си и си мълчи, да не те знаят другите“.

Тези, които са обект на одумване и техните най-близки хора, са
изключени от „разнасянето на моабети“. Липсата на възражения дава
простор на преувеличения, които очернят лицето на одумвания. Клю-
карстването селяните определят като разпространяване на невярна
злопоставяща информация. Клюките най-често са истории с анони-
мен източник: „продума се, че..., видели са ги да..., разправят, че тя
сварила...“.

Жените тълкуват лицето положително — съпричастност към об-
щите ценности и норми, затова и най-малките отклонения и несъот-
ветствия заплашват уличените със загуба на лице. Разнасянето на
критични приказки за някого е проява на речева солидарност, чрез
която общността санкционира отклонилите се от нормите. Загубили-
те лице се изключват временно от обичайните речеви мрежи — одум-
ките опосредствено стигат до тях по намеци и подмятания. Те тряб-
ва да изчистят лицето си и затова тръгват по следите на клеветите,
ако стигнат до първоизточника, разследването се превръща в крамо-
ла. Крамолата е обратната страна на сладкодумното разговаряне.
Съпричастността отстъпва място на противопоставянето — разго-
варящите потъпват един друг лицата си. Те се прекъсват, надвижват
се, изричат дълго премълчани подозрения. Въпреки това крамоли-
те не са спонтанни форми на саморазправа — а по-скоро ритуали на
самозащита — те стават по такова време и на такива места, които
осигуряват множество свидетели; разменят се едни и същи заплахи,
обиди и клетви заклинания. Чрез крамола загубилите лицето си се
опитват да си го възвърнат, като отправят заплахи към събеседници-
те и техните съучастници. Крамолите могат да се разраснат и така
да засегнат положителната представа на общността за себе си, зато-
ряване и приобщаване.

Лице и любезност в женската култура на срама

Разказите на най-възрастните селянки говорят за традиционна-
та култура на свенливостта — повеля за речева съдържаност, свърза-
на с упованието в общите авторитети, със страхът от излагане и зас-

рамване, с религиозността. Човек е грешен, защото се е отдалечил от Бога. За възрастните жени „срамувам се, унижавам се, мълча си“ са синоними. В основата на срама е притеснението, че не си това, което би трябвало да бъдеш: „По-хубаво от училището нема. И ся не мога да прочета това, оти яз съм се с кравите и ме е срам, ша умра от срам“.

Жените тълкуват лицето положително, като право да бъдеш като другите, да мълчиш за това, което те различава и отделя. Пред отличаването жените предпочитат „да са като хората“ — да се омъжат, да си спретнат дом, да отгледат и изженят децата си. Те споделят за притеснението и срама, който са изпитвали, когато е трябвало да предадат някому неприятна новина, предпочитали са да премълчат или да изльжат благородно. Баба Митра разказва за втората си майка, чийто мъж бил убит в странство, но тя дълго не знаела за това: „И кат се върнала там гледа една групичка жени, приказват. Те са знаели жените, ама тя нали не знае, на нея никой ѝ не казва. Иде до тях, те се потаят. Една ке я задума, ке я подпита, ма па не смее да ѝ каже: — Е хубаво де, ке си дойди!“.

2. Мъжка речева идеология: „Дадена дума, хвърлен камък!“

(1) Наративни стратегии за себепредставяне

Ако жените в патриархалното общество са „мълчаливите“ или „твърде бъбривите“, то „говорещи“ са възрастните мъже, тяхната дума е била зачитана както в дома, така и навън. Мъжете е трябвало да сдържат и премислят приказките си, защото казаната от тях дума легитимира определен обществен ред, тя е била и закон. В традиционните устни общини социалната организация се е крепяла на речевото доверие между мъжете деятели. Дадената дума често е била единствен гарант за поето обещание или сключен договор.

Ив. Хаджийски описва оправдането на Г. Джумая след Берлинския договор:

Всеки един товареше и изпращаше арабаджиите в известно село и къща с поръчка, като разтовари пак да се върне и то без да му знаят членето и селото. Просто само на доверие и с едно: — Грях ти на душата

та, братко! Дадената дума, сторено обещание, сключен договор се счи-
тала от всекиго за свещени и никой не смееше да се повърне.

Общественото доверие е капитал, чието притежание е овластя-
вало мъжете да действат според намеренията си. Идеал за публич-
ното общуване между мъжете е била мълчаливата деловитост, ос-
новаваща се на доверието, а то от своя страна на верността към
патриархалните авторитети и Божия закон. Пред благородната лъжа
са предпочитали мълчанието. Биха рискували живота си, за да отк-
лонят подозрението, че са злоупотребили с нечие доверие или че го-
ворят празни приказки. Лицето не е само маска „за да те приемат
хората“, а чувство за съвест и чест, лъжците са загубвали обществе-
ното доверие и неверниците са оставали без лице. Ив. Хаджийски
описва случаи, в които загубата на лице е водела до пълна изолация,
безсилие и често до смърт:

Нищо не бе по-страшно от общественото опозоряване — то бе
равносилно на гражданска смърт, водеше до физическа смърт или самоу-
бийство. Заради едно от най-големите престъпления — кражба в черква,
наказанието беше крадецът, остриган, да се развежда из земята като
нечестив... В много случаи обществената присъда закъсняваше, тъй ка-
то самосъдът на съвестта си бе свършил вече своето. Гласът на съ-
вестта, на самоосъждането, даваше поболявания, свършващи с лудост,
самоубийство или смърт.

Стратегия на авторитетното говорене

В биографиите си мъжете разказват не толкова за интимния,
колкото за публичния си живот — училище, казарма, професия, по-
литика. Личните си мнения защитават, като цитират авторитети: „и
дедо викаше“, „един стар земеделец, не играчка, вика“, „и по Би-
лията казваше“. Често разказват чужди поучителни истории — чу-
ти или прочетени. Някои от образованите мъже тълкуват автобиог-
рафичното интервю като публично събитие и се подготвят предва-
рително за него. Разказите им напомнят повече жанра на служеб-
ната биография — произход, училище, успех, казарма, работа, об-
ществени изяви — без емоционална ангажираност и коментар. Ко-
гато говорят за себе си, изтъкват своя авторитет — дисциплина,
сила, мъдрост, сръчност, точност, издръжливост. С пейоративни из-
ви, лас, джавка, меле, врънка, дръндри, мотоляви, смотолеви, ло-
моти, мрънка, фъфли“.

Стратегия на вричането (поемане на обещание)

Мъжете също имат емоционални истории, те често разказват за болести и наранявания. И те гледат да не се изложат, т.е. да не говорят открыто за емоциите си. Опитват се да надмогнат страданията, като поемат обещания — дават дума на Бога да му служат или поемат задължение към този, който им помогне. Най-важната история на дядо Георги е историята на неговото заболяване, вричане в служба на Бога, чудодейно изцеление и прозрение за бъдещето и тя се препредава от поколение на поколение. Тази история цитира Ефросина Николова в автобиографичната си книга:

Убиха ми турците първия ми син, на 12 години беше, Никола се казваше, донесе ми обед горе на Балкана, където аз бех с овците, на връщане детето го хващат турци, удушават го с Връвчица. Събличат му дрехите, нови — облекла го майка му се в ново — нали е Великден, заровили го до реката. След тридневно търсене го намерихме и майката от мъка умре, остави две малки момиченца, и те умряха, така пет години, сам-самичък... „След това се жени повторно, но и втората му жена умира. „И така от големо притеснение ми се явиха пъпки по целото тело, но на корема станаха ми рани, течеха кръв и гной. Отдох чак в Битоля, лекарите казаха: — Късно си дошъл, ако земем да режем червата, на масата ще останат. Кожата ти е изгнила, иди си у дома, ще си покищеш още! Така прегърнал съм се само с платнена риза, цела в кърви петна, върва пеш да иде до балкана при овцете да легна и там да умра. Среща ме на полето един мой приятел: — Що така си закъсал, Георги? ... А тоя човек ме упъти и ме посъветва: — Освен на манастира „Св. Панталеймон“ там ще ти дадат стая и храна, пък нищо не е чудно, ако ти е силна верата и ще се излекуваш... Тръгнах, невесто, на път само с малко хлеб в торбата, пеш и самичък. Като наблизих отдалече, видях манастира и паднах на колене в лигадата до самия манастир и като погледнах нагоре — нарисувана голема икона на светията, бил лекар, а мен ми се виде, че е жив, и аз като зех да му приказвам и да му се моля: — Св. Панталеймоне, ако ми излекуваш раните, обешавам три години овци ще пася на манастира, без да зимам пари, само за хляба. И както съм плакъл, съм заспал от умора. Събуждам се от болки — ризата се залепила за раните, тъмно е, вече не мога да намеря вратите на манастира. Едно овчарче ме зе за ръка и ме заведе до вратите, потропахме... Извън той (игумена), ме разгледа добре, целия в рани и кърви и ми каза: — Не плачи братко, ще те приемем, но не вътре в манастира, а отвън има колибка, там ще спиш, докато оздравееш ... сутринта пак дойде игумена и ми

донесе кратунка, пълна с вода, светеана от изворчето, дето е в църквата.. После Георги се мил няколко месеца със светеаната вода, напълно се излекувал и служил не три, а пет години на манастира.

Сюжетната схема — болест/беда, поемане на обещание, изцеление/изход, служба/услуга някому — се среща и в разказите на други разказвачи и показва някои манталитетни особености на патриархалните мъже.

(2) Мъжкото разговаряне — жанрове, лице, любезнот

(1) Големият мъжки моабет и отличаването

Мъжете обичат да се събират и да си да разказват интересни, „големи“ истории. В патриархалното общество те са били грамотните, четящите и пътуващите и затова са имали истории. Спомените за това, което са преживели, се преплитат с това, което са чули или прочели. Тези разкази са свързани не толкова с интимни преживявания, колкото с важни обществени събития, в които са взели участие или за които имат собствено мнение. Най-чести теми на мъжките разговори са казармата, войната, политиката, престъпността, пътешествията. Повод за разказането на истории най-често е някакъв текущ проблем и с историите си мъжете предлагат „експертни“ поуки и предписания. Пример с група възрастни мъже, които разказват истории по повод на увеличената престъпност след промените през 1989 г.:

А — Навремето Крум, който е победил аварите и е взел от тия, военнопленниците, от началниците, взел е и от войниците. И ги викнал — това е исторически факт — дал нареддане да дойдат при него. Поогледал ги и вика: — Да им се даде да се измият хубаво, да се избанят, да се нахранят хубаво, да легнат да си отпочинат, да се наспят и ще ми ги доведат! Отиват при него и почва да ги пита: — Вашата държава беше много силна, с такава войска, защо — един по един минавали — защо пропаднахте? И сега военноначалниците, големите, почват: — Стратегията беше лоша!, след това подсказват някои работи.

Почва войниците: — Такава държава, такава. Е, и защо пропаднахте? И войниците понеже са по-откровени и това, което виждат, казват: — Голяма корупция, разточителство, кражби, лъжи, измами, ...не знам как — Во, не знам що ... пиянства — Чакай, чакай, спрете! — и наполовинак — А, виж, кражби, който краде, ръката до туха. Пиянство? Да се изкоренят всички лозя!"

Б — За хан Крум ли говориш?

А — Да, за това. Как можа оня българин навремето да се сети откъде да ги подхване и нема кражби!

Б — Вие преди девети (септември 1944) сте съществували и сте били момчурляк. Знаеше се, в село имаше 2–3 семейства, които ги викаха „Ей тия крадат много!“ — просто обществено презрение имаха към тях, гледат да не дружат много. Бедни сме били, но не крадеш, не крадеш, просто не крадеш, бе. Това е — от Бога ли те е било страх, от хората ли, но не крадеш. Сега всичко краде и лъже — защо така? И как оня стария българин направи тъй, да не крадат, а тия съвременни, толков учени хора не могат?

В — Може, но тия които трябва да го направят са замесени вътре, затова. И домашното. Какъв авторитет да има? Щерката пуси и зетят пуси — за внучката какъв авторитет имат те? Кажете ми ся! Личният пример е най-голямото достойнство на човека. Не можеш да му кажеш: — Ти ще правиш това!, а ти зад гърба му да правиш друго.

Разказането на истории е организирано като обикновено редуване или като диспут — излагат и съпоставят аргументи, извличат се поуки. Когато събеседниците са повече, един от тях поема ролята на тартор. Разказането няма открито съревнователен характер, но винаги има негласен победител — този, чиято история се окаже най-поучителна или най-впечатляваща. Мъжете разказват истории си, не толкова да предизвикат съпричастност, колкото да утвърдят авторитета си, те изтъкнат своите познания и умения. Лицето се тълкува отрицателно — като право да се отлиши, право на собствено мнение и постъпки. Тези мъже, които са преживели, чули или чели най-много, са и най-личните и тяхната дума тежи най-много.

Краят на патриархалната традиция на вярата, доверието и честта, липсата на безусловни авторитети и корупцията на властта е честа тема на разговорите между възрастните мъже. Мъжете все по-често чувстват лицата си заплашени — всеки разговор започва да се възприема и като предизвикателство за доказване на собственото право. Мъжките събеседвания стават по-съревнователни и по-реторични. Мъжете започват да се съревновават открито за това чие мнение е най-компетентно, чия история е най-интересна, чий коментар е най-остроумен (истории, надприказвания, словесни дуели, хващане на бас).

(2) Мъжките спорове — излагане и предпазване на лицето

Дори и когато общуват делово — уговорят се за помощ при строеж, оран или коситба, за реда при поливането или варенето на ракии, мъжете противопоставят различни мнения. Трудно си признават, че нещо не знаят или че не могат да се справят сами, т.е. с неохота задават въпрос или приемат съвет:

— А пък ей там има едни, яс одеве бая мислех да те питам даже, дали е ябълка, дали е слива. Ей там израснали коренчетата.

— От сливата е, как?

— От ябълката дали израстват коренчета?

— Израстват от ябълката, ама те се познават.

— Ама трябва да го видиш ти, ако е ябълка. Тая ябълка е много хубава, да взема някъде да си я посея. На старата къща ще я отнеса.

— Аха, така пътят къде е. Ама много ще пречи на влизането.

— Не, тук ще пречи, тук. Някогаж, ако искаш нещо да строиш, да праш, тя ще пречи. Отзад, отзад да е, къде там така.

Питащият е недоверчив към отговорите на събеседника си и продължава да държи на своето, че коренчетата са от ябълка, а не от слива, въпреки че отговарящият е категоричен и само проверката може да го разубеди. Ежедневните разговори често придобиват формата на съревнование за това кой е по-компетентен и чий съвет си струва да бъде послушан:

— Да, ама тази година който посади тюмън, ще има и печалба. Виж на тазгодишния се говори и никакви премии да дават, така че и додатка няма да е по-зле.

— Това са само обещания да могат да подъжат хората да посейт повече тюмън. После ела, че гледай. Ще има да се въртят нагоре-надолу, докато го предадат, па после докато му вземат парите ...

— А-а-а, Ангеле, лъжеш се. Тая година всичко беше на време и изкуствуване, и изплащане. Те се наплашиха веднъж. Видях, че хората могат и без тюмън.

— Абе живи и здрави, ще видим какво ще стане.

— Пък и цените пооправиха. На времето да ми е било това заплащане, милионери щехме да сме сега, по колко тюмън съм изкарвал...

— Да, ама на времето всичко беше много евтино, сега да не мислиш, че са го увеличили с кой знае колко, само да заблудят хората. Ако трябва да сравняваме това увеличение с това на стоките и най-вече на

цигарите, това е нищо увличение. Така че не си струва толкова труд за нищо.

— А-а-а, има си сметка от тютюнчето, ти не ми говори така.

— Бе, каква ти сметка! Питай тия, дето са само на него и не очакват от другаде да вземат някои лев. Вие, понеже магазинчето ви държи, иначе ще ви питам как ще изкарвате месеца.

В разговора всеки от събеседниците търси аргументи, за да подкрепи собственото си мнение. Зад съпоставянето на рационални аргументи проличават прикрити емоции, свързани с отношението към властта — по-заможният (с магазина) защитава общинската власт, изтъквайки доброто заплащане на тютюна, докато другият упреква властниците в демагогия и оттегля доверието си от тях. Всеки се опитва да надделее над другия и утвърди собственото си мнение. Думата си мъжете често свършват с изречения заключения „така че, според мене, това значи“, а следващият започва думата си с обръщения, изрази на утвърждение или отрицание „бе, абе, така де, а-а-а не, как пък не“. В разговорите мъжете излагат на риск лицето си — собствената си осведоменост и опит. За да се предпазят, те използват различни стратегии — на даден съвет отвръщат със съвет, преенасочват разговора към тема, в която са по-осведомени или пък отклоняват сериозността на съревноваването чрез шеги и пародии.

(3) Налдумването (майтап) — весели истории, словесни дуели, хващане на бас. Ритуали на потъпване и изчистване на лицето

Съревнованията между мъжете могат да имат и изцяло игрови характер. В тези случаи мъжете се събират, за да се забавляват, като си правят майтап — разказват истински весели истории или викцове. Победител е този, който съумее да разкаже най-веселата история или най-остроумния виц. Разказващите често доукрасяват, драматизират или осъвременяват станалото, за да впечатлят събеседниците си. Слушащите често не изчакват реда си, а се държат нападателно — подлагат на съмнение разказаното, прекъсват, поправят, обиждат.

Някой от разговарящите може да реши да предизвика друг на словесен дуел — подхвърля остроумни забележки, прекъсва го и го поправя, прави си каламбури с думите му. Започва размяна на иронични забележки, пародии, самохвалства, обиди. Останалите мъже

се разделят на групи, които на сърчават и подкрепят дуелиращите се. Младите мъже в селата обичат да влизат в ожесточени пререкания за незначителни неща, например за това по кой път се стига най-бързо до дадена местност, чий кон е по-бърз, къде ще кашне летящата птица. Спорещите са категорични в своите мнения, отхвърлят и осмисват мнението на събеседника, търсят подкрепа в околните. Когато присъстващите не могат да предложат доводи в подкрепа на някой от спорещите, те се „хващат на бас“ — решават да се обзаложат пред свидетели, че при проверка те ще се окажат прави. Залогът може да бъде никаква услуга или пари. Целта на хващането на бас е спорещите младежи да уверят другите, че тяхното мнение е компетентно и че държат на думата си, а също да изprobват реторичните си умения и да се научат да носят майтап (подигравки и обиди).

Разказането на весели истории, словното дуелиране и хващането на бас има обособен характер — те са част от общуването за забава, от мъжките игри на отнемане и отвоюване на лицето, поради което разменените ругатни се възприемат като игра и не засягат достойнството на общуващите.

Женското събеседване е по-кооперативно, разказвателно и любезно, то има по-силно изразена нормативна функция, тясно е свързано с родовата памет и традиции, които съхранява, като преразказва и използва за коректив. Жените тълкуват лицето положително — като право на съчувствие и подкрепа. Мъжкото разговаряне е по-авторитарно, фактологично и законодателно, то има важна идеологическа функция — да утвърждава патриархалния ред и авторитети. Мъжете тълкуват лицето отрицателно — като право да се отлишиш и докажеш собствените си думи.

СОЦИАЛНО-РЕЧЕВИ ПОРЯДЪК ПРИ БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Как общуват селяните мюсюлмани в частния живот?

Опасни ли са комшиите и съселяните?

С какво се отличава празничното общуване?

Влияе ли религията върху общуването?

Как общуват мюсюлманите с държавните институции?

Как дискурсният порядък възпроизвежда определен социален ред? Във всяка общност съществува тенденция към възпроизвеждане на съществуващите отношения на власт и тази тенденция се проявява и като стремеж към формализиране и ритуализиране на речевите практики. Ще очертая дискурсния порядък в няколко мюсюлмански (помашки) села в Западните Родопи, като поставя акцент върху това как традиционните устни практики поддържат основните идентичности, свързани с религията, региона, пола и възрастта. Ще се опитам да очертая ролята на институционалното и писмено общуване за изграждане на модерни идентичности, свързани най-вече с професията и политическата принадлежност. За основен източник на информация на този тип проучвания служи включеното антропологическо наблюдение на особеностите на общуване: в частната сфера на дома; в неофициалната публичност на улицата, джамията, полето, кръчмата, празника; в официалната публичност на държавните институции — болница, съд, казарма, училище, община. Кои са типичните речеви общини и какви са техните дискурсни практики? Какви идентичности поддържат комуникативните жанрове?

1. Частното общуване в рода и семейството — къщата

Преобладаващата част от българите мюсюлмани в Западните Родопи живеят в малки планински села, младите хора обикновено се женят в родните си села и рядко се изселват в близките градове, мъжете отиват сезонно на гурбет — в страната или в чужбина. Поради изолираното местоживееене мюсюлманите са съхранили архаични религиозни и комуникативни традиции.

Башата и синовете

Днес малкото семейство — съпрузите с незадомените още деца — най-често живее в отделна къща или на отделен етаж от къщата на бащата на съпруга. Обикновено бащата строи къщи на синовете си, в които те се пренасят, след като се оженят, по-точно след като се сдобият с дете, а най-малкият син остава при родителите, за да ги гледа и наследява къщата им. Имотът също се поделя между синовете и дъщерите. В семейството трудовите дейности обикновено са ясно поделени — съпрузите най-често имат държавна работа, а заедно с порасналите си синове помагат в земеделието, грижат се за каруците, автомобилите и домашната техника. Жените и децата отглеждат тютюн и се грижат за къщата. Бащата се смята за господаря във всички спорове и тя е закон за всички, съпругата и децата се отнасят към него със страх и уважение и споделят само неща, изискващи важни решения. По традиция важните проблеми в тези села се решават чрез самосъд. Наследявания, разводи, напъждания, кражби и побоища не са се отнасяли до съда, а са се обсъждали и решавали в семейството и рода. Думата на авторитетите — бащата и дядото, е харизматична, дадена пред свидетели, тя придобива значението на клетва, възприема се като неотменен закон: „На свекъра като сложат името и той обещава пред всички нива или нещо сграда да даде наследство... Защо ти е съд, на бащата думата е закон, тук няма никой случай да се съдят за имот“.

Майките и дъщерите

Особено емоционална е днес връзката между майката и дъщерите: „Е, като рече, че е момче, заборавих, че ме е болело. Беше ми много драго. Я съм от друго село, имам си вече дружинка, има кой за мене да мисли“.

Исламът ограничава социалния живот на жените, особено след женитбата, и тяхното общуване се ограничава най-вече в рамките на семейството — дома, нивата, роднините. Само пред дъщерите си майката може да изповядва болките и надеждите си, от другите трябва да се пази, за да не я одумват. Дъщерите споделят с майките си любовните си вълнения, от тях научават първите неща за женската сексуалност — за мензиса, девствеността, как да се закачат и пазят от мъжете. За сравнение момичета от християнски семейства се сра-

муват да споделят интимни неща с майките си, първите знания за женската сексуалност са научили от приятелки или книги. Много от тях се чувстват по-близки до бабите си, отколкото до майките си. Ако християнството изисква сдържане на телесните нужди, исламът позволява по-свободно, прагматично отношение към сексуалността и тези теми спокойно се обсъждат с близките. И след брака дъщерите продължават да общуват много повече с майките си, отколкото с мъжовите си родители. Вечер, когато мъжете тръгват по кръчми, снахите отиват на моабет при майките си, а при свекървите идват техните щерки.

Съпруги и любовници

В ислама на брака се гледа като на най-естествено свързване на съзрелите хора и най-вече като на възможност за продължение на рода на мъжа, позволява се многоженство, а разводите се извършват с голяма лекота, по право с четирима свидетели, като разведената се връща в рода си, докато се ожени отново. Бракът не е особено стабилна институция, съпругът или родителите му са могли да не харесат снахата, да я обвинят в изневяра, бездетство и да я напъдят при родителите ѝ. Свекърът и свекървата са имали по-голяма власт над снахата, отколкото съпругът, както при избора, така и след женитбата. След крамоли и побоища жените често са бягали при своите си роднини, а мъжът междувременно е могъл да прибере друга жена, после отново да моли първата да се върне: „Ако някой мъж не си харесваше жена му, той можеше по всяко време да я остави. Отиваше в джамията и даваше известна сума, нещо като такса пари (нике), а ходжата ги даваше на жена му. С това се смята брака за разтрогнат“.

В християнството на брака се гледа като на свещен и окончателен съюз, който и смъртта не може да разтрогне, семейната двойка се еманципира в по-голяма степен от рода и се реализира най-вече в социалната общност. Българите мюсюлмани, живеещи в христианско обкъръжение, никога не са приемали полигамията (с редки изключения при бездетство), но разводите и напъжданията са били обичайна практика. До раждането на детето на брака се е гледало като на недействителен и той не се е регистрирал в кметството.

Обичайна тема на женските разговори са притесненията, които имат с любовниците на съпрузите си, — повечето жени възприемат похожденията на съпрузите с огорчение, но и с примирение, като част

от мъжката природа, с която тряба да се свикне „за да се отгледат децата и да си с мъж като хората“:

Цял живот кво ши ми каже, все азно и също, че мъжа ми ходи. Та ако оди, барем млад оди, а нейния стар оди.

Някои жени винят за изневерите не мъжете си, а прелъстителките, които правят магии, за да ги привличат. В тези случаи те споделят съмненията си с роднини и съседки, прибягват до врачи или ходжи, за да развалят магиите. Днес бракът е много по-стабилен и емоционален. Образованите млади хора искат не само да се оженят, но да се оженят за човека, когото обичат, да изградят свой дом, да отгледат и възпитат деца, да общуват повече със съпрузите си, отколкото с роднините си.

Роднини и другоселци

Тъй като семействата функционират нормално в по-обширните родови мрежи, женитбите извън селото са много редки — в с. Дебрен за 1996 г. от 2120 жители има само 15 другоселци. Поради силната ендогамия в относително малки села не са рядкост браковете между втори братовчеди. Така не се налага родовото имане да се дели с чужди: „Женят се втори братовчеди, ако са заможни. Защо да се разпилява имот. Ше даваш имотец на некой гол и бос“. Срещат се, макар и рядко, случаи, когато мъжът вдовец се жени за сестра или братовчедка на покойната си съпруга, така се запазват установилите се връзки между родовете.

На другоселството се гледа с лошо око: „Та така викат бабите. И аз кога Сашо да се жени: — Червило, гъбиво, оттука да си е! От селото да си е, да не идеш по селата, тук при майка ти и при баща ти“. Другоселците са смятани за несрећници, особено окайват участа си зетъовете, които най-често са без имот и живеят в къщата на съпругата си. Другоселците са и най-често на хората в устата, те не могат да разчитат на разбиране и помощ, затова и съпротивата на родителите срещу женитбата в друго село е голяма.

Братовчеди и приятелки

Момичета заявяват, че нямат вяра в приятелките си, защото, като споделят интимни неща с тях, стават уязвими. Приятелките могат да решат да им отнемат любимия, като използват споделеното и злословят зад гърба им: „С нея от дете бяхме приятелки и кво стана

кат разбра, че със Смалъ хода вече, и почна да приказва против него, че били бедни, че свекървата ходи с мъже, че той пие... После па против мене думала, че гаджета имам много, че не съм девствена". Поради това, че женитбите почти изцяло стават вътре в селото и че бракът в исламската традиция е доста неустановен — поне през първите години, когато снахата може да бъде напълдена и друга да заема мястото — съревнованието между момите е голямо и с приятелствата е приключено в момента, в който момичетата започват да се отглеждат за съпруг. В много биографии момичетата говорят с особена нежност за братовчедите си по майчина линия, които възприемат и като роднини, и като приятели връстници. С тях също могат да споделят сърдечните си вълнения, а и да ги помолят да им ходатайстват пред избраника на сърцето.

Можем да заключим, че и след брака, въпреки отделното жилище и имот, всеки от съпрузите продължава да общува със своите си роднини — родовите мрежи на споделяне и взаимопомощ са по-натоварени и по-важни от семейните, приятелските и колегиалните.

2. Неформалната всекидневна публичност — улицата

Чуждите и вешините

Къщата е крепост, която само по големите празници — сватба, Байрам, изпращане на войник — се отваря за съселяните. Извън къщата и родовите мрежи човек е уязвим. Много от вярванията — като урочасване от зли очи, черна магия, вяра в отмъстителни духове на умрели, както и популярни речеви жанрове като клеветене, топене, мъстене — говорят за възприемане на публичното пространство като враждебно. Интервюираните споделят, че съселяните често са недоброжелателни, завиждат на успехите и злословят. Чуждият човек (нероднината) може да наврежда не само с лоши думи, но и с погледа си може да урочасва и разболява. Особено уязвими са малките деца и животните. За да се предпазват, деца и жени избягват погледа на хората с лоши очи или носят в себе си муска с арабско писмо, взето от ходжата.

Особено опасни могат да бъдат чуждите жени. Те правят магии — събират и наричат интимни предмети — игли, коса, конци,

сапун и вода, с която са били измити мъртвци, и тайно ги внасят в дома на жертвата. Така предизвикат семейни скандали, изневери, болести и дори смърт. Всяка неочеквана промяна в поведението, здравето и чувствата жените обясняват с магии или уроки. Те споделят подозренията си с роднини и комшийки, гадаят заедно за извършителя на магията, а за да я развалят, ходят по врачи, калугери или ходжи.

Анализът на публичното общуване разкрива силното нормативно-репресивно действие на речеви жанрове като клеветене, крамола, гадаене за магии и уроки, топене и мъстене. Жени споделяха, че на чужди хора човек не трябва да се доверява, а да си премълчава, защото днес хората завиждат много и клюкарстват: „И все съм мъчела, на никой не съм казвала, да се радуват хората и да не ти помогат. Знай си и си мълчи, да не те знаят другите“. Това, косто някой е узнал за другите хора, се възприема като полица, с която може да ги държи в ръцете си, полицата може да се замени за други полици или да се използва в критичен момент. Всеки подочут семеен скандал, както и всяка необичайна постъпка, жест, вещ или реплика, привличат любопитството на жените и те бързат да обсъдят подозренията си с комшийки и роднини. И тъй като това става винаги в отсъствие на одумвания, подозренията се засилват и мълвата се превръща в клевета. Клеветенето е речеви ритуал, който се основава на негласното споразумение общуващите да се подкрепят един други в недоброжелателните тълкувания, този речеви резонанс довежда до пълно очерняне и осъждане на „провинилите се“. Клеветенето има за цел да санкционира опитите за отклонения от общите норми и така поддържа традиционния ред.

Ако женските клевети са свързани най-вече с отклонения в интимно-семейния живот и водят до крамоли или разваляне на магии, то мъжкото клеветене е свързано с подозрения в служебни или политически злоупотреби — кражби, рушвети, измами. Нарича се *топене* (донасяне), защото клеветите често биват донасяни на властимащите, за да се спечели доверието им и да се извоюват привилегии. Топенето води до мъстене — контрадонесение, физическа саморазправа, саботаж, понякога и съдебно преследване. Клеветенето и топенето са мъжки речеви жанрове, които служат не само за саморазправа, но и за социална превенция, т.е. те действат и като морални регулатори, като форма на селски самосъд и така предпазват от произвол и престъпления.

ния. Показателно е, че за разлика от словната агресивност, тежката криминална агресивност в тези села е почти непозната.

3. Неформалната празнична публичност

Исламската община и близките

В ислама родното място е особено важно — мелекетата (ангелите) вземат кал от родното място и вода от всички чешми, от които ще пие вода новороденият, и замесват тялото му. Местните общности се възприемат преди всичко като родово-религиозни, колективният живот в селата се поддържа както от традиционното право (шерията), религиозната благотворителност (задължителната милостиня за бедните — садака), така и от силната ендогамия (бракове между братовчеди, случаи на левират). В традиционните общности, в които всяко различие се потиска като отклонение, приликите се препотвърждават и празнуват. Колективността, традицията и равноправието са основни нагласи на исламските общности. Исламът препоръчва и регламентира по-равномерно делене на имането и солидарност. Заможните трябва да дават милостиня-данък за бедните (садака), но в изследваните села това не става според каноните (освидетелстване в бедност пред свидетели и отчисляване от доходите чрез джамията). Популярна е вярата, че всяко нещо, което подадеш на другите „ти се пише на оня свят, а грехове се заличават“. Така са се развили множество ритуални форми за подпомагане на нуждаещите се: по празници селяните раздават храна и дрехи като милостиня на бедните; почти цялото село помага на тежко болни; грижи се за лудите — Божии избраници; за спасение на душата се строят чешми, помага се в градежа на християнски параклиси. Комшиите се смятат за родници и също си помагат и услугват.

За празничната публичност допринася и речевата милостиня — всяко село има своите големи сладкодумци (моабетчии), които са готови на всеки блага дума да кажат и добро да сторят. Ако делникът е белязан от противопоставяне и враждебност, то празниците изобилстват от ритуали на доброжелателност и пълно речево сливане с другите. Даването на милостиня, благодеянието и моабетът (благожелателен разговор) могат да се разглеждат ка-

то солидаризиращи комуникативни обичаи, укрепващи положителната колективна идентичност. Непосредственото устно общуване може и най-добре да слее в едно общуващите. Тъй като откровените селяните запълват празното/празничното време, като общуват в значителна степен ритуално — те си правят моабет (благожелателен разговор) или майтап (шеговит разговор). Моабет правят най-вече възрастните мъже и жените, а майтап — мъжете. След службата в джамията дядовците се събират на кафе и моабет в пенсионерския клуб и обсъждат „вечните работи“. В миналото са се събирили в стая към джамията, сядали са в кръг и са тълкували Корана и селския морал. Жените вечер остават вкъщи и си правят моабет с роднини или комшийки, а мъжете отиват в кръчма да си правят моабет с други мъже. В мъжките моабети се разменят взаимни хвалби и всеки има възможност да се изтькне — „Похвали се с нещо!“. Всеки може да се отграничи, като разкаже интересна история, своя или чужда — за далечни пътувания, за нечувани страдания, за надхитрени служители, за войнски подвизи, а да имаш история, означава, че си се отличил, че си значим, че имаш лице. Можем да определим моабета като форма на утопично безконфликтно общуване, основаваща се на негласно споразумение между общуващите да потискат несъгласията, да пренебрегват социалните различия, за да постигнат пълно речево сътрудничество и наслада. Речевата налада в исламската традиция е проява на особена Божия милост — всички са достойни за нея — и добри, и лоши, и бедни, и богати, чужди и свои, мъже и жени, особено жените. Не случайно в народните представи за исламския рай жените лежат на тучни поляни и си правят сладък моабет, докато мъжете са заети с покоряването на прелестни девици.

Гостите

Затворените общности живеят с копнеж по далечното, необяснимото. Исламът подклажда мечти за далечни земи, за среща със странници, за необычайни гости. Странникът гост е на особена почит, защото той носи интересни истории, с него може да се направи голям моабет. Странникът носи празник, той бива радушно приеман, настаняван в специална стая, приготвя му се специална трапеза.

за, а разговорът с него е очакван с любопитство от цялото семейство. Някога жените, като са месели хляба, са наричали „Този леб мусавиря (гости) да го ядат!“ С далечния човек можеш да бъдеш и по-откровен и да споделиш мъката си, защото той няма да те наклевети или натопи.

Майтапът е езикова игра, целяща доставяне на удоволствие на събеседника чрез остроумие и смях, най-често се препредават научени хумористични истории (вि�цове, шеги, истории), като всеки има право да вземе думата. Общуващите може да влезнат и в хумористични словни дуели — съревновават се да правят остроумни забележки или взаимно да се пародират. Майтапът осигурява колективно благоразположение, необходимо за събеседващите, за да защитят лицето си чрез осмиване на другите — този тип езикови игри снемат напреженията от обидите и клеветите.

4. Институционално публично общуване — казармата, училишето, болницата, общината, съдът

В миналото общуването с държавните институции е било свързано почти винаги с пътуване до града и е било изцяло мъжка работа. Местните институции с местни служители са твърде късно явление. През 1925 г. се откриват първите светски училища, а в периода 1935–39 г. — читалищата, през 50-те години — първите детски градини, прогимназиални курсове, лечебници, кметства.

Докторите

За по-възрастните хора отиването на доктор е сред най-важните жизнени истории. На доктор се е ходило само при тежки заболявания и то когато баения и билки не са помогали. В общуването с институциите мюсюлманите са търсели посредници (ходатаи) — приятели или приятели на приятели, които да ги заведат, запишат, „да продучат добра дума за тях“. Така общуването с безличните институции е ставало по-лично и те са се чувствали по-сигурни. Липсват представи за надличен институционален ред, отношението към държавните служители е традиционно харизматично — те могат да ти дарят здраве, място за строеж, отпуска, а ти трябва да се отблагодариш с дар или служба.

Държавата и военните

Възрастните мъже възприемат държавата не като институция, а като жив организъм, като семейство, което не може без глава — без безусловния авторитет на бащата:

Ем я така, в турската религия го има, в кумана — адин човек не слуша ли царя, той не може да види хубаво. Трябва на царя да си подчинен, каквото каже комангата — изпълнявай! ... Ами царя това е Аллах. Демек държавата и царя са едно? Аллах и царя едно са, той е Аллах. Сяда кажем Желю Желев да го нападаш, няма как да го нападаш. Той дава хляба — хем оди, оди по държавите, пари заема, друго, сбира, докарова, тва брашно кой го докарова, той ако не подпише, кой ще докарва на фурната брашно.

Много мъже говорят за подчинението на държавната власт и за войнския си дълг като за мъжки дълг към Бога. Истинската власт се възприема като тотална и харизматична. За момчетата пребиваването в казармата има особено значение. Празненствата по изпращането на наборници в казармата са големи общоселски празници, на които могат да съперничат само сватбите. Войнската служба младежите възприемат като дълг към държавата и като възможност за каляване на характера. Похвалата от командирите за точна стрелба, справяне с трудна задача са сред най-съкровените спомени на много отслужили:

За казармата ли? Всеки мъж трябва да пази държавата, но не само това. Това е много съществена част от моя живот. На някои хора им трябва казарма, на някои не. На мен определено ми трябваше. Всъщност е много хубаво един мъж да можеш да го затвориш някъде, какво ще стане от него. Много интересно. Един човек, един мъж може да стане мъж, когато се затвори някъде — тогава става мъж, истински. Просто като му ограничиш свободата, може да преоткрива себе си. В този смисъл може би преоткрих себе си. Не че просто открих много неща, на които иначе не бих обърнал внимание. По-голяма увереност в себе си, в това, че животът ти не струва толкова много — понякога. За това, че страхът е неизменна част от тебе и зависи от това, как ти ще реагираш.

Съдии

Прибягването до съдебните институции по традиция е рядко, поради традиционните родопски нагласи за самосъд — отсъждане в границите на семейството, рода, селото. Наследявания и пререкания

са се обсъждали и решавали в семейството и рода, а по-големи прегрешения са се обсъждали от селски съвет — неколцина почитани стари хора, които са изслушвали обвинените и обвинителите и са отсъждали. Само углавните престъпления са стигали до градския съд. Днес престъпленията в мюсюлманските села са много редки, най-често дребни кражби. В границите на семейството и рода, като се разчита на честна дума и взаимопомощ, се разрешават много от конфликтите.

Политиците

Ако в представите на възрастните хора държавните институции и власт се възприемат харизматично и за техните грижи човек трябва да се отплати със служба или дар, в биографиите на хора от средното поколение, придобили опит с комунистическите институции — движени от партийни привилегии и лични връзки — тази представа се е променила, дарът все повече се възприема като рушвет. Популярно става схващането за институциите като за привидно законни учреждения, движени от личната изгода. В ежедневните разговори рушветите са любима тема — за вземане на изпит, назначаване на работа, издаване на документ: „Ама Джамал как стана горски? Нали жука беше тука и дадоха ягнето“.

Партийната принадлежност и политическата кариера са относително късни явления сред българите мюсюлмани. Години наред само около изборно време те са били обект на временен интерес за политическите водачи. През 70-те и 80-те години се разширяват местните управлениски структури с назначени местни хора в тях. И днес в условията на многопартийност ситуацията не се е променила особено. Кметовете понякога прокарват не приоритетите на политическата сила, която представлят, а подсигуряват най-вече родовия бизнес. Решаваш за изборния успех на даден кандидат често е не партийната му принадлежност, а това, колко голяма е родата, която стои зад него. Така мрежата на политическите връзки се изгражда върху родовата мрежа.

Учителите

В съществуващите до 1925 г. духовни училища децата са учили да науствят религиозни текстове на арабски, а неграмотността е била повсеместна. И днес към джамиите има духовни училища, които се посещават от по-малки ученици. Всички деца посещават светските

училища. В миналото родителите не са разрешавали на децата да влизат учебниците си въвчи, но и днес домашната книга е рядкост, дори и сред учителите. Книги се заемат от читалищната библиотека, но със завършване на училище члененето обикновено приключва.

Броят на завършилите висше образование нараства с всяка година и днес почти всички служби за висшисти в селата са заети от местни хора. В по-големите села са открити гимназии, в които преподават местни хора, така училището се възприема от учениците в поголяма степен като свое си, това вероятно ги окуражава да продължат с образоването си. Институционалното общуване е опосредствано от писмовността и надличните регламенти на общуване, то разширява и променя традиционните устни нагласи към света.

Дискурсият порядък в мюсюлманските села може да бъде описан чрез затворена гъста комуникативна мрежа, в чиято основа са родствениците. Почти всички хора се познават лично едни с други и всеки може да общува с всекиго, социалните сфери и регистри на общуване не са ясно разграничени. Едни и същи хора общуват и като роднини, и като колеги, и като приятели, при това социално-комуникативните роли на общуващите се припокриват — учителите в училище общуват като колеги, но в същото време и като съседи и роднини. Съществува рязка граница между вътрешноселското общуване и общуването с институциите извън селото — младежите често променят не само диалекта, но и облеклото, дори и името си, когато излизат от мюсюлманските села. Другата рязка граница е между всекидневното и празничното общуване. Речевите групи се оформят не толкова по класов и професионален признак или пък по лични предпочтания, а по естествените разграничения на роднинството, пола, възрастта, съседството. Разширяващите се институционални и политически отношения се изграждат в сложно взаимодействие с обширните мрежи на роднинството. У младите образовани хора се оформя съзнание за национална принадлежност и служба на държавата. За това допринася и официалната политика за зачитане на религиозната свобода на всички български граждани. В затворените и социално еднородни общности на съселяните, в които почти всеки е роднин с всекиго, днес все повече се вписват новите, отворени по характер комуникативни практики, свързани с образоването, държавната служба и работна миграция, оформят се различни социални слоеве, с различно образование, благосъстояние и обвързаност с общонационалните дискурси.

ЛИЧНОТО ИМЕ — РЕЛИГИОЗНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕОЛОГИИ НА ИМЕНУВАНЕТО

Какви са значенията на името в православното христианство и в исляма?

Как националната държава регламентира практиките на именуване?

Защо комунистическият режим не успя да преименува мюсюлманите?

Какви имена предпочитат днес българите, българските турци и помаците?

1. Име и идентичност

В българската наука е проучена най-вече етимологията на личните имена и тяхното разпространение, но почти липсват изследвания върху социалните значения на даването и отнемането на име, а също и върху преживяването на името от неговия носител. За да се разкрие тази страна, е необходимо да се познава религиозният и социалният живот, индивидуалните предпочтения. С тези страни на името се занимава социалната ономастика.

Собствените имена не само идентифицират носителите им, но носят и информация за тяхната среда и минало. Личните имена образуват символична система, която е исторически изградена, социално поддържана и основана на споделени предположения и очаквания от страна на общността и индивида. Представата за личното име като за празен символ с точно определен референт и без смисъл е продукт най-вече на модерното индустриско общество. Изследването на битието на личните имена в христианските и мюсюлмански общности днес разкрива както традиционнорелигиозни, така и нови социални и политически значения.

При даването на лично име в общности, които не са нито исторически, нито езиково свързани, се наблюдават някои типологични сходства. Отклоняват се две основни тенденции. Името може да се тълкува положително — чрез възприемането на името на бог, светец или

починал роднини именуваният може да си осигури защитата им, т. е. името е дар за тях, осигуряващ закрила. Името може да се тълкува и отрицателно — именуваният човек се отделя от другите, като се отличи от тях, той става уязвим, затова името трябва да се пази в тайна, да не е единствено, или пък да омаловажава или унижава именувания, за да се измамят злите сили.

В християнската и исламската традиция името има положителна закриляща сила, затова се дават имена на светци, праведници и пророци. В България са оцелели и някои езически поверия на отрицателно тълкуване на името — лоши урочасващи очи и зли духове могат да се умилостивят като името се прикрива или пък омаловажава.

Името ми е било кръто, не са го казвали нико кръстниците, нико попа, а в общината нямало кой да го прочете... Криeli името ми, защото майка ми я сполетяло нещастие то да ѝ умират съвсем мъжки деца и родители ми много се страхували да не умра и аз. Суеверните роднини вярвали, че като скрият името ми, ще ме закрият от злите духове и ще мога да оцелея... За пред хората и всъщи ме наричали Гала Рекитин, на името на майка ми. Истинското ми име Стоян дори не се споменавало.

На деца, идващи след починали предходни, майките често дават заклинателни имена — Стоян 'да стои', Запрян 'да се запре, да остане' или отрицателни имена, за да покажат, че не ги е грижа за тях и така да изльжат злите духове — Грозю, Найден, Обретен, Продан, Купен, Люцкан 'на чуждите люде', Песан 'на кучето, песа'. Такива деца са ги оставяли на пътя, за да бъдат намерени и продадени обратно на родителите. Българските турци също използват заклинателни и омаловажаващи имена при смърт на предходни деца: Яшар 'той ще живее', Дурмуш 'устоя, задържа се', Дурсун 'нека да оцелее'. Позната е и фиктивната продажба на деца, за да се изльже ангелът на смъртта Азраил, като бащата откупува детето си от някой съсед — Салтъмъш 'продаден'.

2. Личното име в православното християнство

Християнското кръщение

Ритуалът на даването на име на новороденото от неговите духовни родители (кръстници) е важно църковно тайнство, което до-

вежда до ново раждане. Кръщението не зависи от човешкия избор, съгласие или дори осъзнаване, то е свободен Божи дар. Чрез него и последвалото го миропомазване човек става отново теоцентричен, т.е. той се връща към първоначалното си предназначение, което е есхатологично и тайнствено. Името дава лице на именувания, а той само като личност може да се обърне към лицата на Божиите избраници (светците) и към Спасителя. Поклонниците записват при клисаря имена на свои близки, които свещеникът да спомене за здраве по време на литургията, имена на починали роднини се възпоменават при панихидите. Кръстниците придават духовен смисъл на сдобиването с дете в семейството, те се възприемат като наставници на новородените, подготвящи ги за праведен живот. Възрастни жени описват обичайното църковно кръщаване:

В църквата родителето не ходиа, некой от роднините че иде, и там
Вече потопи го три пъти и кръстницаата каже името. Никой до тва
време не знае какво че е името. И после Вече на майката го дава: — Даде
ни го еврейче, връщаме го християнче.

За кръстници обикновено са се избириали авторитетни и заможни хора, които не са били роднини, а в някои региони кръстничеството се наследява по мъжка линия.

Светците застъпници

Традицията на кръщаване на светци съобразно църковните им празници е твърде ранна в православната църква и широко разпространена. За това е допринесло разпространението на специални празнични икони на светците. Известни са случаи от 9. век, когато самите светци, чрез иконите си, стават кръстници на децата. Веригата кръщелник — кръстник — светец обвързва социално кръщелника, като го откъсва от родовите мрежи, в християнството култът към предците закрилници отслабва за сметка на семейните и социални връзки. Родените на празниците на големите християнски светии се смятат за избраници и трябва да приемат името на светците, като с това приемат и тяхното застъпничество. Тези имена се възприемат като възможност за особена лична връзка със светеца, към когото/която се отправят специални молитви. Култът към светците зависи от местните традиции, най-вече от наличието на параклиси и лечебни извори около селището, а също така и от патрона на църквата. В Гоцеделчевско, Разложко и Петричко са особено разпространени култовете

към светците войни: — св. Димитър и св. Георги, а също така и към св. пророк Илия, св. Катерина, св. цар Константин и царица Елена.

Свещени събития и имена

Родените на големите християнски празници също приемат името на празника в неговия официален или разговорен вариант — Възкресение Христово, разг. вариант Великден — Възкресия, Величка, Велик, Велка; Рождество Христово, разговорно Божик — Божан, Божик, Христо, Христина; Благовещение — Блага, Благой и по-новото Благовест; Въздвижение на Светия кръст или Кръстовден — Кръстан, Кръстьо, Кръстина; Влизането на Христос в Ерусалим или Цветница, Връбница — Цветан, Цвета, Върбан, Фидана, Невена, Карамфила.

Религиозното събитие придобива личен смисъл за кръстените в негова чест, името се превръща в напътстващ символ, в житейска метафора — „Вервам в Бога, може ли Вера без вяра“. Някои разказват за пророчески сънища, които са определили името на детето:

Не вервах вече, че ще си рода... И сънувам една нощ, така видждам като наяве, влезе в стаята така един благ човек, стар човек, до леглото ми дойде и ми рече тихо: — Ше родиш син и ще го кръстиш Божидар.

Имената на кръстниците и техните близки — духовното осиновяване

Когато децата не са родени на религиозни празници, изборът на име зависи изцяло от кръстниците, които дават на кръщените собствените си имена или имена на свои деца, роднини и приятели. Традицията кръстникът да дава името си на кръщелника е много стара. При кръщаването на българския цар Борис (9. век) той приема името на царствения си кръстник — император Михаил, а с това и засъпничеството на архангел Михаил.

Атанас и Милана Пулини (гр. Разлог) имат за кръстница Атлазка Лачина със съпруг Тодор. Атанас е бил ратай при тях и „много добре е прекарал там“, затова е решил да ги хване за кръстници. Децата им са кръстени: Надежда — на голямата им дъщеря, Тодор — на съпруга на кръстницата, Иван — на бащата на съпруга на кръстницата, Любен — на бащата на кръстницата. Кръщаването се възприема като духовно осиновяване на кръщените в семейството на кръстника.

Роднините

Кръщаването на починали роднини, най-вече на бащи, дядовци и баби, за да бъде съживена паметта им и за да бъдат спечелени като застъпници пред Бога, е също обичайна християнска практика. Помлади информатори разказват как са избрали да кръстят децата си на починал любим баща, майка, брат, сестра, понякога и без посредничеството на кръстниците. През 30-те и 40-те години кръстниците започват да пишат на листче по две или три имена, в които често включват и имената на бабите и дядовците, от които младото семейство да си избере име: „И пръвто си го кръстих Боян, на татко ми Борис. Той много ме е обичал, я съм била най-кrottката и затова съм му подновила името“.

3. Политически идеологии и лични имена

Националистичният подем през 20-те и 30-те години и пропагандата на патриотична литература и филми от националната история политизират избора на лично име. Печатът и киното популяризират имена на национални исторически и литературни герои, както и имена, свързани с важни исторически събития. Имена на български царе като Аспарух, Кубрат, Симеон, Борис, Калоян, Десислава започват да се възприемат като израз на национална гордост и съпричастност.

Родих първо дете — Сандъо (Александър). Калоята беше учен човек, та му измисли царско име, и второто дете кръсти Аспарух, а щерката Николина.

Баба ми е родена във Воден, ноември 1907 година и нейният кръстник е бил в турския затвор. Той казал: — Нашата надежда е за свобода и освобождение на Македония, нека тя да е Надежда!

Преследванията на християнството по времето на атеистичния комунистическия режим (1944–1989 г.) довеждат до промяна на религиозната традиция на кръщаване. Родителите започват да избират за кръстници близки роднини, за да запазят в тайна кръщаването. Установената практика майките още в родилния дом да записват имената на рожбите си в гражданските регистри засилва тяхната власт — освен родителка, тя става и кръстница. От 40-те години децата започват все по-често да се кръщават на живи роднини, така раждането на

дете започва да се възприема повече като семейно-родов празник, отколкото като религиозно събитие:

Дойде чично Ване (Иван) с един гроздак и ме пита: — Е-ее, се ке е го записа? — Катерина, на мама! Я отдавна искаш момиче да ми се роди, на мама да си го кръсти. — Я съм ти рекъл да е Иванка, щом си го кръстила така, що искаш работи.

Практиката на даване на родово име вероятно се дължи на по-новата емоционалност в отношенията между родителите и децата, през втората половина на 20. век броят на децата в семействата на-маява, докато грижите за тях се увеличават, особено интимни ста-ват отношенията между внуките и техните баби и дядовци:

В къщичката на дядо ми, там съм се родил... Когато баща ми оти-
шъл при дядо ми и му казал, че Вече има внуче, че има момче в семейство-
то, дядо ми се направил, че не чува, но после се разплакал и много се
разчувстввал. И знам, че са се написали много сериозно на втория ден... Аз
съм кръстен на дядо ми Стоян, но той Вече не е между живите. Аз бях
в първи клас, когато почина. Търде рано го загубих. Но нося неговото
име и го помня.

През 40-те–50-те години комунистическата преса и кино популя-
ризират подвизите на родни комунисти и партизани, а също и на съ-
ветски герои. Съветски имена като Сталин, Ленин, Серьожа, Альо-
ша, Маруся се срещат често през 50-те години:

Моя мъж беше категоричен — Володя. Той имаше някакви симпа-
тии към Съюза. Може би и това, че руски предаваше като учител в
Гайтаниново.

През 60-те години обаче като модерни започват да се възприе-
мат не родните родови имена, не и съветските политически имена, а
западните имена, въпреки официалната пропаганда на предимствата
на социалистическия начин на живот пред капиталистическия Запад.
Проникналите през желязната завеса музикални състави и филми,
заедно с валутните магазини за западни стоки пленяват въображени-
ето на трудещите се. Бабите и дядовците не се пренебрегват, защото
от тях се очаква да гледат и подпомагат внуките, но се появяват
компромисни, хибридни форми: Дониела — на бабата Донка с роман-
ска наставка /-ела/, или пък се запазва само първата буква от техни-
те имена — Сильвия — на баба Славка, Марио — на дядо Милан.
Съкратените имена също придобиват западно звучене: Йорданка —
Диди вм. Данче, Мария — Мери, вм. Мара. Двусъставни славянски

имена като Светомир, Борислав, Цветомила също стават популярни като по-благозвучни и по-редки. Компромисното наименуване свидетства за ерозия на официалната идеология и криза на идентичността. Комунистическата държава се опитва да преустанови тази мода, като въвежда задължителни именници с родни имена, това обаче не възпира бленуванията и изобретителността на родителите:

Сънувах тогава, че сме с мъжа ми, Славчо, в киното, кино „Калапчиев“; завесите още не са отворени, притаи се залата и чувам един мил, нежен глас: „Ще родиш син и ще го наречеш Давид“... На Давид Копърфилд, помислих си в съня. ... Майка ми не гage, уплаши се, много е библейско. Кръстихме го Емил, по-големия син го избра, приятелчето му се казваше така... Той знае за моя сън, и сега понякога му викам Давид.

Днес глобалните електронните медии — телевизия, интернет — оказват силно влияние при избора на име. Имена на популярни певци, актьори и спортсти, герои от сапунени сериали и екшъни се свързват с ценностите на консумативното капиталистическо общество — лукс,ексапил, забава, успех, известност. Имена като Стефани, Ричард, Майкъл говорят за очаквания за „живот като на кино“, при това колкото по-ниски са социалните слоеве, толкова по-силна е медийната мода. Имена от сапунените сериали заедно с имената на родни чалга певци са станали особено популярни сред българските роми.

4. Името в ислама

Ако в свещените писания на християнството липсват напътствия за избора на име, някои имена в ислама са препоръчани от самия Пророк Мохamed: „Най-добрите имена в очите на Господа са Абдула 'Божи слуга' и Абдурахман 'Слуга на Милостивия'. Съобразно тези препоръки Абд 'слуга' се свързва в различни комбинации с близо „99 хубави имена на Аллах“, които са много разпространени в исламските общества. Пророкът Мохamed съветва да се дават смислени имена на децата, защото по време на второто пришествие ще бъдат позовани с личните си имена. Пророкът е определил и някои забрани:

Най-отблъскващото име, което може да се гage на един човек, е Malik-ul-Amrak 'Цар на Царете', защото то подхожда на самия Господ, или да се обръщаме с Абу-л-Акам 'Баща на Владетеля', защото как го наричате Абу-л-Акам? Тази дума означава 'Владетел' и е атрибут на Господа.

Малко (религиозно) име

В традиционното исламско семейство при раждането детето получава две имена: малко име или име на пъпчето (кучук адъ, гюбек адъ) и родово име, което се дава на тържествена петъчна молитва езан (кучук хак езан адъ). Преди да отреже пъпчето, бабата три пъти произнася „Аллах акбер!“ 'Аллах е велик' и след това името. Бабата избира сама името или предварително се консултира с родителите. Малките имена са религиозни имена — най-често на родственици и сподвижници на Мохамед. След смъртта на именувания, когато на гроба се чете телкин 'заупокойна молитва', в нея се произнася името на пъпчето и всеки от присъстващите трябва да си го спомни. Деца на твърде религиозни родители цял живот се наричат с името на пъпчето, което носи щастие и късмет.

Родово име

Преди изгрев слънце вкъщи или в джамията ходжата чете молитва езан, след което името се прошепва в дясното ухо, отново молитва и името се произнася в лявото ухо. Вярва се, че дете, на което не е прочетен езан, след смъртта си няма да чуе телкин. Ако детето до три дена след раждането не чуе езан и умре, в деня на страшния съд няма да може да стане застъпник на своите роднини. Дете без име може да бъде заменено от шейтаните 'дяволите'. Исламската религия е по-родова от християнската — добро име е знак на послушание пред Бога, с чието благоволение родът на мъжа може да бъде продължен. Родовите имена най-често са имена на живи роднини и близки — бащи, майки, баби и дядовци, братя и сестри:

Зейнета е — на Смалъо (съпруга) на майка му, а другата е на моята майка... най-мънечкия си е на Смалъо.

Мъжките и женските имена са строго разграничени и от един и същ корен не могат да се образуват и мъжки и женски имена. Днес за повечето деца малкото и родовото име съвпадат. Именуването в ислама е по-независимо от църковната бюрокрация и по-тясно свързано с местните обичаи. Често родителите остават съдбата да определи името на новороденото — майката написва три имена и вика дете да изтегли едно листче; пускат се три наречени хлебчета в течаща вода, това, което плува най-бързо, дава името на детето.

Имена на пророка и неговите роднини и сподвижници

Най-популярна сред мюсюлманите е практиката на даването на имена на пророка, негови роднини и близки — Амине, на майката на пророка, Фатидже, на първата съпруга на Пророка (майката на вярващите), Айше, на любимата съпруга на Пророка, Али, на сина на чичото на Пророка, Хасан и Хюсейн, на синовете на Али. От първия до третия ден в някои арабски страни момчетата получават името Мохамед, на пророка, а момичетата Фатима, на дъщерята на пророка.

Названия на месеци и празници от мюсюлманския календар

Имената често означават месеца, деня или част от деня, в който са се появили новородените: Мухарем 'роден през първия месец', Сафер 'роден през втория месец', Реджеб 'роден през седмия месец', Рамазан, Рамадан, Оруч 'роден през деветия месец', Гюляй 'родена в месеца, през който цъфтят розите', Салих, Салиха 'родени във вторник', Селями 'роден в петък', от сала 'призив за петъчна молитва', родените на празника Рамазан байрам получават имена като Байрам или Исмаил, а момичетата Хаджер, родените в навечерието на празника — Ариф, Арифе 'в навечерието', а родените на разсъмване Сехер 'утро'. Сред християните също се среща календарното наименование — Марта, Мая, Юлия, Съботин, Неделя.

Природни явления и морални качества

Тези имена имат пожелателно метафорично значение: Аслан 'като лъв', Каплан 'като тигър', Картал 'като орел', Зеки 'паметлив, разумен', Яваш 'тих, смирен', Кузу 'кротък', Сабир 'терпелив', Ахмед 'славен', Азиз 'скъп', Кадир 'могъщ', Нурие 'като светлина', Бадрие 'като луна', Зейнеб 'здрава', Амале 'с надежда'.

Исторически личности

Сред българските турци днес са популярни имена от турската история — Ченгиз, Атила, Осман, Баязид, Кемал, Синан, имена на турски певици и спортсти — Хюлия, Баръш, модерни западни имена от книги и филми — Мелис, Катрин, Жаклин, Натали, както и компромисни имена, турски по произход, но със западно звучене — Мерлин, Берна, Елис, Мерал.

5. Политически преименувания и компромисно наименуване при българите мюсюлмани (помаци)

За именно право в смисъла на държавен закон може да се говори едва при развитата държавност в последните две столетия. Правните норми в миналото са се ограничавали в препоръчването на определени набори от имена. В новото време името като знак на принадлежност към определена религиозна и(ли) етническа общност е обект на законодателно регулиране, особено в зоните на междурелигиозни и междуетнични взаимодействия. Националната държава стандартизира и бюрократизира избора на лично име чрез въвеждането на задължителни именници, най-често препоръчващи родни имена, а също и чрез задължителното гражданско регистриране на личните имена на новородените. Историята на личното име при българите мюсюлмани (помаци) дава отчетлив пример за сблъсъка на държавните политически идеологии с традиционни религиозни практики и показва процесите на политическо приспособяване и съпротива чрез избора на име.

Помаците са обособена религиозно-културна група от около 270 000 души, потомци на българи, насилиствено помохамеданчени през 17.–18. век или доброволно приели ислама — за спасяване от данчен гнет и получаване на привилегии. След победата над Турция в Балканската война по инициатива на православната църква помаците масово са покръстени, те приемат християнско име и вяра — доброволно или по принуда. Правителството на Радославов, за да спечели подкрепата на Турция през Първата световна война, позволява на турски ходжи да върнат исламските имена и религия на новопокръстените. Следващите правителства флиртуват с тях най-вече по изборно време, привилегиите се редуват с натиск за преименуване и ограничаване на религиозните свободи, но като цяло държавата ги пренебрегва, те са оставени да живеят в нищета и изостаналост.

През 1937 г. измежду средите на най-будните помаци възниква движението „Родина“, окуражавано от държавата. Целта на движението е да се приобщят помаците към националната общност, независимо от вероизповеданието — чрез светско образование на български език и премахване на религиозните носии, принципи, застъпени вече в модерна Турция. Името се възприема като символ на народностна при-

надлежност, а религията — като неприкосновен личен въпрос. В Родопите 90 хиляди възстановяват доброволно българските си имена, процедурата за смяна е улеснена от Народното събрание.

Комунистическата пропаганда първоначално спечелва на своя страна много от помаците с обещанията си за малцинствени свободи. След 1944 г. са отворени отново исламските духовни училища с обучение на турски език и докато християнската църква е преследвана, мюсюлманите получават религиозна свобода. През 1948–1949 г. помаци от българо-гръцката граница са изселени в Търновско и Казанльшко, а през 1948 г. помаци, нелоялни към комунистическия режим, са изпратени като затворници в мините в Перник, а семействата им изселени в Северна България. През 1950–1955 г. се провежда първата кампания за смяна на исламските имена, но тя засяга главно турските цигани и татарите. През 1962–1964 г. се предприемат „Действия срещу турцификацията на цигани, татари и помаци“. Преименувани са цигани и татари, а върху помаците се оказва натиск да се откажат от традиционните си облекла. През 1971–1974 г. ЦК на БКП с „Резолюция за изчистването на класовото и партийно съзнание и патриотичното възпитание на българомохамеданите“ предприема насиствена кампания за смяна на имената и ограничаване на религиозната свобода на помаците, в акциите вземат участие армията, полицията и доброволни ловни дружини. Силна съпротива преименуването среща в Западните Родопи (Чеч) за разлика от Централните Родопи. През 1978 г. са предприети мерки за подобряване на материалното положение на помаците. През 1984–1985 г. се провежда т. нар. възродителен процес за смяна на имената и на българските турци. След краха на комунистическия режим е приет нов закон за имената (06.03.1990 г.), който позволява на българските мюсюлмани да си върнат арабско-турските имена.

Компромисното именуване

Кампанията за преименуване на помаците ги принуждава да се откажат от старите турско-арабски имена, които са имали религиозно и родово значение, и да си изберат нови светски български имена. При избора на име помаците в Гоцеделчевско и Разложко са търсели компромис между старото и новото име — съчинявали са хибридни форми или са използвали две имена. Чрез хибридните имена старото име и идентичност се е прикривало в наложеното ново име:

- Българското име звучи близко до арабското или поне запазва първата буква: Сабри — Съби, Асан — Альоша, Юсен — Юлиан, Осман — Огнян, Исмаил — Иво, Зюрет — Здравко, Зейнеп — Зоя, Айше — Ася, Сефер — Сергей.

- Предпочитаните имена не са български (или поне не са християнски), а руски или западни — Сергей, Альоша, Шанел, Оля, Жасмина, Анелия, Албена, Елза. Така се постига компромис между неарабски, но и небългарски имена.

- Съчиняване на хибриди имена, включващи турски корен (или поне възприеман като турски), но с български морфеми и общо звучене — Севдалин, Верадин, Велизар (всъщност тракийско име, но възприемано като с турски корен — вел), Северин, Севелина, Силвия (близко до турското Силвер). Алдин, Кудрин, въпреки че са стари български имена, са избирани, защото са звучали като турски, а Демир е замествало Тахир, макар че също е турско име, но възприемано от мнозинството като българско.

- Избраните имена следват исламския принцип на именуване на природни явления и морални качества, макар че са на български език: Роза, Бисер, Росен, Невен, Сълзица, Малинка, Здравко, Огнян.

- В ежеднението се използват фамилни имена или прякори от фамилни имена, голяма част от фамилните имена в български език са от турско-арабски произход: Чаушев (Чауша), Пашов (Пашата), Шарков (Шаро), Бакалов (Бакала).

- В ежедневието се използват съкратени имена, които звучат като български или западни, но идват от турско-арабските имена: Саню за Хасан, Исмо за Исмаил, Метко за Ахмед, Медо за Мехмед, Оси за Осман.

С кратките имена се представяме... Цанко вместо Хасан, Зимо вместо Кезим, Бим вместо Ибрахим".

Двойственост в значението се открива и в наименованията на заведения — бар „Джаич“, който означава популярния сръбски актьор Джайч, но намеква и за собственика Джафер; Бар „Джейм & Сма“ звучи по американски, но означава и собствениците Джейка (Атидж) и Смълъ (Исмаил), а кафе „Мурата“ означава и името на собственика Мурат.

Преименуваните помаци върху са използвали исламските си имена, на улицата и в кръчмата — фамилните си имена, прякори или съкратени имена, а извън родните си места — официалните нови имена.

Днес помаците могат свободно да избират имената си, голямата част от тях са си върнали старите турско-арабски имена, но част от по-младите и по-образованите са запазили българските си имена, в своята група използват исламското си име, което възприемат като вътрешногрупово, но с нисък престиж, а българското име — като извънгрупово и по-modерно. Те обикновено търсят за децата си компромисни имена — турско-арабски, но с българско или западно звучене — Неджми (от Неджим), Съби (от Сабри), Руфейка (от Руфие), Айшен (от Айше) или чужди имена като Жасмин, Катрин, Сергей.

В условията на външен и вътрешногрупов натиск голяма част от младите помаци са принудени да търсят компромис между традицията и модата, между съхраняването на идентичността и адаптирането към очакванията на мнозинството. Днес работната миграция в Западна Европа налага избор на неислямски имена, тъй като исламските имена звучат подозително поради страхът от исламски тероризъм. Голяма част от помаците продължават да търсят компромиси — използват или две имена (официално българско и неофициално исламско), или си избират хибридни имена (българско, но със скрито исламско значение), или пък чужди имена (неислямски, но и небългарски). За много от тях, както и при останалите българи, изборът на лично име започва да се откъсва от религиозната традиция и да придобива светско и лично значение, но поради спомените за политическо насилие тези процеси са забавени. От друга страна, мнозинството българи поради атеистичните си нагласи, възприемат традиционните арабски имена на българските мюсюлмани единствено като политически враждебни „турски имена“ и ги стигматизират, пренебрегвайки значението им на религиозни имена, съхранили вековна история и поезия.

ЕЗИК И ВЪЗРАСТ — МЛАДЕЖКА КУЛТУРА И СЛЕНГ

Какви са политиките към младежта в Европа?

Какъв е сленгът на младежите тарикати от 30-те години на 20. век?

Срещу какво се е бунтувала комунистическата младеж?

Какъв сленг и ценности имат съвременните младежи?

Има ли алтернативна младежка култура у нас?

1. Младежки общности и субкултури. Политики към младежта

Специфичните младежки култури и сленгове не са универсално или пък природно явление, те са характерни най-вече за индустриалното общество, когато поради задължителното масово образование в големите градове се струпват младежи, които вземат участие и в политиката, интересуват се от кино, музика, мода, забави. В селата младите хора нямат различна култура от тая на възрастните, те работят и се веселят заедно с тях. Пубертетът е възраст, в която младежите са склонни да пародират официалните ценности и авторитети и да изграждат свой „подземен“ свят с алтернативни авторитети и език.

В началото на 20. век младежкият бунт е политически ангажиран, младежите се организират в туристически, въздържателни и гимнастически дружества, а също и в политически сдружения. Крайните политически идеологии — фашизъм и комунизъм, особено привличат младите хора с обещанията за радикални социални промени (безкласово и расово чисто общество или безкласово пролетарско общество), с култа към прогреса, техниката, образоването. Хипи-движението в Западна Европа и САЩ, изпълнено с антивоенен и антиконсуматорски патос, и младежките антикомунистически въстания в Чехия и Унгария през 60-те години са последното голямо политическо ангажиране на младите хора. От 70-те години младежките общности започват да се деполитизират. Децентрализацията и гъвкавостта на новите форми на производство и разширяването на електронните медии благоприятстват образуването на микрообщества и субкултури.

Младежите загубват не само интерес към политиката, но се отгравничават и от господстващата масова култура и начин на живот — обособяват се множество алтернативни движения в музиката, киното, модата, религиозния и сексуален живот — рапъри, пънкари, техно-фенове, будисти, вегетарианци, вегани...

Либерална политика

Развитото технократично общество няма нужда от младите хора като физическа работна сила, а от специалисти, и младежите трябва да се подгответ за професионална кариера в училищата и университетите. Технократичните общества са с ограничена раждаемост и застаряващи. Либералните управления се опитват да държат младежите колкото се може по-дълго на страна както от пазара на труда, така и от политическия и религиозен радикализъм. С тази цел се развива мощна образователна и развлекателна индустрия, която да запълва времето на младите хора, от които няма непосредствена производствена нужда. Ако в началото на века задължително е било основното образование, днес не само средното, но и висшето образование става типично. По време на икономически кризи либералните правителства удължават задължителното образование и благоприятстват записването в университетите. Накрая малцина намират работа по специалността, за която все по-дълго е трябало да се обучават. Либералното образование издига в култ pragmatичността, специализацията, социалния конформизъмът, а либералната култура — културния експеримент и многообразие (мултикультуралност), свободния пазарен избор. Основен конкурент за влияние сред младите хора либералите виждат в традиционното християнско и исламско възпитание, което разобличават като източник на „социална и културна инерност“ и „задръжки“ в пазарния избор.

Марксистка политика

Лявата марксистка политика вижда в младежките субкултури източник на хедонистичен подземен бунт срещу ценностите на господстващата капиталистическа култура — трудова и класова дисциплина, рационално производството и pragmatизъм. Субкултурите на малцинства и маргинали групи — етнични, възрастови, сексуални — създават алтернативни светове с алтернативни ценности — еротика, въображение, мистичен екстаз, и това допринася за сво-

бодата в обществото, заплашвайки господството на капиталистическия мироглед.

Но както изтъкват критиците на марксизма, толерантността към различието — обособяване на все повече малцинства, воюващи за права и идентичност, води до разчленяване и обез силване на обществената съпротива и засилва социалната дискриминация — всяко ново малцинство се утвърждава за сметка на противопоставяне на мнозинството, от което току-що се е обособило. Така роящите се субкултури по-скоро отварят нови пазарни ниши и подкрепят господстващия социален ред, отколкото да създават реални алтернативи.

Консервативна политика

Консервативни десни учени критикуват както либералната комерсиализация на младежките култури, така и марксисткото идеализиране на субкултурите на малцинствата. Младежките култури, като осмиват традиционните ценности на семейството, училището и църквата, допринасят за кризата на тези институции, а от тази криза печели единствено забавната индустрия, която продава културните си продукти, експлоатирайки игровия потенциал на младите хора по произволно-наслажденски начин, който разстройва познавателното им и нравствено развитие.

Смята се, че инстинктивната човешка нужда да изкарваш сам хляба си по един социално приемлив начин може да се отлага безкрайно, ако вниманието на младите хора е достатъчно заето с дейности, които са добри по принцип или поне не са очебийно вредни: записи, видео, телевизия, игри, списания. Най-важното е, че са им подсигурени училища, които са станали задължителни. Да се опитваш да заинтересуваш младите хора от забавления и почивка, преди те да са опитали какво е това работа, е като да изпържиш яйцата десет години преди закуска и след това да ги съхраниш във фризера (Дж. Пемит).

Но младите хора използват новите комуникации не само за забавленията на масовата култура, но и за да се организират в името на различни професионални и социални цели — антиглобалистки, екологични, антиконсуматорски.

2. Българските младежки култури и сленгове

„Тарикатският“ сленг от 20-40-те години

Ст. Стойков в студията си „Софийският ученически говор“ (1946 г.) долавя противоречивата същност на младежката култура и сленг, наричан от него „тарикатски жаргон“, и прави разлика между самоуверена цинична езикова реторика и душевна обърканост и несигурност на младите хора:

Полът е от огромно значение за българските гимназисти и важно словесно средище: 25 думи за „сношавам се“, 7 за „мъжки полов орган“ и 4 за „женски“. Въпреки това софийският гимназист почти няма полови сношения. Той избягва всяка „мида, парантия, стерва, шафрантия, шевкален, цадия“ (проститутка), понеже може да е „букует, цял оркестър“ (заразена с всички венерически болести), а него го е страх от „бомбон, трипче, сифче“ и се пази „да не върже чалма, да не се строши“.

Следвоенните икономически кризи и безработицата тласкат млади хора към прехрана чрез проституция, сводничество, измами и обири. Престъпниците създават свои тайни езици (т. нар. апашки говори или арго). През 30-те години тайните занаятчийски говори (зидарски, папучийски, хлебарски, просяшки) и апашките говори се разпадат и много думи от тях преминават в ученическия сленг. Софийските гимназисти нямат преки връзки с представители на престъпния свят и не подозират, че много от техните „тарикатски“ думи са и думи на крадците. Младежкият сленг има различна социална база — образованите младежи от големите градове, и въпреки че имитира апашката култура като форма на социален бунт, той има различни цели — изразяване на модерна младежка идентичност, а също и езикова забава.

В предвоенния младежки сленг се заемат думи главно от тайните говори на занаятчии и престъпници, от диалектите (главно от западните) и от чужди езици (от цигански и от балканските езици).

Думи от аргото (главно ориентализми):

- „аванта“ 'придобивка без труд' от тур. 'печалба';
- „бачкам“ 'работя' от тур. 'налог за пренасяне на стока';
- „пич“ ' момче, на което може да се разчита' от тур. 'израстък';
- „тарикат“ 'хитър' от араб. 'член на дервишки орден';
- „баровец“ 'богат човек' от циг. „*baro*“ 'голям';

„балама“ 'глупав, наивен' от циг. 'лице с нецигански произход';
„мангизи“ 'пари' от цигански „mangin“ 'пари';
„чай“ ' момиче' от циг. „tchavo“ 'дете, момиче';
„гепим“ 'крада' от сръбски жаргон „гепити“ 'крада' през тайните
зидарски говор;
„кинти“ 'пари' от алб. „quint“ 'сто';
„пандиз“ 'затвор' от циг. „pandava“ 'затвор';
„морук“ 'баща' от циг. 'стар, дърт';
„готин“ 'хубав' от немски „gut“ 'добър' през тайните просешки
говор;

„шиткам“ 'продам по частен път' от югозападни диалекти;
„чактисвам“ 'разбирам' от родопски диалекти.

От аргото през младежкия сленг и до днес са останали много
етноними: „мангал“ 'циганин', „мамалигар“ 'румънец', „чифутин“ 'ев-
реин', „фес“ 'турчин', „византиец“ 'грък', „жабар“ 'италианец', „брикет
„негър“, „шваба“ 'германец'.

Думи от езика на картоиграчите:

„пас“ 'не се намесвам', „метър съм“ 'избягвам неприятност', „вът-
ре съм“ 'попадам в лошо положение', „прецакам“ 'измамя'.

Думи от западните диалекти:

„бунак“ 'глупак', „дечко“ 'дете', „цивря“ 'плача', „драскам“ 'бягам',
„цапардосам“ 'ударя', „копеле“ 'незаконороден' (от гр. 'момче'); „джа-
дия“ (от тур. 'проститутка'), „мараба“ от тур. 'здравей', „сурат“ от
тур. 'лице'. Много от заетите думи се съкращават: „скив“ 'виж, пог-
лед' от „скивам“ 'виждам', „мляс“ 'целувка' от „мляскам“, „фъс“ 'бя-
гай, бяг' от „фъскам“. Съкращават се и популярни изрази: „лапвам“
'влюбвам се' от „лапвам въдицата“, „връзвам някого“ 'изльгвам' от
„връзвам на празни ясли“. Съчетаване на корени от диалектни и чуж-
ди думи също се среща, макар и ограничено — „зунландия“ от диал.
„зуне“ 'селянин' и нем. „Land“ 'земя'; „пандиз палас“.

Преносна употреба на книжовни думи, най-вече от областта на военната, църковната и занаятчийска терминология:

„бомби‘ 'женски гърди', „генерал“ 'голяма угарка', „маневра“ 'глу-
пак', „ангел“ 'стражар', „манастир“ 'затвор', „ренде“ 'глупак', „тезгях“
'пиян човек', „авиатор“ 'лекомислен човек'.

Предвоенният сленг противопоставя големия град на селото, ос-
мила традиционното облекло и непохватното поведение на селяните в

града, тяхната сексуалната свитост и отруденост, и възхвалява техниката и прогреса (авиация, кино, коли, грамофон), младежката находчивост и нахаканост. Ефрем Карамфилов (1970 г.) опростенчески приравнява сленговата реторика с младежкото светоусещане и описва „душата на младежа тарикат“:

Той е личност егоистична, честолюбива, присмехулна, страхлива, но ценяща общественото мнение и стремяща се да се представи за храбра. Тарикатът е нахакан, свръхреалист и мрази труда... Обект на подигравките му са провинциалните младежи (балами) и изтъкнати личности, към които изразява завистта си. Той е издигнал половостта на трона на любовта и сменя жените като носни кърпички, разбивайки сърцата им, защото жените през 20. век са станали много по-достъпни и той може да получи същото, което Казанова или Дон Жуан са постигнали с огромни усилия. За него е достатъчно добре да пее шлагери, да разказва с чувство цинични вицове, да бъде елегантен и нахален, за да побеждава навсякъде.

Такъв подход пренебрегва естетическата условност и игривост на младежкия сленг и подкрепя репресиите срещу младежката култура.

„Бунтарският“ сленг на социалистическата младеж от 60-80-те

Комунистическо управление установява тотален държавен надзор не само над политическия, но и над религиозния и личен живот на гражданите. Младежта е политически организирана в задължителни пионерски и комсомолски организации, а наличието на каквото и да били автономни субкултури, различни от официалната, е немислимо. Езиковедът Л. Андрейчин осъждад сленга и младежката култура като „езикова поквара, израз на упадъчна буржоазна идеология“, той нарича зозите и сунгите „кърлежи на народната власт“:

Ako в поведението на човека се появи грозота, то това означава, че вътре в него се е загнездила мърсотията. Останките от капиталистическата класа се стремят да развратят младежта по всякакъв начин — чрез дивашки танци, тарикатски думи, криминални романти или хулиганство.

През 1954 г. VI конгрес на БКП се заема с проблема за превъзпитанието на младежта. Освен с красиви лозунги — „Напълно в наша власт е да се изградим като цялостни и хармонични личности, в

които всичко да бъде прекрасно!“, по комсомолски събрания и в медите се приемат и репресивни мерки. „Политически неблагонадеждните младежи“, т.е. тези, критикуващи партийния режим, или просто деца на „врагове на народа“, са изключвани от училище, забраняван им е достъпът до университетите, а по-буйните са изпращани е трудово-възпитателни училища и концлагери. На страниците на в. „Народна младеж“ читател от Белене препоръчва да бъде даван под съд всеки, който псува или говори цинични приказки по отношение на някого другого. В завод „Ленин“ младежите, говорещи на „тарикатски жаргон“, носещи косите си „на кукуригу“ и обути в тесни панталони, са били осъдени на събрания и осмени чрез карикатури.

Въпреки надзора на трудовите колективи, медите, училището и милицията и в комунистическите страни се развива подземна младежка култура. През желязната завеса проникват плочи на „Бийтълс“, „Би Джийс“, които тайно се слушат по частни сбирки — „купони и хави“, а модни и порнографски списания, дънки и джинси се препредават от ръка на ръка. Народната милиция предприема хайки по младежките квартири — слага черни печати по бедрата на момичетата с къси поли, съдира чарлстоните на момчетата, подстригва коси, а младежки идоли, като китариста и поета Сашо Сладура, са изпратени в трудови лагери. Въпреки възпитателните усилия комунистическото управление не успява да спечели за дълго младите хора. През 60-те избухват младежки антикомунистически бунтове в Унгария и Чехия. Стреснати от недоволството на младежта, комунистическите партии променят политиката си, те започват негласно да поощряват „упадъчната“ младежка субкултура — по-добре младежите да се борят за свободна любов, отколкото за свободен живот. Сред младежите расте нагласата за бунт срещу всеки авторитет, особено срещу училището и Комсомола. Чрез младежкия сленг младите хора се опитват да избягат от лицемерната комунистическа реалност и сивия, клиширан и превзет официален език в света на анархията, еротичността, свободната езикова игра. Променя се и официалното отношение към младежкия сленг: „Младежкият жаргон е атрибут на младостта, която възприема живота откъм емоционалната му страна и търси експресията“ — пише през 1972 г. социолингвистът М. Виденов. Сленгът започва да се разглежда като реакция срещу прекалена сухост и безизразност на официалния език, като източник на обновление — свободна езикова територия, в която най-напред се про-

явяват новите развойни тенденции в българския език.

Според Цв. Каастойчева младежкият сленг от 70-те–80-те години съчетава противоположни тенденции — той се интелектуализира (заемат се думи и изрази от науката, техниката, изкуствата, а също и от изучаваните в училище чужди езици), като същевременно се актуализират архаични, диалектни и просторечни думи. Засилва се значението на семантичното и словообразователно преобразуване — оригинални метафорични преноси, афиксация, съкършаване, композиция.

Преносни употреби на думи от книжовния език

Преобладават думи от науката, техниката, политиката (партизански истории), заети чрез училището, а също и думи, заети от професионалните говори на спортсти, техници, войници, шофьори.

Метафори: „лебед, патка“ 'двойка, слаба оценка', „щайга“ 'магнетофон', „масло, олио, шарлан“ 'подмазвач', „тава“ 'грамофонна плоча', „тухла“ 'учебник', „кобра“ 'гримирана жена', „рентген“ 'проверка на ученическата униформа', „загрявам (като албански реотан)“ 'досящам се', „гипсирам се“ 'напивам се'.

Синекдоха и метонимия: „бедро“ 'момиче', „мозък“ 'умен човек', „пенсия“ 'възрастен човек', „кафе“ 'квартира', „терен“ 'младежко увеселение'.

Хиперболи и интензификатори: „касапница, клане, мор“ 'изпит', „Гестапо“ 'директорски кабинет', „явка“ 'място за любовна среща', „абсолютен ужас, адски приятно, невероятно тъп“.

Ирония: „витамиини“ 'цигари', „витамин С“ 'цигари „Сльнце“', „цар“ 'странен, глупав човек', „стюардеса“ 'кондукторка', „Не издавам нищо“ 'мълча при изпит'.

Евфемизми: „вдигам“ 'открадвам', „заблуден“ 'глупав', „резиденция“ 'тоалетна', „сурвакам“ 'търся пари'.

Архаизми и историзми: „конак“ 'училище', „клепало“ 'училищен звънец', „тапия“ 'документ', „папуци“ 'обувки', „кадро“ 'фотография'.

Диалектни думи и изрази

Младежите от Западна България използват повече диалектни думи (западнобългарски и източнобългарски), отколкото тези от Източна България. Може би столицата дава по-голям престиж на западното наречие или източните българи са по-нормативни. Тайните говори, които влияят върху сленга, са също главно западнобългарско явление. „Джабола“ 'забава', „катил“ 'побойник', „киликандзер“ 'гравиране'.

зен човек', „пич“ 'момче', „джиджи биджи“ 'забава с танци' (от тур. „cici bici“ 'мальк, изящен предмет'). Западнобългарските повелители форми с отметнато ударение на първата сричка се срещат в сленга както на западните, така и на източните младежи: „Бутни“, „Метла“!, „Ходи (джвакай баластра)!“, а също окончание /-м/ за глаголите в 1. л. ед. ч. — „гепим“ 'крада', „киризим“ 'гледам', „кофтим“ 'льжа', рядко членната морфема е /о/: „моруко, даскало“.

Думи от аргото

„аванта“ 'придобивка', „авер“ 'приятел', „баровец“, „бачкам“, „далавера“, „кинт“, „киризим“, „тараш“ 'претърсане' (някои от тях са от сленга на 30-те години).

Думи от чужди езици

Заемат се думи и изрази главно от изучваните в училище руски, френски и немски език, с промяна или без промяна на значението и формата: „зубря“ 'уча без разбиране' от рус., „работяга“ 'работен човек' от рус., „гадюга“ 'лош човек' от рус., „панимайш“ 'разбираш' от рус., „цвайка“ 'двойка' от нем. „Zwei“ 'две', „ментя“ 'льжа' от фр., „диспаретър“ 'махай се' от фр. „disparaitre“ 'изпарявам се', „пейзан“ 'селянин' от фр., „прованс“ 'провинция, -иалист' от фр., „бамбина“ 'хубаво момиче' от итал., „фиеста“ 'празник' от исп., „гроги“ 'уморен' от англ. „groggy“ 'замаян', „густо“ 'хубаво' от англ. *gusto* 'удоволствие'.

Морфологични преобразования (най-вече чрез наставки от западните езици и съкръщения):

-ара: „костюмара“, „петара“ 'пет', „кечара“ 'дълга коса'; -ейшън: „кофтийшън“, „простакейшън“; -ендър: „глупендър“; -джър: „селиндър“; -ист: „багажист“ 'хамалин'; „непукист“; -ция: „излагация“, „занесация“, „кънопация“; -дия: „жичкаджия“, „авантаджия“; -ин: „бачкерин“, „бележкарин“; -ур: „зеленгур“, „баламур“.

Ето един разговор между младежи през 70-те:

- Мараба, копеле, как ги движиш?
- Абе мръднах малко от бачкане, свят да видя.
- Ти си фраш с мангизи. Вижни по нещо.
- Кво ше треснеш?
- Да му цапнем по едно виски. Двойно малко с индиго, а?
- Цъ, само малко. Гроти съм, щъ се гипсирам.
- Маче, гве вискита!
- А га скиваши снощи бях на един терен.

— Ква беше хавата?

— Кво да ти разправям? Джимарата (Джими Хенрикс) като сплете жиците, скри ми шайбата. Удря метала, брикета му с брикет.

— На кви бленди се отворихте?

— Станаха луди фиести. За кълбане и къркане имаше на корем. Ама някои тъпунгери, като не могат да носят, що ли само анят стоката. Голем джангър беше.

— Значи всичко окей?

— Ахъ, окей, ама ако гве копелета не се бяха сръфали за една дамеса, леле, стана луд въргал. Тупурдия, а комшулукут — на куп ... За гве минути луноходът пред вратата.

Анализът на сленга говори за ценностите на младежката култура — пиецето и лудориите по младежките събиранятия в частни квартири (терени) за разлика от дрогата, дискотеките и клубовете в днешната младежка култура. За „пия, пиян съм, питиета“ в младежкия сленг могат да се открият десетки думи: „къркам, цапна, тресна, грани, гипсирам, виски, двойно малко с индиго“. Слушането на проникнали през желязната завеса музикални записи се възприема като десидентска активност. Западните езици са алтернативен източник, чрез който младежите изразяват бунта си срещу дървения идеологически език. Младежкият хедонизъм (музика, танци, сексуална освободеност, алкохолизъм) се възприема като анархистичен бунт срещу официозната, стерилно-благоприлична, комсомолска култура.

„Глобалният“ младежки сленг от 90-те

Съвременният сленг привлича интереса на много изследователи — Г. Армянов „Жаргонът, без който не можем“ (1989 г.) и „Българският жаргон“ (1995 г.), М. Виденов; М. Банчева; П. Сотиров; А. Ангелов „Социолингвистиката и ученическата реч“ (1996 г.). Анализът на речника говори за два основни способа — преносна употреба на думи от книжовния език и професионалните говори; заемане на думи от чужди езици, главно от глобалния английски език. Заетите думи се преобразуват чрез наставки, съкращават се, имитира се морфологичният характер на чуждия език.

Преносни употреби на думи от книжовния език

Метафори и сравнения: „луноход“ 'дебел', „кука“ 'контрольорка', „вързано“ 'сигурно', „стъклария“ 'момичета', „пенсия“ 'стипендия', „стюардеса“ 'кондуктурка', „Що стърчиш над главата ми като надя“

гробен камък", „Духовита като вентилатор".

Учебникарски метафори и цитати: „Василиса Прекрасна" 'лека кола „Запорожец", „Мунчо" 'глупак', „Клетниците" 'ученици', „Вдигна ми холестерина" 'ядоса ме', „преплувал с буре Ламанша" 'кривокрак', „Султана е железната лейди на Талев".

Медийни и реклами метафори: „Туйкс" 'двойка', „Камилка" 'цигара „Кемъл", „Не се прави на Мики Маус!".

Директни заемки от чужди езици: от английски език — „беби" 'момиче', „бест" 'най-добър', „май лав" 'моя любов', „крейзи" 'луд', „джус" 'сок', „фърст" 'пръв', „фадъ" 'баша'; от френски — „бои" '1000 лева', „мел" 'бой', „шик" 'добре', „маман" 'майка'; от италиански — „манджаря" 'ям', „регаца" 'момиче', „баста" 'стига'.

Преводи и комбинации (чужд език + български): анг. + бълг. — „Гледай да си джъст" 'Гледай да си точен', „стриптиз уотър" 'гола вода', „шанс зиро" 'нулев шанс', „байкам си" 'вземам си довиждане', „синджър пейс" 'пес на синджир'; френски + бълг. — „Не ме кандърме па" 'Не ме убеждавай', „Лъо стубор е трудмон прескочабле" 'Стуборът трудно се прескача'; немски + бълг. — „Чупен зи хабен, лапен си мухен" 'Махни се, лапай мухи!'; итал. + бълг.: — „Перке квичандо?" 'Защо викаш?', „чукаре гранде" 'големи чукари'.

Морфологични преобразувания и хибриди: „будалейшън", „кофтейшън", „гърла", „файнско", „плейбей".

Неологизми (нови думи и словообразователни модели): „смотляк", „отврътно", „франсе", „максе" (от макси 'дебелана'), „бедър".

Малапропизми (изопачавания на думи): „полуклиника", „околомърсно шосе", „ успикай се", „антикукурезин", ' успокоителни лекарства', „преднамин" 'лекарство за тежка болест'.

Съкращения, номинализации: „сми" 'смисъл', „оли" 'олигофрен', „шизо" 'шизофреник', „БДЖ" 'български дебели жени', „МЕИ" 'може евентуално да изкараш', „бавните" 'училище за бавноразвиващи се', „парцаливото" 'техникум по текстил и облекло', „изтупан" 'добре облечен човек', „юрнат" 'палав човек', „големо важно" 'значително събитие'.

Композити: „видидуп" 'минижуп', „кретенозавър", „сексубийки" 'дълги гащи'.

Диалектизми. Софийските ученици имат подчертан западен акцент: екавизъм — „бегай, нема"; чл. морфема -о — „вертепо, фашисто, даскало"; елизия на -х — „одим, апвам"; твърд изговор — „тая крава, зобра, требе".

М. Виденов, М. Банчева, П. Сотиров публикуват откъси от разговори на софийски ученици:

— Браво! Копеле, къде ти доиде на акъла да сравняваш Султана с лейди Тачър. Султана е проста селинджърка бе, а онаа е английска лейди. Пак бъркаш двата щата. Заслужи си тукса, готин.

— Трай бе, не ми дигай кръвното. Долар. Че ми е черно пред очите. Ми ти кви ги ръсеше за Бај Ганъо в десети клас. Нема да забравим, че светел като червен светофар в съзнанието на българския народ. Пълна профанация си, ама мене бъзикаш!

...

Аре бе, Дълго, разкарай се от пътя ми, че в рейса некви тъпи пенсии ми дигнаха холестерина бе. За тия бабиери нема ли учебно време... в най-големия търкал са тръгнали по пазари. Страшни куфалници, нема ли инфлация за тия... Те станали сърти на Библия, а се надигнали рано.

...

Знаеш ли, готин, намерил съм едно маце с луд бедър. Стегнат, сълъг, та дрънка. Фиксирам я по Графа. Върти се неква таква, безстопанс-твена. И зех, та се престраших, та я заприказвах. Така от лафче на лафче, после на кафенце и се уредих с ново гадже.

...

Мерсаж, маман, за Вазовката (стари 200 лв.). Аз си купувам само ядене и книжки. Фадъ, утре ще ме спонсорираш ли с малко мъни за маратонки.

Анализът на сленговата лексика насочва към ценностите на съвременните младежи — престижният английски език като език на глобалния бизнес и медиите свързва с лукса, успеха, модата, технологиите; старомодният френски език означава най-често „женските работи“, а с архаизми и диалектизми се пародират родните институции — училище, казарма, политика. Младежките култури са силно повлияни от рекламните послания на масмедиите: сексуален либерализъм, консумаризъм, технологизъм. Младежкият сленг споделя предразсъдъци на масова култура като сексизма, расизма, класизма. Той е най-изобретателен в осмиването на най-слабите социални групи — циганите, жените, старците, селяните, умствено изостанали и психически болните, бедните. Десетки думи с пейоративно значение означават слугиня и чистачка — „Цоцка, Цоца, серванта, сервис, фара“; циганин — „бразилец, гаджал, джипси, мангал, мингянин, печанег, цигойнер, юноша бледен, антрацит“; селянин — „абориген, аграр, баят, гургумей, дзвон, зуне, каскет, кънтри, Маскани, чесън, шушляк, шу-

щер“; бедняк — „тарзан, прошляк, ухайбиден, закис, сиджимка, таф“; негър „антрацит, блеки, брикет, кюмюр, маймуна, негатив, сажда, снежинка“. На почит са богатите, силните, мъжкарите — „туз, тузар, тежкар, лайфаджия, мангизлия, баровец“.

Докато момчетата изобретяват сленга, много момичетата попълват дневници лексикони. Лексиконите на български и хърватски тийнейджърки показват също преклонение пред ценностите на либералната масовата култура. В българските лексикони училището и семейството са пародирани и представени като гротеска, докато хърватските лексикони са по-сдържани, изглежда че просемейната политика на католическата църква е изградила по-сериозно отношение и респект към тях. Българките са почитателки на най-модните звезди на глобалната музика (латино, рап, рейв), а от родната култура предпочитана е най-вулгарната музика — чалгата, докато в хърватските лексикони наделяват звездите от музикалната класика (диско, рок) и родната естрада, които най-често са и идоли на поколението на техните родители. Лексиконите свидетелстват за криза в между поколенческото общуване, отчуждение от собствената среда и култура, липса на дългосрочни планове за бъдещето, тенденции, характерни в по-голяма степен за българските тийнейджъри, отколкото за хърватските.

Критическият анализ на българските младежки субкултури и сленгове разколебава както комунистическите възгledи за тях като израз на морална деградация, така и неомарксистката възхвала на младежките субкултури като бунт срещу рационално-консуматорското общество. Младежкият сленг е израз на бунтарство, индивидуалност и творчество, но младежкият бунт все повече се ограничава в сферата на реторичните игри и медиите. Българските младежи по-скоро откликват на ценностите на масовата култура, отколкото да изграждат свои алтернативни медии. Неизследвана остава една нова област — интернет общуването (чата, клубовете), където вероятно ще се открият наченки на една по-независима младежка култура, предлагаша алтернатива на посланията на глобалната масова култура, консуматорството, култа към бруталността и наслаждението.

ЕЗИК И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ. КАЧЕСТВЕНА И ЖЪЛТА ПРЕСА НА БАЛКАНИТЕ

*Кое предизвиква разцвета на жълтата преса в края на 20. век?
Кои са основните черти на качествените и жълти публикации?
Защо в „Труд“ е най-популярният вестник в България?*

Има ли пресата на Балканите общи черти?

1. Демократична и плебейска публичност — качествена и жълта преса

Модерното капиталистическо общество издига в култ ценности като прогреса, разума, демокрацията. Пресата в най-голяма степен допринася за изграждането на демократична публичност, която да посредничи между публичната власт и частната сфера. Тази публичност прави възможно гражданското общество и свободното обществено мнение, тя е противоположна на официалната власт, но я легитимира. Информацията в демократичното общество е не просто стока за продан, а се разглежда като обществено благо, което позволява самоорганизация и равноправно общуване на граждани. Качествена информация е тази информация, която прави разлика между факт и мнение, която е отговорна към публиката и се ръководи от етични съображения като истина, значимост и баланс. Информираните граждани имат разумно поведение, което води до социална интеграция, респект пред закона и институциите.

В САЩ Комисията Хътчинс в защита на свободите на граждани изтъква:

Има противоречие между традиционната идея за свобода на пресата и нейната необходима част от отговорността... Пресата трябва да знае, че нейните грешки и страсти са прекстанали да принадлежат на частната сфера и са се превърнали в обществена заплаха.

През 1956 г. е приета „Доктрина за социална отговорност на пресата“, според която пресата трябва да създава възможност на трите власти да функционират нормално, като рационализира конфликтите в полза на обществото. В Европа се предприемат закони за граждански контрол над медиите, изискващи пълна прозрачност относно личностите на собствениците и акционерите, източниците на финансиране, а също задължително обявяване на издателя, главния редактор и редакционната колегия. Френски закон от 1986 г. забранява да се маскира като информация една фактическа реклама, а да се обявява само като реклама или платено съобщение. Медийни съвети, включващи изтъкнати личности от науката, църквата, образованието, следят медиите да не нарушават правата на гражданите, а държавата ограничава частната собственост и комерсиализацията на медиите, като подпомага качествени издания и програми. Редактори от САЩ определят основните черти на качествената преса: акуратност, безпристрастни репортажи, журналистическо разследване, специализирани журналисти, гражданско съзнание, литературен стил.

Заедно с качествената преса в капиталистическите общества се развива и жълта (популярна, таблоидна) преса, главно частни издания, които печелят от масови тиражи, предназначени за непретенциозна аудитория. Родина на жълтата преса са САЩ, през 1878 г. Дж. Пулицър купува два фалирали вестника, които прави печеливши, като ги превръща в булевардно, близко до тълпата четиво — водеща става не статията с поучения, а скандалната новина, изобличаването. Вестниците са оформени с едри заглавия, много илюстрации и реклама, а също и комикси с жълто момче, от където идва и наименоването жълта преса. Във Великобритания първият таблоид „Daily Mirror“ се появява през 1935 г., а днес най-популярен жълт вестник е „Sun“ — 80% от неговите читатели са от работническата класа. В Германия жълтата преса пробива най-късно, едва след Втората световна война с „поколението на поражението“, „Build Zeitung“ на Шпрингерн през 50-те години предлага в смлян вид всичко интересно от човешко гледище в хаотичен вид. Общественото мнение дълго време се противи на разпространението на жълтата преса — автор от сериозното издание „Spiegel“ нарича „Build“ „раков цирей, поразил нервния възел на германското общество“. В скандинавските страни се появява т. нар. хибридна или шизофренична преса — „Extra Bladet“, „BT“ в Дания и „Vardens Gang“, „Dagbladet“ в Норвегия предлагат както пикантни

криминални и сексуални истории, така и сериозни статии. Това се налага от стеснения вестникарски пазар и от силната протестантска традиция, която се противи на изцяло жълти издания.

Комерсиалният си успех жълтата преса дължи на това, че експлоатира устната култура на градските маси. Плебейската градска култура е емоционална, негативно-критикарска, обществено пасивна и утопична, крайно индивидуалистична и консумативна. Действията на тълпите се управляват повече от предразсъдъци и страсти, отколкото от ценности и норми. Жълтите издания утвърждават псевдо-демократична, „народна“ публичност, в която има повече забава, отколкото информация, повече слухове, отколкото разкрития, повече сензации, отколкото дискусии. Таблоидна култура е мозаечна култура на широко, но повърхностно любопитство, тя изгражда опростена и фрагментарна картина на света, която дезориентира и възпрепятства разумното социално действие.

2. Източници, жанрове, тематика, композиция, стил и идеологии на жълтата и качествената преса

Източници и жанрове

Качествената преса се стреми към достоверни и уникални източници на информация, които определят и нейните жанрове. Източниците могат да се подредят в следната низходяща скала:

- журналистическо разследване;
- журналистически експеримент;
- репортаж от мястото на събитието;
- интервю и анкета с участници в събитията;
- препредаване на информация от световните и национални телеграфни агенции;
- получаване на информация от пресконференции и PR;
- цитиране на публикации в медиите;
- мълва, клюка, слух.

Журналистическото разследване изисква висок професионализъм от журналистите, за да могат да се доберат до факти, които да изправят пред съда „силните на деня“, експериментът изисква находчивост и смелост, а за репортажи от горещите точки на света журналистите често заплашват с живота си. Качествените издания освен че излагат достоверни факти, осигуряват експертни коментари, ана-

лизи и прогнози. Очеркът е особено ценен жанр, той изисква не само добро познаване на обсъждания проблем, но и гражданска позиция и литературен талант. Жълтата преса използва втора ръка източници (от долния край на скалата), които са евтини и не изискват особен професионализъм. Дефицитът на информация се запълва от устни жанрове като слухове и клюки, а също и от препечатки на публикации в други медии.

Тематика

Качествената преса се интересува от обществено значими събития, които се интерпретират с оглед на следните показатели:

- честота (типичност) на случките;
- интензивност на въздействието (обхват);
- недвусмисленост (яснота);
- закономерност (логичност);
- културна близост;
- релевантност (актуалност);
- съгласуваност с други събития;
- дългосрочност (предсказуемост).

В центъра на качествената преса е отразяването на важни събития от политическия, социален, икономически, културен и религиозен живот на обществото, като акцентът е поставен върху разкриване на причините, закономерностите, връзките и последствията от отразяваните събития.

Жълтата преса се интересува повече от сензации и лични истории, защото те носят повече речева наслада. Таблоидните новини напомнят сладкодумните истории от традиционната устна култура. В отразяваните събития се изтъкват следните акценти:

- изключителност (участие на лица от елита, „звезди“);
- неочекваност (сензационност);
- отрицателност (скандалност);
- чувственост (сантименталност, еротичност);
- амбивалентност (мистичност);
- екзотичност;
- фамилиарност;
- прагматичност.

Любими теми на жълтата преса са клюки за звездите, криминални произшествия, политическите скандали, мистериозни случки,

екзотични пътешествия, природните катастрофи и епидемии. Дори и когато се интересува от сериозни теми като политика, икономика, култура, жълтата преса интерпретира събитията опростено митологично (в черно и бяло), персонализира проблемите и предлага емоционални или ирационални обяснения. Хърватската писателка Д. Угрешич описва как жълтата американска преса елементаризира важно политическо събитие като конфликта в Косово, за да осигури повече наслади за читателите:

Сръбско-косовският военен епизод поляризира консуматорите на — за и против — бомбардировките (текстът на популярната култура не търпи двусмислици). У консуматорите се активираха най-разнообразни наслади: насладата от новото познание (Косово, албанци, сърби), насладата от състраданието към жертвата (косовските албанци) и ефикасната защита на същата тази жертва, насладата от прякото участие в световните въпроси, насладата от страха и ужаса (изнасиливането, мъртвешките глави, труповете, момичешките скалпове), насладата от идентифицирането с могъщата технология (бомбите, които с точността на лазер превръщат сградите в развалини), наслада от играта (видеоигрите, бомбардировачите, войниците), насладата от покоряването на зловещия стар свят (злодеите, комунистите, комунистическата култура, миналото).

Композиция

Качествената преса се стреми към аналитична композиция (т. нар. обърната пирамида) — от общото (основата) към детайла (върха), въвеждащ параграф представя кой, какво, къде, кога, как се е случило, а после следват детайлите. Така читателят се ориентира за случилото се още в началото и може критически да чете статията, освен това може да прецени дали темата е достатъчно интересна, за да изчете публикацията докрай. По-големият обем на публикациите позволява не само излагане на фактите, но и разследване, анализи и коментари, като фактите са отделени от коментарите. Публикациите във вестника са подредени в рубрики, съществува юрархия на информацията, която отделя важното от маловажното.

Таблоидните материали имат по-органична, повествувателна композиция, която напомня ежедневното и литературно разказване. Информацията се разгръща като права пирамида (от върха към основата) — шокиращ детайл или подвеждащ коментар, след което следва разплитане на интригата и най-накрая развръзката — кой, какво, къ-

де, кога, как. Текстът се съгласува чрез интересна фабула, фактите често не са отделени от коментарите, а реалното от измисленото. Важно значение за емоционалното осмисляне на текста имат снимковите илюстрации. Жълтата преса се опитва да имитира образните възможности на телевизията, използвайки телевизионен профил на представяне на информацията. Предпочитат се кратки жанрове, които се побират в едно табло, големи заглавия, надзаглавия и подзаглавия рекламират текста и често заемат повече място от текста на новината. Любим жанр на жълтата преса е кратката емоционално предизвикателна новина, без разследване на фактите, без коментар или анализ. Организацията на публикациите във вестника е хаотично-претрупана по т. нар. американска формула „mixed make up“ 'смесена направа', без рубрики и йерархия на информацията, която да отделя важното от маловажното.

Стил

Качествената преса се стреми към популярност, но без да стига до популизъм, авторите използват книжовен език и специализиран речник. Те постигат аналитичен стил чрез използване на емоционално неутрална лексика и синтаксис — словесните образи и реторичните фигури са ограничени, словоредът е прав, използват се и сложни изречения с логически връзки, страдателни конструкции. Текстът се съгласува логически, а мненията се аргументират рационално въз основа на експертна информация. Авторите са критични към популярното мнение и предлагат нови подходи и решения. Собственото мнение е отделено от чуждото чрез цитирания и позовавания.

Жълтата преса се стреми към просторечен стил, който да стеснява пропастта между всекидневното и институционалното, между журналиста и читателя. Създава се илюзия за разговор, при който говори „здравият разум“. Емоционална провокация авторите постигат чрез използване на експресивен речник (сленгизми, вулгаризми, архаизми, чуждици), словесни образи и реторични фигури (епитети, метафори, пародии, гротески, фразеологизми), прости изречения с обрнат словоред, много обръщения, въпроси, елипси. Емоционалността на стила води до сливане на факта с коментара (оценъчна лексика), аргументацията на мненията, ако има такава, е емоционална или традиционна, опираща се на популярни авторитети или пословици, поговорки и вицове.

Идеологии

Популярната преса, като твърди, че казва истината (Новините, каквото са!), систематично дезинформира читателите, намалявайки шансовете им за рационални политически избори и действия, които да променят отношенията на власт в тяхна полза. В този смисъл жълтата преса обслужва съществуващите елити, внушавайки конформизъм и пасивност. Както изтъква Г. Малецке:

В комерсиалните институции авторите се стремят да нагодят своите съобщения към вкуса, желанията и очакванията на публиката и да избягват всички теми, които биха могли да предизвикат недоволство у една или друга група. Затова тези системи предлагат преобладаващо леки, забавни и необвързващи предавания и изключват от своята програма „костеливите орехи на обществения живот“. Резултатът от това е следният — слепота и безразличие у публиката към проблемите на обществото, социална апатия.

Загубата на доверието в институциите, апатията към злоупотребите с властта, ирационализът на жълтата преса водят до нухилизъм (Всички са маскари!) или връщане към консервативни патриархално-родови ценности като последен пристан на сигурност.

3. Българската преса

В социалистическа България господстваше представителната публичност на една партийна каста и идеология, липсваща както демократична публичност, така и истински частна сфера. В началото на прехода новата преса легитимира манталитета и езика на хората от улицата, за да се освободи от скованата ритуалност на социализма, но вместо да ги промени, тя се зае да ги експлоатира. Доколкото демократичните революции на Балканите бяха главно медиен продукт — телевизията симулираше и манипулираше „нежните революции“ — медиите добиха чувство за всесилне и превзеха изцяло публичния дискурс, а у хората се създаде лъжливото самочувствие, че са извършени неща, които не са направени.

След 1989 г. броят на вестниците у нас започва да расте: 1991 г. — 103 в., 1992 г. — 147 в., 1993 г. — 174 в., положението се променя през 1996 г., когато немската групировка „Westdeutsche Allgemeine Zeitung“ (WAZ) купува в. „Труд“, в. „24 часа“ и в. „168 часа“. През 2002 г. вече има само 12 национални всекидневника. В началото на 90-те години най-много са вестниците на политическите партии, в. „Дума“ на соци-

алистическата партия и в. „Демокрация“ на Съюза на демократичните сили имат най-висок тираж до 1995 г. След 1996 г. комерсиалните хибридни и жълти издания на ВАЦ печелят все повече аудитория и довеждат до фалирането на повечето политически вестници. Заражда се и качествена преса, освен в. „Култура“ през 1993 г. започва да излиза и в. „Капитал“ (през 2004 г. 90% от неговите читатели са с висше образование, а 60% са с най-високи доходи), през 1995 г. излиза в. „Пари“, а през 2001 г. — в. „Дневник“. В. „Стандарт“ и в. „Сега“ също се опитват да се придържат към по-качествени стандарти. Статистика на месечните аудитории през януари 2004 г. показва следното разпределение: „Дневен труд“ — 50,2%; „24 часа“ — 36,6%; „Стандарт“ — 10,7%; „Монитор“ — 4,9; „7 дни спорт“ — 3,6%, „Нощен труд“ — 3,5%, в. „Сега“ — 3,4; в. „Дневник“ — 1,4%.

Пресгрупата „168 часа“ под ръководството на Валери Найденов и Петър Бълсков утвърждават във ВАЦ-овите издания разговорно-уличен език и плебейски нагласи — хората от народа срещу властта и институциите. За експанзията на хибридната и жълта преса допринася и липсата на медийно законодателство и гражданска култура. Според Ив. Знеполски капиталите на ВАЦ в България са твърде съмнителни, вероятно изнесени пари от черната каса на комунистическата партия, която е разчела по-сложни стратегии за въздействие от откритата партийност. Непрозрачни остават много от собствениците и акционерите на изданията, както и източниците на финансиране. Често срещана е скритата реклама: съобщения за успехите на приватизационни фондове, за които се знае, че са учредени от медиите; политическа реклама преди избори; реклама на финансови пирамиди и борчески фирми. ВАЦ си позволява нелоялна конкуренция, като изкуствено поддържа високи тиражи и смъква цените. Ако Съвета за електронни медии осъществява някакъв граждански надзор над електронните медии (въпреки че в него влизат не изтъкнати обществени фигури, а лица по квотите на политическите партии и президента), пресата е оставена на произвола на частните интереси.

Ще анализирам най-четения вестник „Труд“, като разгледам кои събития от живота на младите хора са отразени във вестника през периода 1995–2000 г. и как са отразени, като се опра на изследването на моя дипломант Е. Ангелов. Всекидневникът претендира, че отразява новините, каквито са, т.е. че отразява всички важни факти и теми, но доколкото не разполага с кореспонденти по места и в чуж-

бина, източниците му на информация са стеснени до триъгълника на властта (Президентство, Народно събрание, Министерски съвет), пресконференциите на партийните централи, полицейските сводки за престъпността, препечатките и коментари на материали от други медии.

Вестникът има таблоидна структура с множество снимков материал и реклама, преобладават кратките новинарски жанрове, макар че има и коментари и анализи. Вестникът е тематично многообразен — политика, икономика, култура, спорт, техника, наука, хороскопи, ежедневие, забава — и въпреки че темите са организирани по рубрики, липсва йерархия на информацията. Водеща е сензационната новина — най-често криминално произшествие или политически скандал. В общественозначимите теми често се търси сензационен или битово-личен аспект. Езикът на повечето материали е просторечен — с изпускане на сказуемото и обратен словоред. Емоционален коментар се постига чрез експресивна лексика (цинизми, сленгизми, архаизми, чуждици, особено турцизми) и множество фигури на речта (метафора, гротеска, пародия, парадокс); снети са табутата върху сексуалната лексика. Вестникът утвърди свой жаргон — „готин, гид, купон, фасулски, кефи ги, търкат чиновете, пихтия под налягане, не им пука, фенове, екшън, гаф, биячи, перестройкаджии, реститутки, кинжали, операция клин, червени боклуци, сини фашисти“.

Във в. „Труд“ материалите за събития и проблеми от живота на младите хора като цяло са малко, липсват очерци и анализи, които да обсъждат социално значимите проблеми на младежите в условията на преход — безработицата, кризата на образоването и семейството, злоупотребите с деца и младежи от страна на наркодилъри, сводници, религиозни секти. Липсват и журналистически разследвания за това, къде отиват даренията и средствата, предназначени за домовете за сираци; има ли политически чадър над наркобизнеса и износа на деца и проститутки. Оскъдни са позитивните новини за постижения в образоването, изкуството и спорта.

Преобладават кратките емоционални новини за **криминални престъпления на деца и младежи**:

„19-годишен уби старец за 10 хил. лева и почерпи в кръчмата с шампанско“ (13.04.1995 г.); „Убийство за кора хляб и два буркана сладко вади на показ злоупотреби в детски затвор“ (06.01.1995 г.); „Пиянико вади на показ злоупотреби в детски затвор“ (22.09.1995 г.); „Осмокласничка уби млатинейджъри убили таксиджия“ (22.09.1995 г.); „Осмокласничка уби мла-

деж от ревност“ (15.10.1995); „Момчета удавиха свой връстник заради черното му дънково яке“ (31.05.1995); „Трима хлапаци са уличени в убийството на дванадесетгодишен“ (30.05.1995); „Страстта към хазарта превръща 18-годишен в хладнокръвен убиец“ (08.04.1996); „Ученици прибрани в ареста за зверско убийство на студент“ (06.04.1996); „Ученик закла батко си при скандал за наркотици“ (12.05.2000).

Препечатките от чужди издания също са свързани с криминалната тема: „Клане в Съединените щати за рождения ден на Хитлер“ (22.04.1999); „Русначе разстреля баща си и пет души, ченгетата душат за мафионска връзка“ (15.11.2000); „Деца-убийци хвърлиха в ужас Щатите“ (16.09.1998).

Криминалните случаи се представят сензационно и повърхностно. Не са разследвани и анализирани социално-психологически причини за младежката престъпност — зад всеки отделен случай стои или психическо разстройство или безделие, безпризорност, неграмотност, подражание. Вместо това извършителите са представени като патологични случаи и на читателите се предлагат страшни случаи с невръстни демони. Материалите затвърждават стереотипи и предразсъдъци — за престъпността са виновни най-вече малцинствата (циганите) и бедните. Криминалността се етанизира — когато извършителите са цигани, това винаги се подчертава:

- „Непълнолетни цигани от Разложко изнасилвали осемгодишно момче в продължение на 2 часа“ (25.07.1995).
- „Циганче от Хасково било 16-то дете в семейството и единственото, което не е лежало в затвора. Сестрите му били проститутки, братята-рецидивисти“ (27.10.1997).

Единствената причина, с която се обясняват престъпленията и житейските неудачи, е бедността, така се стига до внушението, че бедните са или са жертви, или престъпници, човек не може да е беден и почтен или щастлив. Бедността се криминализира и виктимизира:

- „Семействата и на изнасилвачите, и на жертвата са бедни“ (25.07.1995).
- „Множащите се у нас недохранени деца нямат сили да се спрavit със заразната болест... Според аутопсията в stomаха на момиченцето нямало нищо, то страдало от системно недохранване“ (02.IV.1997 г.).

От друга страна, ако има някакви положителни новини по младежката тема, те са само за децата на нашия и чуждия елит:

• „И двете (дета на Буш младши) са красиви. По-вероятно било Барбара да се появи някой ден на корицата на световно модно списание, макар Джена да имала по-силно излъчване. Барбара щяла да прати семействата традиция и да следва в Йейлския университет, докато Джена се била насочила към Тексаския“ (25.05.2000 г.).

• „Бащата — доц. Кольо Колев, шеф на катедра „Авиационни двигатели“ във ВВВУ „Г. Бенковски“, приел постижението на сина си сърдано. Бил предварително уверен в успеха му“ (18.05.1995 г.).

Какъв е стилът на новините? Голяма част от престъпленията са описани емоционално със садистично любопитство и натурализъм в хонг видеостил:

• „Извадило нож и със замах едва не му прерязало гърлото“ (15.10.1995).

• „Гърба, гърдите и главата били буквально накълцани с ножа“ (08.04.1996).

• „Наръгал я в областта на сърцето. От удара ножът се изкришил... отишъл да вземе друг. Наръгал я няколко пъти в гърдите и шията. Спрял да нанася удари чак когато се уверил, че е престанала да дишаш“ (07.10.1996).

• „Момче бягаше по коридора, изведнъж от гръденя му кош изригна кръв. Момиче тичаше наблизо и черепът ѝ се пръсна, когато в него се загуби куршум“ (22.04.1999).

Емоционална експресия се постига чрез просторечни изрази — „наръгал, накълцал“, хиперболизирани метафори — „изригна кръв, пръсна черепа, загуби се куршум“.

Злоупотребата с наркотики и алкохол:

• „Всеки квартал в София си има вече официален пазар за droga“ (16.08.1996).

• „Отчаяние и droga пращат детата ни в отвъдното“ (11.10.1996).

• „Десет непълнолетни „куриери“ на хероин заловени от полицията“ (27.02.1996).

• „Деветнадесетгодишна наркотрафикантка бе заловена на столичната аерогара“ (13.04.1996).

• „Кървавата трагедия се разиграла, след като цяла нощ обикаляли видинските кръчми“ (22.09.1995).

При представянето на тези новини също се наблюдава тенденция към патологизиране на наркоманите и алкохолиците, а не анализ на социалните причини за злоупотребата с наркотики и алкохол, разс-

ледване на политическите и бизнес интереси зад наркотрафика, законодателните причини, които го благоприятстват. Дори и труповете на деца не са преграда пред забавно-подигравателния стил:

Мнозина родни пубертети били готови да следват в грата идолите си... Наркомани самоубийци редовно пълнят ковчезите... Трупове на наркоманчета престояват дълго в мортата... Примитивните деца гори не си помисляли да се скрият под земята (11.10.1996).

Пренебрежително отношение към наркоманите внушава умалителното „наркоманчета“, квалификацията „примитивни деца“, ироничното „родни пубертети“. В два по-качествени материала е предложена статистика и коментар на специалисти.

Проституцията:

- „Разбито училище за проститутки в София“ (26.06.1998).
- „2000 невръстни момичета живеят от проституция“ (11.05.1995).
- „Опитват да стопират сексробията“ (17.04.2000).

В тези новини проституцията се тълкува или като здравен проблем или като лична еротична история, но не и като социален проблем:

• „Специални експерти от Световната здравна организация пристигат в столицата, за да се срещнат с наши проститутки и хомосексуалисти ... идеята е да се помогне за ограничаване на СПИН-а“ (11.05.1995).

• „Аз се казвам Румяна и съм на 16 г. Искам да ви разкажа какво се случи с мен... иска ти се да имаш достатъчно пари, за да живееш така, както ти се харесва“ (следват пикантни подробности) (17.04.2000).

Злоупотреби и извращения в приютите за сираци:

- „Гладни деца гинат в приют“ (15.02.1998).
- „Полицаи и педагоги по дирите на 18 безследно изчезнали деца“ (15.09.1995).
- „Сираци търсят утеша в дяволското дере“ (16.10.1995).
- „90 деца гладуват в приют“ (17.05.2000).
- „Непълнолетен хомосексуалист уби старица, която го хранела“ (22.08.1989).

Злоупотребите се разглеждат като простишки на отделни хора, а извращенията като интересни еротични истории. Липсват собствени разследвания, както и коментари на специалисти — психологи, социолози, юристи:

- „Директорката държеше апартамент. В него мъкнеха чуvalи с

хляб, месо, дрехи от склада на дома, караха и децата да им носят“ (16.10.1995).

• „Само преди 2 години потърсили специализирана помощ заради нетърпимите му хомосексуални забежки, когато с хляб и лакомства примамвал в гората по-едричките „любовници“ (22.08.1989).

• „Госпожа Семерджиева ни е водила да се къпем на язовира с бански, през който всичко се вижда. Когато влезем във водата, сме я опипвали, уж без да искаме, а тя нищо не ни вика — смее се“ (16.10.1995).

Стилът на преобладаващата част от материалите, свързани с децата и младежите, е разговорният стил на любопитство и насмешка, постигнат чрез просторечна лексика, цитиране на народни пословици и поговорки:

„Невръстни мародери, спипани на Малашевските гробища“.

„Десетокласничка налита на бой на учителката си по химия“.

„Руска ученичка закъса заради писмо до Putin“.

„Когато крушката е попаднала на богата торна почва, малката крушка никога не пада по-далече от дървото“.

За ироничния тон допринасят фигури на речта като парадокса — „Студенти-отличници крадат списания от любознательност“, сензацията — „Ученик набива учител по физкултура, за което го наказват половин век да не ходи на школо“, хиперболата — „Хлапета тренират за убийци“. Сред граматичните особености е честата употреба на глаголи в сег. вр. несв. вид вместо глаголи в мин. св. време от св. вид — „Родители пребиват децата си и сами ги водят в Пирогов“; глаголи от несв. вид вместо глаголи от св. вид с представки — „Малчугани се давят, виновни няма“, така единични минали действия се хиперболизират, като се представят за обичайни, продължителни.

4. Пресата на Балканите

Дали само в България жълтата и хибридна преса се радва на особена популярност? Дали общите черти в историята и манталитета на балканските народи предполага и общи черти на пресата и общественото мнение?

Гърция

Гърция има най-дълги традиции в пресата. В годините на национален подем (1830–1880 г.) Атина е един от градовете с най-много

вестници, които си сътрудничат с чуждестранни асоциации като „Havas“ в Париж, „Reuters“ в Лондон, а през 1895 г. е основана „Новинарска агенция“ в Атина. Между войните пресата става част от ежедневния живот на хората. През 1967–1974 г. военната хунта потиска свободата на пресата, като предпочита телевизията за пропаганда. След 1974 г. комунистическата партия е легализирана отново и политическият диалог се поляризира. През 80-те заедно с политическата преса се развива и хибридна и таблоидна преса, която информира за престъпления, страсти, попзвезди, псевдонаучни открития, без ценностна ориентация и културен план. Хибридната преса довежда до деградация на политическия критицизъм. Качествените вестници също възприемат някои таблоидни черти: „Ta Nea“ (най-четеният), „Eleftherotypia“, „Ethnos“ (вестникът на крайната десница), „Eletheri Ora“, „Avgi“ (на левицата). През 90-те се наблюдава инвазия на комерсиалната преса. Скандалът за корупция на социалистическото правителство и ПАСОК разтърсва пресата, водеща става темата за реалистичното отразяване на националното западане, но пресата предлага повече спекулации, отколкото разкрития, повече обвинения, отколкото разследвания, пропаганда вместо информация. Чрез различни екстри (книги, дискове, видео, лотария, подаръци) вестниците се опитват да увеличат броя на читателите. Нараства броят на страниците и тематичният обхват (бизнес, култура, спорт, здраве, забава). Към вестниците се асоциират учени и интелектуалци, които предлагат разнообразно, но повърхностно научно познание. Пресата започва да се интересува повече от живота на медийните персони (политици, журналисти, певци) и да цитира други медии (преса, телевизия, кино, шоубизнес, интернет), отколкото да търси оригинални източници и реални проблеми. Променя се и композицията на изданията, информационната йерархия отстъпва място на постмодерна мозайка от образи и думи. Стремежът към сензация води до измислени или непроверени новини. Краят на държавния монопол над телевизията и радиото, глобализацията и либерализмът довеждат до приватизация на информацията и участие на медиите във властовите структури. Медиите от посредници в представянето на реалността се превръщат в политически партии от нов тип — медийното пространство се превръща в единственото публично пространство, в което политическите субекти могат да съществуват.

Турция

По традиция издаването на вестници в Турция е семеен бизнес, собственикът най-често е бил утвърден журналист или редактор на вестника. В средата на 80-те вестниците се превръщат в корпоративен бизнес, собственикът вече няма нищо общо с вестникарството, натрупал е капитала си в друг сектор и използва вестника, за да рекламира бизнеса си или за да печели политически протекции. Той определя изцяло редакторската политика, назначенията и заплатите. Ориентацията към печалба води до договаряне с политиците — медийната подкрепа се търгува за субсидии и привилегии. Авторитетът на вестниците и журналистите спада — проучване на аудиториите от 2003 г. показва, че само 7,3% от населението чете вестници, в доклад по корупцията от 2001 г. журналистите се ползват с най-малко доверие и уважение (учителите 79%, войниците 64%, журналистите 27%, политиците 10%). Ако през 19. век издателствата се намират в истанбулския квартал „Babiali“, близо до управляващите институции, през 80-те те се преместват в отдалечени високи сгради в покрайнините на града, отдалечавайки се и от реалните хора и проблеми. Издаването на вестници се монополизира — до 2001 г. два медийни гиганта държат 80% от целия сектор: „Sabah Group“ (вестник „Sabah“), „Dogan Group“ (9 вестника и 31 списания) — „Hürtiyet“, „Milliyet“, „Radikal“. Монополизацията слага край на профсъюзните права на журналистите, те са третирани като обикновени наемни работници. Свободата на журналистите се ограничава и от държавната цензура. През 2002 г. Народното събрание приема мултидемократичен пакет, който дава повече свобода на мненията, но остават теми табу — арменският геноцид, армията, легалността на Ататюрк, кюрдският въпрос, ролята на исляма. Днес заедно с качествените издания — „Cumhuriyet“, „Zaman“ — популярност добиват таблоидните издания — „Hürtiyet“, „Milliyet“, „Radikal“, които предлагат изкусителни заглавия, сензационен стил и социален конформизъм — всички те подкрепват съществуващия ред и военните, принципите на Ататюрк — републиканизъм, национализъм и популизъм.

Румъния

Румъния има дълги традиции в демократичната преса, от 19. век излизат вестници като „Adevarul“, „Rumanul“, „Democratia“, „Timpul“. През

1989 г. телевизионната революция срещу режима на Чаушеску издига на пьедестал медиите, от които се очаква да погребат комунистическото минало. През 1993 г. медиите се либерализират, появяват се нови качествени вестници по западен модел — „Economistul“ (The Economist), „Liberatea“ (The Sun), „Cotidianul“ (USA Today). Главен конкурент на пресата се оказва телевизията, румънците са най-големите консуматори на телевизия в Европа (4,5 часа на ден, 6 часа в почивните дни), само 30% четат печатна преса (при северноевропейските народи 70%). През 1997 г. се наблюдава експанзия на жълтата преса, но качествените издания продължават да преобладават като заглавия и циркулация. През 2002 г. от 1950 вестници и списания: 296 са научни, 279 — културни, 194 — професионални, 186 — обща информация, 134 — административно-правни, 133 — образователни, 133 — бизнес и финанси, 85 — религиозни, 72 — жълти. Културната журналистика се оформя като алтернатива на политическата, която запада в края на 90-те години. Качествените вестници „Adevarul“, „Zig-Zag Magazine“ и „Expres“ предлагат сериозни разследвания, очерци, анализи. За качеството на пресата допринасят и чуждестранните инвестиции и модели. През 1992 г. „Ringier Group“, Швейцария, изнасят модел за успешно бизнес списание „Cash“ — с достъпен език, графична привлекателност, икономически новини за масите, така по-късно се ражда „Capital“. Американци и италианци инвестират в „Business Media Group“, която издава „The Business Review“, „In Review“, „Press Watch“ (на английски) и „BIZ“ (на румънски).

Югославия

Медийната ситуация в републиките на бивша Югославия се характеризира с драстичен спад на четенето. Телевизията се превърва в предпочитан източник на информация, в Косово 80,7 % от хората над 15 години предпочитат телевизията, 12,4% — радиото, а само 5,6% четат вестници. Друга причина е спадът на броя на хората с висше образование — 7,4 % в Хърватия (в Европа — над 30%). В резултат на войните и икономическата криза от бившите републики емигрират най-вече млади образовани хора (70 % от емигрантите от Босна и Херцеговина са с висше образование). Липсата на добро обучение по журналистика също допринася за спада на интереса към пресата. Неразвитият рекламен пазар поставя пресата в зависимост от политически партии и икономически групировки. Чуждестранните

инвеститори най-често търсят краткосрочни печалби и затова комерсиализират и таблоизират изданията. Интелектуалният елит не се е еманципиран нито от масите, нито от политическия и финансов елит и затова участва в хибридната преса, с което я легитимира.

През 60-те години в Югославия социалистическите медии се либерализират, въвеждат се елементи на самоуправление и пазарна икономика. Официозът „Политика“ се бори за автономия от компартията. В Загреб започва да излиза „Vjesnik“ по италиански и германски образец, през 80-те той преминава в „Danas“ — седмично новинарско списание, опозиция на комунистическата номенклатура и политиката на Сл. Милошевич. През 80-те икономическа криза и дезинтеграцията на Югославия довеждат до централизация на медиите и национализъм. През 1987 г. Сл. Милошевич сменя ръководителите на основните медии, започва медийна война между републиките, засилва се държавната цензура. Проправителствените и независими медии в Сърбия се поляризират — от една страна, държавна новинарска агенция „Tanjug“, национална телевизия и радио „RTS“, в. „Politika“, и популярният „Politika Express“, а от друга — частната телевизия „Studio B“, радио „B 92“, седмичниците „Vreme“, „Nezavisni“, ежедневниците „Borba“, „Demokratija“, „Danas“, „Blic“ (хибриден, с чуждестранни немски капитали), „Dnevni Telegraf“ (таблоид).

През 1998 г. конфликтът в Косово и с НАТО довежда до „Акта за публичната информация“, който въвежда правителствена цензура и глоби за независимите медии. След режима на Сл. Милошевич сърбите, отвратени от политиката, предпочитат таблоидната преса — „Večernje Novosti“, „Blic“, които предлагат емоционална вместо аналитична перспектива, документалност, чувствена реторика, но без да се излиза от нормите на публичния морал. Таблоидът „Nacional“ залага на националния популизъм — предателство на сръбските интереси на Запада и корупцията на политиците — вестникът въвежда крайно агресивна реторика.

Македония

В Македония след 1991 г. вестниците се политизират, като се разделят на проправителствени (издателската къща „Нова Македонија“, наследила държавните издателства) и опозиционни (първият частен вестник „Дневник“, „Fakti“ на албански език, „Македонија денес“, „Утрински весник“, „Денес“, „Старт“). Политически независи-

мите седмичници, които излизат след 2000 г. — „ZUM“, „Aktuel“, „Lobi“ се оказват твърде зависими от бизнеса. След 2002 г. словенските капитали в „Нова Македония“ и на ВАЦ в „Dnevnik“, „Utrinski Vesnik“, „Vest“ утвърждават модела на хибридната преса без явни политически ангажименти.

Албания

Пресата в Албания е с ограничено разнообразие, тираж и качество поради малкия брой население (3,6 милиона), разпръснато и с лоши комуникации, както и поради особеностите на традиционната култура — обичайно право и отмъщения на журналисти за засегната чест. Изданията са проправителствени и опозиционни: „Zeri i Popullit“ (орган на Социалистическата партия), „Rilindja Demokratike“ (Демократическата партия), „Republika“ (Републиканска партия); „55“ (антикомунистически вестник). По-късно се появяват и независими хибридни вестници, свързани или с частния бизнес, или с чуждестранни капитали — „Koha Jone“, „Gazeta Shqiptare“, „Shekulli“, „Koptieri“. Две трети от статиите в албанските вестници не споменават времето и мястото на репортажа, а една втора са без автори поради страха от отмъщение.

Анализът на пресата на Балканите показва слабост на гражданска култура и критичното мислене, недостиг на еманципиран и отговорен интелектуален елит, експлоатация на плебейската градска култура от страна на комерсиални хибридни и жълти издания, клиентелистки нагласи към медиите от страна на политическия елит. Общественото мнение се оформя по-скоро от слухове, страсти и предразсъдъци, отколкото от информация и диалог.

ЕЗИК И ПРОПАГАНДА — КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПРЕСА

Как информира, възпитава и управлява комунистическата преса?

Кои са темите, жанровете, източниците на комунистическата преса?

Как комунистическият новоезик манипулира мисленето?

Има ли разлика между жълтата и комунистическата преса?

Комунистическият режим в България забранява частните и опозиционни издания и поставя пресата под строг контрол. Държавно-партийната власт пряко управлява медийните институции, назначава и уволянява персонала в тях и поръчва пропагандни предавания. С разправата над буржоазния и религиозен елит високата книжовна култура почти изчезва. Масовата култура става официална култура — армия от културмасовици и политпросветници се заема да организира митинги, политически четения, самодейни представления. Идеологическата цензура не позволява на публичното говорене да се превърне в произволно пазарно бъrbорене. Производството на култура по поръчка се превръща в доходносен бизнес и интелигенцията се превръща в привилегирована социална класа. Тоталитарните режими предпочитат образните (аудиовизуални) медиа за пропаганда — радио, телевизия, кино — защото те пряко въздействат върху емоциите и въображението на масите. Индивидуалното критическо мислене, което писането и четенето развиват, е най-големият враг на тоталните идеологии.

Ще анализирам критически комунистическата преса — в. „Народна младеж“ за периодите 1950–1951 г., 1957–1959 г. и в. „Работническо дело“ за периода 1957–1959 г.

1. Тематика

Комунистическият режим политизира изцяло живота — социален, икономически, професионален, духовен — затова и преобладаващата част от темите в пресата са политически или с политически

акценти. Личният живот на гражданите също е политизиран и надзорян от доброволни и платени доносници, квартални отговорници и другарски съдилища. Тематиката в пресата е идеологически поляризирана — животът в социалистическия лагер е противопоставен на живота в капиталистически лагер, темите се тълкуват митологично в черно и бяло — прогресът и успехите в социалистическия лагер срещу деградацията и провалите в империалистическия лагер. Сравнете заглавията на следните новини (Народна младеж, 1958 г.):

Социалистически лагер

„Най-голямата хидрологическа лаборатория в света“.

„Открыт голям парк в Михайловград“.

„Нова голяма сметачна машина в СССР“.

„По-добро ръководство на партийните организации в железопътния транспорт“.

„Разширява се тежкотоварното движение“.

„Героична борба със стихийното наводнение“.

„Успехи по здравеопазването в Севлиевска околия“.

„На страната на социализма са по-мощните сили“.

Империалистически лагер

„Терор на холандските колониализатори в Западен Иран“.

„Дълбоко недоволство във Франция от политиката на правителството“.

„Печалба от кръвта на алжирските патриоти“.

„САЩ грубо нарушава споразумението за примирие в Корея“.

Новините от капиталистическия лагер са няколко пъти по-малко от новините от социалистическия лагер, те се публикуват на най-нечетените страници (предпоследните две), отпечатват се в по-малък шрифт, не се цитират точно, а се преразказват, често са придружени от карикатури и саркастични литературни коментари.

Липсва информация за личния и семеен живот на гражданите (освен доносите за „политически неблагонадеждните лица“). Отрицателните социални явления (престъпност, корупция, икономически и политически неудачи) се премълчават или се приписват на „все още живите остатъци от буржоазното общество“. Някои незначителни отклонения от комунистическия морал (алкохолизъм, egoизъм, присвояване на държавно имущество) са представени доброжелателно като самокритика. Екологични катастрофи и епидемии се прикриват, защото поставят под съмнение възможността на властите да се спра-

вят със всички проблеми. Научни и литературни теми се тълкуват единствено съобразно марксистко-ленинската идеология.

2. Източници и жанрове

Източниците на информация са два основни типа — централизирани: ТАСС (телеграфната агенция на СССР), БТА, официални партийни постановления и декларации, и прякодемократични: рапорти, доноси, писма и телеграми на трудащите се, които обаче в по-голямата си част са диригираны. Активни източници като журналистическият разследване и експеримента са немислими. Често пъти източници на информация изобщо не се посочват, популярни са позоваванията и на литературни източници.

От комунистическата преса се очаква не толкова да отразява действителността, колкото да я променя чрез магията на словото. Тя трябва не само да информира гражданите, но и да ги надзира, управлява, просвещава, вдъхновява и възпитава, затова пресата е жанрово еклектична. Новината е единственият оригинал масмедиен жанр. Тъй като новините са свързани със злободневни и откъслечни факти, те се оказват неудачни за представителната социалистическа публичност. Новините от вътрешния живот са преобладаващи положителни и са ограничени до официални събития. Истинските (лоши) новини — сделки, провали, корупция, престъпления — циркулират неофициално: писмено по каналите на партийната бюрократия като доноси и доклади; устно по конспиративните канали на ежедневието като клюки и слухове.

Пресата предпочита диалогични жанрове, които внушават пряко участие на народа в управлението на страната — писма, отзиви, телеграми. Политически декларации на правителството се обсъждат на митинги, за да получат всенародна подкрепа, изразена в лозунги и телеграми:

Заклеймяват агресорите

Попово. 19 юли. Тази вечер тук се състоя голям протестен митинг против агресията на САЩ в Ливан. Стекоха се много работници, кооператори, служители — стари и млади. Митингът бе открит от председателя на ОНС др. Г. Ангелов, след което говори секретарят на околовския комитет на БКП др. Н. Василев. След като обрисува критичното положение в Близкия и средния Изток, създавено от новата агре-

сия на американо-английските войнолюбци, той каза:

— В името на мира ние заклеймяваме грубата намеса на САЩ във вътрешните работи на арабските страни; Искаме ООН да обуздае агресорите.

Митингът изпрати поздравителна телеграма до ЦК на БКП и Министерския съвет, в която е изразена подкрепата на трудещите се от града към декларацията на нашето правителство (Работническо дело, 1957).

Журналистическият репортаж често е заменен с рапорт — комсомолци, кооператори и работници сами рапортват пред пресата за (пре)изпълнени партийни поръчения и планове:

Комсомолски рапорт

Ще бъдем продължители на Вашето дело, ще се борим за пълното тържество на комунизма! — тази мисъл вдъхновява делегатите на конгреса от столицата, дошли пред братската могила на загиналите борци срещу фашизма.

Хасково: „В чест на конгреса младите работници от нашия окръг икономисаха 2 милиона лева свръхплана. Събрани са и предадени на народното стопанство 850,000 kg. вторични сировини. Терасирани са 4.500 декара, направени са 120 големи торища и 800 малки; извозен е 178,844 тона оборски тор... Ударният комсомолски месец е към края си. Хиляди патриотични дела украсиха младежкото име, показваха ентузиазма, с който комсомолците се отзоваха на партийния призив „Петилетката — за три-четири години! (Народна младеж, 1958).

Журналистическите разследвания на отрицателни обществени явления често са заменени с доноси на граждани и партийни комитети за прегрешенията на „враговете на народа“. Доносът е близък до клюката — разобличава се личният живот на хората, без да се посочват източници и доказателства, като така се дава простор на саморазправи и преувеличения. Разликата е в последствията, ако клюката разчита на засрамването, доносът може да доведе до политическо преследване — изключване от училище, уволняване от работа, изпращане в трудов лагер. Донасят не само доброволните и платени сътрудници на Държавна сигурност, гражданите са окуражавани да бъдат бдителни, т.е. да донасят на партийните организации и пресата за грешки на близки и познати, анонимно или лично.

Опасен път

По наклонената плоскост на опасния път тръгнал Начо Дочев, който през 1948 г. имал отношения с другарката Л. Хр., скъсва с нея, за да се

свърже с Ел. Ст., с която завършва по същия начин. През 1949 г. В срок от 20 дни той направил предложения за „интимни“ отношения на 4 девойки на отговорна работа в околовския и градския комитети на ДСНМ. Неговата „активност“ се проявява по отношение и на други девойки. И това се е случвало, защото „те му давали повод“, както той обяснил по-късно постъпките си пред пленума на ОК (окръжния комитет на БКП).

Същият път следва и Дако Джабарски, член на ОК, платен председател на Селкома в с. Угърчин. Той създал отношение с Р.Б., Т. Ек., К.Я., Н.Г. — кулашка дъщеря и Ст. Ц. — дъщеря на отявлена фашист. Една от тези девойки — Ст. Ц., е приятелка на Цоко Балев, отявлена враг, който посредством нея е искал да въздействува на Джабарски и го привлече в средата си. Самият Джабарски се е отнасял най-брутално към някои девойки, като гори ги е заплашвал с оръжие (Народна младеж, 1951).

Вместо репортажи от чужбина новини от западната преса свободно се перифразират и литературно обработват, без да се цитират конкретни източници. В следващия материал съобщение на гръцкото радио е преразказано и придружено с памфлет:

И смешно и възмутително

Атина 27 юни (радио). На 27 юни на летище „Елиникон“ пристигнал „българският цар“ Симеон. Той бил посрещнат от гръцкия крал Павел.

Царува и до днеска Симеон.

И нека все така да си царува.

И нека ходи, нека си гостувва.

Подобно царство и подобен трон

Желаем най-сърдечно и томува

Що срещнал го с усмишка и поклон.

На Аерогарата Елиникон (Народна младеж, 1958).

Експертният анализ е заменен с цитиране на партийни вождове и авторитети (най-вече каноничните Маркс, Енгелс, Ленин, Сталин), интервюто — от официално изявление, а критическият коментар — от популярни лозунги и партийни клишета.

Освен публицистични се срещат и чисто административни жанрове като постановления, укази и решения. „Обнародването“ им в пресата предизвиква одобрителни отзиви от граждани и колективи, така официалните директиви на партията се маскират като всенародни обсъждания и ангажименти.

Пресата има и важна просветна функция, затова използва и научни жанрове като политическата сказка и научната прогноза, на цифри и статистиката се гледа с особено уважение. Научният популяризатор се гледа с особено уважение. Научният популяризатор се гледа с особено уважение.

зъм се свежда до опростено и емоционално обясняване на общественния живот с марксистко-ленински клишета, така самодейните начинания на управляващите получават научна мотивация, а крахът на капиталистическия свят се оказва неминуем:

Долари и кръв

Кървавият американски имперализъм провежда и до ден днешен тази агресивна, империалистическа политика. През 1918 г. той душеше руската социалистическа революция под предлог, че я „защитава“ от немците (Ленин). След Втората световна война САЩ душеха и хищнически ограбваха всички народи в света, опитваха се да установят американско световно господство. Един преглед на американската история през последните 80 години ще ни покаже, че войните са били главен източник за обогатяване на паразитните американски класи, те са най-важното средство за заграбване на нови пазари, източници на сировини (Народна младеж, 1957).

Популярни са и литературни жанрове като очерк, поема, фейлетон и памфлът — биографичните очерци и поеми за загинали герои антифашисти, а фейлетони и памфлъти за класовите врагове. От литературното слово на писатели и самодейци се очаква да възпитава гражданите, като утвърждава или заклеймява определени житейски образци.

Млада гвардия (химн на младежта)

Метали ний горихме. Губихме млада мош,

За други ний творихме богатства ден и нощ.

Но този труд кове творци и смели пламенни борци

И тая млада гвардия на трудовий народ.

Познахме мрак, окови през младост – чер ярем,

Но днес сме веч готови в последний бой да мрем

В душата пада златен зрак, той куди там вековният мрак.

Ний младата сме гвардия на трудовий народ,

Вишим ний знаме братя за правда, свобода,

Да зидаме еламе света нов на труда!

Трудът света да завладей, в едно семейство вси да слей —

Във тая млада гвардия на трудовий народ.

(Народна младеж, 1958)

Нещо средно между фейлетон, донос и атеистична сказка разобличава класовия враг — католическия свещеник:

Quo Vadis Domene?

Нека вземем за пример домена на с. Миромир, Пловдивско, отец Кирил

Тосков, към когото е отправено и запитването ми „Quo Vadis Domine?“ или „Къде отиваш, попе?“ Този седемдесетгодишен старец е пълен с инициативи, както са пълни с изненади поне две новогодишни баници. Той е и католически учен и опитен педагог и начертен философ! Ученият домен Тосков доказва на вярващите, че Земята е плоска и е готов да се хване на бас за това; педагогът домен Тосков твърди, че дева Мария родила бога, а бог създал от кал Адам и Ева, но ако някое мирянско дете запита: „А кой роди дева Мария?“, педагогът Тосков набива библейската истината в главата на детето с помощта на Върбов жезъл. А философът пък — философът домен Тосков е политик! Само преди един месец той антимоса целия ежедневен и периодичен български печат, защото разхлабвал вярата на миромирчани в бога (Народна младеж, 1958).

3. Композиция

Композицията на материалите най-често е повествувателна, тя напомня литературното и ежедневно разговаряне. Границата между житейски факти и литературни фикции е твърде размита. В следващия рапорт-днос съветското кино е използвано като аргумент за емоционално разобличаване на „врага на народа,“:

Пепелянка

От далечния Сибир пристига в Москва млад човек — кулашкият син Зюбин. На неговата съвест леки отвратително престъпление: той е убил комсомолския секретар. Типичният представител на умиращата експлоататорска класа лъже, клевети, притайва се, заплашва, умолява, привидно се влюбва, оженва се за комсомолска активистка, работи усърдно, за да се промъкне на отговорни служебни постове и чака. Чака упорито, търпеливо, със замаена злоба, с отчаяно хладнокръвие и прикрита ярост да нанесе удар на Партията, на трудащите се, строящи социализма. Но бдителните съветски хора го разкриват, изтрягват остро наточения нож и отровата от ръцете на убиеца. Ето за това разказва на младежите и девойките филмът „Партиен билет“, към бдителност ги зове „Комсомолск“, показват им как трябва да разпознават врага филмите „На границата“, „Джульбарс“, „Гайчи“...

Откриха пепелянка в пазвати си, скрита до пламенната гръд на ДСНМ, курсистите и курсистките от Пощенския телеграфен и телефонен институт. Ето историята на пълзящата гад. Не, тя не е писана по неговата автобиография, защото автобиографията му е груба измана и фалшификация. Истинската биография е възстановена благодаре-

ние на бдителността на Партията и ДСНМ. Името на пепелянката е Цветан Нешков Алексиев.

Син съм на бедно земеделско семейство от с. Орешане, Луковитско" — пише той в автобиографията си. „Бедно семейство? Така наричай кулашкото гнездо, в което се е родил. Родителите му имат 200 декара обработваема земя, имали са мелница. В кръчмата си, баща му — полицейско псе — е поил жандармеристите. Преследвал партизани и техните семейства. Народният съд прати „бедния баща“ в затвора — той е там и досега (Народна младеж, 1952).

Фактът и коментарът не са отделени — те се преплитат в разговор (Бедно семейство? Така нарича той...), коментарът често иронизира фактите, като ги поставя в кавички („бедно семейство“, „бедният баща“), използва се силно оценъчна лексика и метафоричен изказ — „пламенна гръд на ДСНМ, пълзяща гад, пепелянка, полицейско псе, кулашко гнездо“. Обвиненията се аргументират не толкова чрез доказателства и анализ, колкото чрез емоционална експресия и харизмата на партийните авторитетите.

4. Стил и език — комунистическият новоговор

Новата образност

Ключови за комунистическата пропаганда стават образи като борбата, майката, вожда, героя. Изрази от сферата на войната се пренасят във всички сфери на обществения живот и го героизират: „борба“ (класова, идеологическа, духовна), „на пост“ (идеологически, обществен, езиков), „лагер“ (пионерски, трудов, почивен, съветски, капиталистически), „фронт“ (военен, производствен, културен, литературен), „оръжия“ (идеологически, икономически, духовни). Този героичен дискурс прави немислима една средна, помирителна или пък обективно-сдържана обществена позиция. Традиционни символи като „Бог Отец, Отечество, патриарх, баща“ и техните модерни разновидности „дълг, ред, устав, дисциплина“ биват погълнати от метафората на всевластилата майка: „партията — майка мила“, „син на работническата класа“, „майката — родина“:

Болшевиците ми напомнят героя на гръцката митология Антей. Те са силни като Антей, защото съхраняват пъната си връв с майката, с

масите, които ги раздват, хранят, образоват. Докато поддържат връзки със своята майка и своя народ, те ще останат непобедими (Сталин).

Класиците на марксизма-ленинизма и партийните ръководители придобиват безусловния авторитет на митични вождове учители. „Активните борци срещу фашизма и капитализма“ се превръщат в светци — те са герои, неподвластни на критика, закони, забрава, дори смърт. Мавзолеят на вожда Георги Димитров, паметници, плочи, бюстове, гробове на загинали антифашисти стават обект на всенародно възпоминаване и празнуване. Живите активни борци са дарувани от майката партия с множество привилегии и поставени над законите. Ако антифашистите се канинизират, то фашистите се демонизират. Думите „комунист“, „фашист“ разширяват значенията си до такава степен, че пренебрегвайки всякакви исторически и социални отлики, започват да означават митичните фигури на доброто и злото: фашисти са наречени и монархистите (мирофаги), капиталистите (слуги на фашизма), християнските свещеници, турците поробители. Комунисти са и работниците, и земеделците, и прогресивната интелигенция, изобщо отрудените хора, Спартак и Ивайло също са „предтечи на комунизма“.

Историческо линейно време бива погълнато от митично-циклично време — в началото е автентичното време (комуната — преди да се е появил бракът, частната собственост и Бог), после идва ред на чуждото време на потисничество и насилие (робовладелческо, феодално, капиталистическо, с една дума фашистко), комунистическата революция възвръща на народа първичната сила на комуналното време, за да стане пълновластен господар на светлото си бъдеще. В ритуализираната социалистическа публичност на митинги, манифестации и възпоминания се стопяват границите между минало, сегашно и бъдеще. Театрализирането на обществения живот, култът към вожда и партията майка, демонизирането на политическите врагове, са важни механизми за сплотяване на масите:

Дали Сталин наистина е Вярвал, че това гигантско шоу, което зависи от неговото благоволение, ако не и ръководство, ще доведе до национално съгласие, основано на неговия личен, почти митичен авторитет? Ако е така, той е предтеча на някои модерни социални учения за ролята на политическия театър и свещения ритуал при сцеплението на аудиторията и отхвърлянето на всяко съмнение (Дж. Брукс).

Нов речник и граматика

Убийство на думи и неологизми

Атеистичната пропаганда обрича на забрава традиционния религиозен речник: „господин, госпожо, миропомазан, грехопадение, причастие“, архаизират се думи от политическия и икономически живот — „околийски управител, стражар, полицай, бирник, слугиня, банкер, търг“. Убийството на думи отваря пространство за производство на нови думи и значения — „другар, милиционер, данъчен работник, домашна помощница“. Изгражда се нов партиен жаргон — „благонадежден, битово разложен, самокритичен, бдителен, експлоатация, експоприация, пролетариат, авангард“. За новите социални явления се земат новодуми от съветския език — „мероприятие, разкулачвам, съботник, пионер, колхоз, комсомол, зачет“. Голяма част от неологизмите са съкращения-кодове без вътрешна форма, която да подсказва историята им (етимологията) — „детсад“ 'детска градина', „завучком“ 'завеждащ ученически комитет', „агитпроп“ 'агитация и пропаганда', „хоремаг“ 'хотели, ресторани, магазини', „нармаг“ 'народен магазин', „политпросвета“ 'политическа просвета', СССР, ТКЗС, МТС, МПС.

Война на значения и производство на противоречия

Идеологическо мислене опростява и поляризира езиковите значения. То се крепи на непримириими опозиции „материя : дух“ (духовното не може да се въплъти); „реакционно минало : светло бъдеще“ (нишо от миналото не може да свети в бъдещето); „религия : наука“ (религиозният човек не може да е учен), „експлоататори : народ“ (елитът не принадлежи към народа), „традиционн : образование“ (необразованият човек не може да е интелигентен). Когато думите придобият обобщено двоично значение, погълътайки исторически и стилистични различия, те се организират в антонимни двойки, които изключват възможността за всякакъв преход и съчетаване между тях, освен чрез конфликта (войната) или парадокса. Дж. Оруел в „1984“ описва новоезика (newspeak) на бъдеща световна тоталитарна диктатура, думите са строго организирани в опозиции, като излишните думи са изхвърлени: „бял: небял“ („черен“ е излишна дума); „добър: недобър“; „истина : неистина“. Този речник затваря масовото съзнание в кръговете на двумисълта, правейки невъзможно критическото мис-

дене: „Невежеството е сила!, Мирът е война!, Свободата е робство!“. Сравнете с популярните съветски парадокси — „демократичен централизъм“, „Диктатура на пролетариата е най-демократичната форма на управление“, „Партията е права и когато греши“, „Проверката е висша форма на доверие“.

Производство на семантични излишества и благозвучия (евфемизми)

Тъй като производството на неологизми и антоними унищожава множество езикови истории и значения, семантичната пустота се изпълва с множество резонанси (повторения) и благозвучия. В новоезика на Дж. Оруел „Военното министерство“ е наречено „Министерство на мира“; „Министерство на любовта“ 'полицията', „Министерство на изобилието“ 'министерство на бедността'; „доброволни дарения“ 'удръжки от заплатата'. Благозвучия облагородяват социалистическата реалност в почти всички сфери: „самооблагане“ 'удръжки от заплатата', „трудово-възпитателен лагер“ 'концлагер', „полски труженик“ 'селянин'; „домашна помощница“ 'слугиня'; „хигиенистка“ 'чистачка'. Сравнете как са отразени в пресата две сходни събития — използването на безплатен детски труд във Врачанско и на нископлатен детски труд в Калабрия (Народна младеж, 1958).

Дни на благороден съзидателен труд

Враца, 4 ноември. В дните на комсомолския ударен месец дружествата на бъдещите комсомолци от Врачански окръг записват в своя летопис нови хубави дела. От няколко дни членовете на почти всички дружества от Кулска околия, включително и учащите се, излизат редовно да почистват кооперативните блокове. За кратко време са почистени над 2 500 декара ниви и 700 декара ливади. Младежите от градската организация в Кула подравняват 200 декара ниви, за да могат да бъдат напоявани. В околията сега главно със силите на младежта се строят 4 малки язовира. Но в борбата да се надвие в бъдеще пакостната суза, младежите от Кулско не са сами. Като тях 30 млади кооператори от с. Азляче, Врачанско, вече няколко дни наредкопаят напоителни канали...

Комсомолският ударен месец във Врачански окръг започна добре. Това може уверено да се каже, когато човек научи за работата на младежите в последните няколко дни. Младежките ръководители сега имат важната задача — да засилят постоянно темповете, да привлекат цялата младеж от окръга в благородната високо патриотична дейност. Всъхновявани от светлите помисли, младежите и девойките от Врачански

окръг превръщат някогашния „мъртъв сезон“ в сезон на жизнерадостен, градивен, младежки труп“.

Очи, които обвиняват

Това са очите на една малка италианка. Каква мъка и болка са затаени в тях! Каква тежка сурова присъда се крие в чистия им поглед — присъда над ужасите на капитализма.

Красива, екзотична страна. Там, под синото небе в маслиновите горички на Калабрия, работи това дете. То е само на 11 години. За него няма обаче щастливи, безоблачни дни, не за него свето яркото слънце на Италия. Неотдавна по инициативата на един комитет за подпомагане на жените, група общественици и лекари направиха анкета за условията, при които работят и живеят около 30 000 жени, а също девойки и деца в Южна Италия. Техните изводи са: на 11 години децата са вече възрастни и работят с майките и сестрите си при непоносими условия; няма никакъв договор с работодателя и събирачките на маслини зависят във всичко от него; господарите не признават никакви закони и правителството не се грижи да установи какъвто и да е минимален контрол върху техните произволи. Те заплашват с кучета тези, които искат да се приберат по домовете си, преди да се е стъмнило съвсем.

Първият репортаж скрива реалната ситуация — използване от държавата на детски, безплатен и задължителен труд, като използва евфемизми — децата са наречени „бъдещи комсомолци, младежи, учащи се“, а тежкият селски труд — „хубави дела; благородната високо патриотична дейност; вдъхновявани от светлите помисли; удари, жизнерадостен, градивен труд“. Във втория репортаж работещите точно и пестеливо са означени като „деца“, а трудът им е отрицателно определен — „при непоносими условия; дългия, пълен с изморителен труд ден бедност и експлоатация“.

Производство на общи етикети и клишета. Новият език обича да поставя обобщителни етикети на лица и събития, като ги лишава от индивидуален смисъл. С твърде общите и неясни изрази като „враг на народа“ или „социално опасен елемент“ може да бъде осъден всеки. Използват се определения, които не конкретизират, а обобщават — „всеобща, всенародна, повсеместно, непрестанно, изключително, редица“. Глаголите често се заменят от абстрактни съществителни и причастия — „обединение, закономерност, строителство, вдъхновяващ, убеденост“ (номинализация). Абстрактните съществителни с наставка (-изъм) придобиват особено честа употреба — „субективизъм : обективизъм“, „доктринизъм : революционизъм“; „за-

цифизъм : милитаризъм“; „центризъм: фракционизъм“. Собствени имена се използват като нарицателни: „Очевидно с такива кадри от антураж на изменника (Трайчо Костов) като начевци, тутевци, гевреновци и Ко, които беснеят пред народните завоевания и са готови всеки момент да забият нож в гърба на народната ни власт, ние не можем да вървим напред“ (Народна младеж, 1950).

Лични глаголни форми се заменят с обобщителни и безлични (ни, те). Често се употребяват максимално обобщени деятели: „Народът знае добре кои са истинските му приятели“; „Всеки здравомислещ човек приветства настъпването на комунизма“ (генерализация и деперсонализация на глаголните лица). Чрез замяна на деятелния залог със страдателен се мистифицира глаголният деятел (пасивизация).

Съветската армия е постигнала съвършенството на съвременната армия

Изявление на генерал И. Гошняк, Белград, 30 юни

Държавният секретар по Въпросите на националната отбрана на ФНРЮ, армейски генерал И. Гошняк, който посети неотдавна СССР е заявил пред редакцията на в. „Народна армия“. „В СССР ни посрещнаха изключително топло и приятелски, оказаха ни голямо уважение и почести. Навсякъде ни посрещнаха сърдечно и приятелски. Беше ни дадена възможност да се запознаем с редица Военни академии. Посетихме също някои части на Съветската армия, флотата, Военновъздушните сили. Всичко, което видяхме там, ни направи изключително силно впечатление. Може да се направи изводът, че Съветската армия е постигнала съвършенството на съвременната армия, че нейният личен състав притежава богат военен опит и непрекъснато усъвършенства своите знания. Аз съм уверен, че установеният от нас контакт с ръководството на Съветската армия ще бъде твърде полезен и ще допринесе за понататъшното развитие на взаимоотношенията между нашите две социалистически страни.

Обобщителните определения са подчертани, използват се много от глаголни и абстрактни съществителни, в 1 л. ед. ч. е само една глаголна форма (*аз съм уверен*), въпреки че новината е лично изявление, преобладават глаголни форми в 1 л. мн.ч., използват се страдателни форми (*беше ни дадена възможност, може да се направи изводът*). Така хем управляващите се отчитат пред народа, хем нищо не му казват.

„Хората в по-голямата си част не знаят да мислят — те само учат думите наизуст“ (Ленин). Клиширането на мисленето се пости-

га чрез аксиоматизация на идеологическите твърдения — така те вече не се нуждаят от аргументи и проверка, придобиват статута на безусловни, почти природни истини: „Битието определя съзнанието“; „Работническата класа е авангард на световния прогрес“; „СССР е авангард на борещите се за мир“.

Друг похват за отклоняване на критическото мислене е модалното изместване — подмяна на реални модалности (е, беше) с виртуални (може, трябва, нека, не, ли) — от реално случващото се внимание на читателя се насочва към това, което би могло, трябва или не се е случило. Типичен пример за модално изместване е лозунгът, който подменя реалните значения с пожелателни — „Вся власт советам!“; „Да превърнем думите в дела!“; „Да бъдем безпощадни към враговете!“.

Критическият анализ на тоталитарната комунистическа преса разкрива някои от механизмите за контрол и управление в масовото общество. В комунистическите общества масовата култура се превръща в общозадължителна култура. Комунистическата преса за разлика от жълтата преса има по-амбициозни задачи, тя не толкова забавлява, колкото надзира, възпитава и управлява масите. Пресата се мисли като форум за пряк диалог на трудещите се с властите — от една страна, рапорти, писма, телеграми, доноси, лозунги, стихове и разкази на трудещите се, а от друга, обнародване на постановления, декларации, официални изявления, политически сказки от страна на управляващите. Както и в жълтата преса източниците на информация не са оригинални и проверени, фактите не са отделени от коментара, реалното от желаното или измисленото, липсва разследване, анализ и критичен коментар, вместо това мненията се обосновават чрез емоционален език или чрез харизматата на авторитетите. Комунистическият новоезик се опитва да манипулира критичното мислене, като го митологизира, опости, раздвои и клишира.

ЕЗИКОВО ПЛАНИРАНЕ И ПОЛИТИКА

Политически или езиков национализъм?

Какво е политиката на тоталитарната държава към диалектите?

Заплашва ли Европейският съюз националните езици?

Каква е европейската политика към малцинствените езици?

Как се стандартизират модерните езици?

Езиков туризъм или свободно заемане на чужди думи?

1. Езиково планиране и политика

Във времето на масови комуникации и грамотност промените в устройството и употребата на езика са плод не толкова на естествено развитие, колкото на целенасочено планиране. През 18-19-ти век националните държави очакват някои от традиционните задължения към семейството, съседството и религиозната община да се пренесат и към нацията. Публичното мнение започва да свързва езика с нациите: „един народ — един език“. Чрез задължителното публично образование, печата и военната служба национализът се превръща в господстваща идеология в новите капиталистически държави. В Европа се оформят два възгledа за нацията — политическа и гражданска нация по френски модел и етническа и културна нация по немски модел. Политическата нация изисква лоялност на всички граждани към държавните правни и бюрократични стандарти. Във Викторианска Англия и Франция при Класицизма традиционните диалекти и фолклорна култура започват да се възприемат като врагове на националния прогрес и от образоването се очаква „да спаси душите на простолюдието“, като изкорени „дивите суеверия“ и „недодяланите нареции“. Публичното общуwanе трябва да следва един официален държавен стандарт. Учениците, употребили диалектна дума в училище, са получавали дървен обръч на врата и са осмивани. Във Франция Академията на кардинал Ришельо воюва за налагането на версайския кралски говор като всеобщ езиков стандарт на просветената абсолютна монархия, а на провинилите се ученици вместо дървен обръч са надявали дървено сабо.

През 19. век в Германия и славянските държави се налага друг модел за нация — нацията като култура:

Естествено, че първото нещо, което свързва хората в едно духовно единство, това е общността на езика, защото езикът е главно средство за междучовешко общуване. Познато е, че в старобългарско (сиреч, първоначално, общославянско) словоупотребление думата язък, означава и 'език' и 'народ'. Немското *deutsch*, което е народно име е свързано етимологически с *deutlich* 'ясно, понятно' (П. Бицили).

На безкнижната простота на фолклора и диалектите започва да се гледа като на чисти извори на народния дух и култура — събират се народни приказки и песни, изучава се словното богатство на народните говори. Стандартният език се възприема като писмен служебен език, от него не се очаква да измести диалектите от устното и неофициалното писмено общуване. И днес в някои германски страни диалектите имат висок престиж и писмена употреба.

Във всяка незадоволителна езикова ситуация има място за езиково планиране, но трябва да разграничаваме привидни от действителни причини. В България правописните реформи са тясно свързани с политическата ориентация — традиционният дриновско-иванчевски правопис е подкрепян от центристки и десни управлени, а опростеният фонетичен правопис от леви управлени — БЗНС на Ал. Стамболийски и комунистическата партия.

В началото на 20. век Комунистическият интернационал подкрепя стандартизирането на езиците на „малките и потиснати народи“, но чрез разделянето на националните езици се осъществява и политиката „Разделяй и владей!“ — така са създадени македонски от български език, молдавски от румънски, таджикски от персийски, гагаузки и татарски от турски, карелски от фински. Езиковото планиране се осъществява най-често от институции на националната държава, но също и от граждански инициативи. С планирането на езикови реформи могат да се преследват не само национално-политически, но и различни икономически и социални цели:

- Национална интеграция и модернизация: кодифицирането на национални книжовни езици от парламентите на независимите балкански държави през 19.–20. век.

- Подчиняване на малцинствата в националната държава: правителствената забрана за употребата на турски език на публични места по време на възродителния процес в България; забраната за употребата на кюрдски език в Турция.

- Еманципация на малцинствата: борба на малцинствата за изучаване на майчин език в училищата. С подписването на Рамковата конвенция за защита на националните малцинства (Страсбург, 1 февруари 1995) България осигури обучение по майчин език за български-те турци и роми.

- Икономическо развитие: образователната политика на засилено изучаване на английски език в бившите комунистически и колониални страни.

Планираните езикови преобразувания могат да бъдат функционални или структурни. Функционалните реформи целят да променят престижа и сферите на употреба на даден език (промяна на езиковия статут), а структурните — неговите правописни, правоговорни, граматически и речникови норми (промяна на езиковото тяло). У нас проблемите на езиковата политика и кодификацията на националния език са разработени от М. Виденов в светлината на Пражката функционална школа.

2. Планиране на езиков статут

(1) Провинциален статут

Такъв статут имат традиционните диалекти на малките географски области. В националните държави те служат най-често за неофициално битово общуване и изразяват регионална идентичност. Диалектите имат по-нисък престиж от официалния книжовен език, но това зависи от традициите (политически или културен национализъм), както и от образователната политика. В Германия, Нарвегия, Швейцария диалектите имат висок престиж, средната класа цени своя регионален акцент и го използва не само в местните институции и медии, но и в официалното устно общуване. Тъй като не се различават значително по престиж, диалектите и стандартът си взаимодействват и в зависимост от официалността на ситуацията говорещите ще използват в различна степен диалектния си акцент.

В комунистическите страни диалектите загубват своя престиж, официалната идеология ги разглежда като остатъци от феодалното минало и от книжовния стандарт се очаква да ги изкорени напълно. Тоталитарната държава се опитва да стандартизира изцяло поведението на гражданите, затова и ограничава езиковите варианти. Отечествено-

ронтовската реформа от 1945 г. премахна ятовата гласна и с това отнема правото на западните българи на екав изговор, а в речниците диалектните дублети са сведени до минимум. Диалектният говор започва да се свързва с липса на образование, селски произход и напредната възраст, докато националният стандарт се възприема като градски, ерудиран и прогресивен. В малките градчета и села диалектите се използват в ежедневието, но в институциите или при разговори с външни хора се очаква превключване на книжовен език. Регионалният акцент, с който се говори книжовният език в малките селища, така и не привлече вниманието на българските диалектолози, които се интересуват единствено от „чистите“ диалекти на баби и дядовци като извор за историята на българския език.

Социолингвистите описват регионалните акценти в големите градове като преходни форми — интерлекти, и ги приписват на по-необразованите, по-възрастните или наскоро емигриралите в града. Използването им в официалното устно общуване е нежелателно и е обект на присмех. Според двете големи диалектни наречия — източно и западно, се обособяват два регионални акцента на българския национален език. Тъй като фонетичните особености най-трудно се поддават на съзнателен контрол, акцентите имат повече фонетични, отколкото лексикални особености:

Източен акцент

- Редукция на неударените гласни /а, о, е/ в /ъ, у, и/ — /тиливизур/ вм. /телевизор/.
- Смекчаване на съгласните пред /е, и/ — /с'ир'ин'и/ вм. /сирене.
- Лични местоимения /ний, вий/ вм. /ние, вие/.

По-малко приемливи особености:

- Кратките местоименни форми /ме, те, се, ни/ се произнасят като /мъ, тъ, съ, нъ/ — /видя мъ/.
- Показателните местоимения ще се произнасят като /тъз, унъз/.
- Частицата за бъдеще време ще се произнася като /шъ/ — /шъдоди/.
- Вместо показателни местоимения ще се използват лични — /негу ден/ вм. /тойъ ден/, /нейъ жинъ/ вм. /тайа жена/.
- Използване на вин. форми на имена от ж.р., т. нар. „ъкане“ — /гълъвътъ, вудътъ/.

Западен акцент

- Екане — /бел, млеко, некой/.
- Твърд изговор на глаголи и имена — /моль/ вм. /молий/, /учителъ/ вм. /учителъ/, /спална/ вм. /спалний/.
- Окончание — ме за глаголи 1.л. мн.ч., сег. вр. /ходиме/ вм. /ходим/.
- Използване на лични вместо възвр. притеж. местоимения — /доведе нейний (вм. своя) брат/.
- Отмятане на ударението при глаголи с представки в мин. св. време — /направ'их/ вм. /напр'авих/.

По-малко приемливи особености:

- Окончания за сег. вр. 1 л. ед. ч. /- м/, т. нар. „мъкане“ /йа че ходим/.
- Частицата за бъд. време се произнеся /че/ — /че вървим/ .
- Използване на въпр. вместо отн. местоимения — /чантата, къде ми даде/.
- Отмятане на ударението в повелителните форми: /д'онеси/.
- Употреба на предлога „у“ вм „в“ — /тече у канало/.
- Използване на опр. член за м.р. /о/ — /гръбо, носо/.
- Лично местоимение „я“ вм. „аз“ — /йа че кажа/.

След обявяването на София за столица на 03.04.1879 г. политическият елит от старата столица Велико Търново се премества в София и източнобългарският акцент придобива висок престиж — той звуци градски, образовано, използва се от хората с високи постове в държавата, за разлика от селския, шопски акцент на местните хора. Източнобългарското наречие е повлияло и върху голяма част от печатните произведения по това време. След Балканската и световните войни миграцията от Македония и Тракия към столицата се засилва, но въпреки това до 1944 г. столичната интелигенция е преобладаващо североизточна. Днес 70% от населението в столицата е със западнобългарски произход и то започва да преобладава сред социалните върхове. Затова и западният акцент днес има по-висок престиж, той влияе върху младежкия сленг, чува се в медиите. Софийските младежи изговарят много широко неударените гласни и завърдяват глаголните окончания. Този пресилена западнобългарска особеност се свързва със столичното звучене и започва да оказва влияние върху книжовното произношение. Българската езикова политика продължава да е свръхнормативна, на диалектите и акцентите се гледа

като на развален език, отклонение от националния стандарт и на тяхната употреба в медиите и регионалните институции се гледа с подозрение.

Днес в условията на глобализъм и криза на националните държави диалектите в Европа възвръщат позагубения си престиж и регионалната идентичност придобива ново значение. Чрез планиране на изложби, туристическа реклама, фолклорни прегледи, исторически проучвания може да се повиши престижа на местната идентичност и така да се разшири употребата на местния диалект — в ниските степени на образование, в местните медии, бизнеса.

Европейската образователна политика съхранява престижа на диалектите:

- Диалектите се разглеждат не като пречка, а като помощник за развитието на езиковите умения на децата. Официалният стандарт се изгражда върху натрупания диалектен езиков опит. Усилията се насочват не върху запаметяване на правила и мнения, а върху развитието на комуникативните способности — изразяване на собствени мнения по собствен начин, независимо от езиковата форма (диалект или стандарт).

- От учителите се очаква да пренебрегват диалектните думи и произношение на учениците, докато те не станат поне 10-годишни, когато са в състояние да различават съдържанието от формата на изказа.

- Коригирането и засрамването на учениците заради диалектен изговор до тази възраст може да породи у тях чувството, че мислят погрешно и това да ги обезкуражи да учат.

- 1–4 клас — диалектите се допускат като средство за общуване в училище.

- 4–7 клас — диалектите стават обект на познание и се сравняват със стандарта — съставят се речници на диалекта и се описва произношението. Сега от учениците се изисква да осъзнаят диалектния си говор и постепенно чрез себекорекция да усвояват стандартната норма.

- Вместо окончательно изместване на диалекта от книжовния стандарт се развива особен билингвизъм — съвместяването на диалекта със стандарта, като те започват да се разграничават функционално и структурно.

За съжаление у нас демократичните промени не доведоха до де-

мократизация на политиката по отношение на диалектите. Медиите се отвориха за младежкия сленг, но не и за диалектите. Диалектните думи в пресата, главно турцизми, имат пренебрежително и пародийно значение. Учителите продължават да гледат на диалектите като на дефицитни езици — недоразвити системи, които не могат да изразят богатството на модерното мислене, а децата, които говорят на диалект, се възприемат като по-малко интелигентни.

(2) Официален статут

Официалният език има представително-легализираща функция, той символизира националния суверенитет и идентичност. Употребата му в държавните институции е конституционно гарантирана. На Балканите движенията за национална независимост през 19. век планират промяна на статута на провинциални езици в официални. В Сърбия херцеговинското просторечие придобива статус на официален език, противопоставяйки се на старата книжовно-религиозна традиция и градския печат на австрийските сърби.

Националните езици също могат да променят статута си и от провинциални да се превърнат в официални. В Ирландия след отхвърлянето на британското монархическо управление ирландският език получава официален статут (1937 г.). В действителност този статус има повече символна, отколкото практическа роля, тъй като английският език запазва статута си на втори официален език и широката си употреба в държавните институции.

В канадската провинция Квебек, в която живее преобладаващо франкофонско население, през 70-те години започва кампания за повишаване на престижа на френския език. Въпреки „Официалния езиков акт“ от 1968–1969 г., който признава статута на френския език като втори официален език, на практика в сравнение с английския език той е дискриминиран. Учреждава се сдружението „Служба за френския език“, което започва да издава постери и плакати от типа „Parle bien c'est se respecter“ 'Говори добре, това се ценит!', организират се литературни прегледи и конкурси за произведения, написани на френски език. Службата предявява искане към канадския парламент за защита на правата на говорещите френски език. Исканията са подкрепени от стачка на работещите на летището в Монреал. Движение то довежда до „Хартата за френския език“ през 1977 г., която защитава юридически правата на франкофоните в Канада, т. напр. никой

не може да бъде уволнен от работа, затова че не говори добре английски език.

(3) Международен статут

Религиозните езици през Средновековието са изпълнявали функцията и на международни дипломатически и търговски езици (лингва franca) — старогръцкият език за народите на Византийската империя, латинският език за Свещената римска империя, арабският език за Османската империя. С разпадането на религиозните империи и образуването на светски национални държави през 18.-19. век за нуждите на международната дипломация, наука, търговия се появяват нови езици. Чрез военни нашествия и колониализация, а също и чрез износ на стоки, технологии и образование някои държави разширяват международното си влияние и така техните езици придобиват статут на международни езици — през 19. век международен статут придобиват испански, френски, португалски, руски, английски език. Историята на световните езици показва, че с разрастване на броя на говорещите на даден език се увеличава полезността и престижът му. Контактът с други езици довежда до опростяване на структурата на международния език. Привличайки все повече говорещи, международният език от жив език започва да се превръща в административен код. Населението, за което международният език е роден, обикновено за немарява изучаването на чужди езици, което намалява способността за езиково творчество. През 60-те години в САЩ студентски бунтове изискват изхвърляне на чуждите езици от учебните програми.

Национален език: международен език — постколониалният опит. С разпадането на европейските колониални държави в Азия, Африка, Латинска Америка се образуват множество нови национални държави. Антиколониалните освободителни движения обикновено поставят акцент върху културната и езикова автентичност на своите народи, затова и след постигането на независимост новите управници отхвърлят колониалните езици и предприемат опити за стандартизирането на някое от местните наречия като официален език. Рядко тези опити довеждат до изместването на колониалния език и в края на краишата той запазва статута си на официален език или поне става втори официален език. Въодушевените маси очакват по-голямо икономическо и политическо участие, но новите елити, най-често получили образоването си в престижните университети на бившите метрополии, не ис-

кат да изоставят предимствата на своето образование и връзките с колониализаторите. След преминаването на революционния ентузиазъм националният елит се обявява за запазването на колониалния език, този път използвайки реториката на икономическата изгода и модернизацията. Не само конформисткото поведение на националните елити, но и гъвкавата езикова политика на колониализаторите също допринася за запазването на езиковото господство. Колониални учени са преувеличавали езиковите и културни особености на различните регионални групи и са утвърждавали малцинствени етноси, култури и езици. В различните региони различни диалекти (често пъти допълнително разграничени в писмената им форма) са били стандартизираны и изучавани като първи майчин език в началното училище и като втори език в средното училище заедно с колониалния език. И тъй като и колониалният и „писменият роден език“ са били достатъчно необичайни и трудни за децата, в края на краищата голяма част от учениците не са овладявали нито родния, нито чуждия език.

При липсата на книжовна традиция, която да е коректив на конкуренцията между различните диалекти за статута на официален език, хората често са склонни да приемат, че е по-добре официалният език да е еднакво чужд за всички, отколкото да облагодетелствува определен регион или каста. В Индия например пропада опитът за промоция на хинду (език на висшата каста) като официален език и английският език запазва колониалните си позиции. Хинду получава статут на втори официален език, като трети официален език се използват стандартизираните диалекти на различните провинции.

Европейска езикова политика — национален, малцинствен, международен език

В Европейския съюз националните езици на страните членки придобиват статут на официални и работни езици на европейските институции, т.е. не се налага един международен език, а националните езици повишават статута си. Това е свързано с европейската политика за насърчаване на културното многообразие и полиглотството. Езичите, които говорят гражданите на ЕС, се подреждат по следния начин (към 12.02.2001):

Английски	16 % (майчин)	31% (втори език)
Немски	24	8
Френски	16	12

Италиански	16	2
Испански	11	4
Холандски	6	1
Шведски	2	1
Гръцки	2	1
Португалски	2	1
Датски	1	1
Фински	1	0
Друг	1	5

Разбира се, същински работни са по-големите езици — английски, немски, френски, а останалите езици имат по-скоро статут на обслужващи езици — на тях се превеждат документите на Съвета на Европа и Европарламента, на тях се води кореспонденция с европейските институции. Политиката на културно многообразие изисква признаване не само на правата на националните езици, но и на правата на малцинствените езици. В Европа от 320 мил. население — 50 мил. говорят автохтонни езици (каталонски, баски, бретонски, корсикански, уелски, галски, сардински, фризийски и др.). Освен традиционните малцинства, нараства броят и на емигрантите, за които официалният език не е майчин език. Малцинствените езици са официално признати, но имат статут на провинциални или по-малко употребявани езици. Училищата предлагат факултативно обучение по тези езици, тъй като се смята, че най-благоприятно за развитието на децата е ограмотяването на майчин език. Образователни и културни програми закриват малцинствените езици в Европа от изчезване.

Конференцията „Бъдещето на европейското многоезичие в разширения Европейски съюз“ изгражда общоевропейската езикова концепция (Виена, 22-24.11.2001), която защитава следните права:

- правото на всички граждани/ки да учат и използват собствения си национален и малцинствен език;
- правото на всички граждани/ки да изучават поне два допълнителни езика в рамките на задължителното средно образование;
- задължението на всички правителства да стимулират чрез специални мероприятия изучаването на повече езици и извън задължителното средно образование;
- задължението на всички правителства да поощряват многоезични проекти и инициативи.

Тази езикова политика намира израз в следните образователни изисквания:

- Ранно започване на чуждоезиково обучение, като при избора на чужд език предимство има езикът на съседите, малцинствата и партньорите.
- Гъвкавост в последователността на изучаване.
- Използване на чужди езици като работни.
- Диференцирани форми на обучение, интензивни курсове.
- Мултимедиено обучение.
- Рецептивно многоезичие.
- Откриване на университетски специалности по езиците на ЕС.
- Застъпване на чуждоезиковото обучение в нефилологическите специалности.
- Програми за обмен на ученици и студенти, гост-учители и преподаватели.

3. Планиране на езиково тяло (корпус)

Лингвистите приемат, че не съществуват примитивни езици, тъй като не е открыто мерило за цялостната сложност на езиците, но има три структурни показателя за сравняване на развитието на езиците — графикализация, стандартизация и модернизация. При планирането на структурни реформи най-често се сблъскват консервативни идеологии, свързани с респекта пред местни или класически традиции, и либерални идеологии, свързани с прагматични ценности като ефикасност, разбираемост, модерност.

(1) Графикализация

Писмото е видимият белег на дадена власт и особено важно за националната идеология. Националните елити са склонни да свързват правописа с лоялното поведение на гражданите:

Вниманието към правилата на граматиката и грижата при избора на думи окуражава коректността и в други сфери. Отхвърлянето на граматиката съвпада с приемането на нещо като творческо писане в социалното поведение. Когато чудните правила на граматиката са подигравателно пренебрегвани като погантични и незначителни, тогава и привързаността към качества като честност, отговорност, благодарност, извинение, изчезва също (К. Холмс).

Езиковото планиране в тази област включва промени в принципите на устройство на правописа и в графичната система.

Правописно устройство

Писмената система на съвременните езици е организирана съобразно три основни правописни принципа: фонетичен, морфологичен и традиционен.

Фонетичен правопис

Изисква да се пише така, както се чува, изискване, което не може напълно да се осъществи поради многообразието на речевите вариации. В Сърбия Вук Караджич опростява азбуката, като въвежда нови фонетични букви — Ѯ, ѯ, ѵ, Ѷ, Ѵ, ѵ, и отхвърля традиционните църковнославянски букви, загубили фонетичната си стойност — ятогата и носова гласна, ъ, Ѻ, ѹ, Ѹ, ѻ, Ѵ.

Фонетичните правописни реформи разчитат на популистката пропаганда за улесняване на правописа и разширяване на грамотността и затова почти всички леви правителства подкрепят едни или други правописни улеснения. Социолингвистите обаче показват, че независимо от фонетичната правилност на ортографията значителен брой ученици ще изоставят в четенето и писането и повечето от тези ученици идват от ниските социални класи.

Морфологичен правопис

Той е по-систематичен от фонетичния, тъй като изисква значимите части на думите (морфемите) да се пишат по един и същи начин независимо от промените, които настъпват в произношението им в различни позиции — например представката /из-/ се пише по един и същи начин и в „из-гледа“ и в „из-хвърли“, където се произнася като /ис-хвърли/. Този принцип заляга в устройство на български книжовен език през 1899 г. — т. нар. дриновско-иванчевски правопис. Отечествено-фронтовската реформа от 1945 г. успява да „демократизира“ правописа само на десетина думи като „сър(д)це, порас(т)на, ниш(т)ка“ и др.

Традиционен правопис

Изисква да се пише така, както се е писало, за да се съхранят историята на езика и да се осигури историческа непрекъснатост на книжовното общуване. В английски език думата „know“ 'знае' се изписва с начално /k/ по традиция, въпреки че се произнася /nou/. Това

/к/ свидетелства за историята на думата в английския език — връзката с индоевропейския корен „g-no“, запазил се в гръцки език „gnosis“, в славянските езици след палatalизация преминал в „з-ная“, а в германските езици след аблautа се е обеззвучил в „к-now“.

Традиционният принцип е основен правописен принцип в английски език. Показателен е фактът, че въпреки ортографичната си неправилност, която изисква да се запомня както изписането на думата, така и произношението и (транскрипцията), английският език е получил широко международно разпространение.

Графични системи (азбука и допълнителни правописни знаци)

Реформите в азбуката се подчиняват както на политически, така и на прагматически съображения. Азбуката има особена символна стойност и реформите в тази област са най-трудни. През 1779 г. Б. Франклин предлага правописна реформа на американския език с цел да бъде разграничен от британския английски. Той намира привърженици сред представителите на движението за американска независимост от Великобритания. В края на краишата побеждава германският езиков традиционализъм и реформата се ограничава само с приемането на различно правописание на десетина класа думи: „color“ (вм. colour), „organize“ (organise), „theater“ (theatre), „center“ (centre), „traveled“ (travelled).

През 1928 г. Турското езиково общество, основано от Кемал Ататурк, заменя арабската писменост с латинска, за да засили европейската и светска ориентация на република Турция. През 1954 г. югославското управление прокламира общ сърбохърватски език, но не си позволява да уеднакви графичните системи и разрешава на хърватите да използват латиницата, а на сърбите — кирилица. Молдавският език в СССР приема кирилска азбука, за да се разграничи от латинската графика на румънския език. В Босна след постигането на независимост от Югославия се предприемат опити за въвеждане на арабска азбука за бошняшкия език.

Днес модерните комуникационни технологии оказват силен на-
тиск за промяна на оригиналните графични системи — китайските
йероглифи трудно се адаптират към компютърните клавиатури, кири-
лизирането на компютърните програми не е толкова трудно, но голя-
ма част от общуването — интернет бърборенето (chat), електронна-

та поща (e-mail), телефонните SMS съобщения — се извършва предимно на латиница, без ясни правила за транскрибиране: „бяла“ — „bila“ или „bjala“, „вечер“ — „vecher“ или „vecher“. Свързването на латиницата с модерните комуникации, реклами и поп културата придава особен магически престиж на латиницата — ученици от едно основно училище в Пловдив в отговорите на анкета смесваха кирилица с латиница — „Любимия ми герой е Vasil Levski“, „Super съ“.

(2) Стандартизация

Човешкото общуване изисква известна степен на споделени очаквания и разбириания. Както модерната наука изисква стандартни мерки, а масовата продукция — взаимозаменяеми части, надрегионалното национално общуване изисква общ стандартен език, който да допринесе за преодоляването на териториалните и социални вариации. Стандартите се кодифицират от най-висшите управленски органи на държавата и обикновено радиират от метрополията към периферията. Стандартът е по-скоро идеал с висок престиж, отколкото реална практика. При планирането на книжовните стандарти се съблъскват различни интереси и идеологии: Трябва ли книжовният стандарт да се съобрази с разговорния език или да се придържа към книжовната традиция? Кои говори ще послужат за негова основа — социалните градски наречия или местните селски диалекти? Кои диалекти да бъдат предпочетени?

При стандартизирането на българския книжовен език се постига компромис между книжовно-религиозната традиция и източните градски говори — централно-балканските (Котел, Еленово, Дряново, Габрово) и търновския говор, към които е принадлежала голяма част от възрожденската буржоазия и интелигенция.

Съветската промоция на тюркски езици — татарски, башкирски, гагаузки — е насочена към раздалечаването на тези езици един от друг и най-вече към отдалечаването им от турския език чрез стандартизирането на най-отдалечени от него диалекти. Целта е да се предотврати създаването на пантюрка лингва franca като средство за пантюркско съзнание. При стандартизирането на таджикски език за негова основа се възприемат центральноазиатските персийски диалекти, така че таджиките да не могат да общуват с персите извън пределите на СССР.

(3) Модернизацията

Разширяващото се международно общуване налага не само нуждата от лингва франка, но оказва натиск и за непрекъсната модернизация на националните езици. Мерило за модернизирането на даден език е способността му да превежда други езици и особено международните езици. Във времето на бърз растеж на знанията и производствата на нови стоки и услуги националните езици трябва непрекъснато да се разширяват с нови термини и дискурси. Стандартизацията може да се разглежда също като част от модернизацията на езиците. Модернизацията е най-интензивна и най-видима на словно ниво — към речниците непрекъснато се добавят нови думи. Възможни са две политики по отношение на модернизацията на речника — туристична (стремеж към езикова чистота) и либерална (свободно заемане от чужди езици). Либералите узаконяват широко разпространени в практиката чужди думи (заемки), а туристите ги превеждат на роден език — буквально (калки) или творчески (неологизми).

Българските възрожденци провеждат туристична политика. Усилителя им са били насочени срещу заемките от бившите лингва франка — турски и гръцки език, но също и срещу заемките от новите международни езици — френски, английски, немски. Така се появяват калки като „влак“ и „небостъргач“, неологизми като „вестник“, „бележка“, „срличка“, „часовник“, „чакалня“, „другоселец“, „докачливост“, „равенство“, „бивалица“ 'история' (Ив. Богоров); „нагласа“, „чуждица“ (П. Славейков); „иманярствен достойник“ 'министр на финансите' (А. Балан). Друг начин за обогатяване на книжовния език възрожденските просветители откриват в съживяването на архаизми, Ив. Вазов вдъхва нов поетичен живот на църковнославянските думи „мир, конец, убог, дебри, витая, униние, битие, величав“. Със стари църковнославянски думи К. Фотинов замества турски и гръцки думи:

Некои човеци на тоя свят (дунята) сакам да се покажат и да се познаят... Бог е създал человека словесна и дал му е ум и разум да се учи и да разумева сичката (синката) създания Божия... да познае с какъв начин (колай) и какво може да се познае достоен... нихното художество (занятие), изкуство (мурафет).

Заемането наготово на думи от международните езици е като че ли най-лесно и най-бързо, но в социален план не винаги е най-ефикасно. Можем да разгранишим няколко типа заемане — термини, заемки, чуждици.

Термините са еднозначни думи със строго определени значения, те произхождат най-често от класическите езици — латински или старогръцки. Заемането от мъртви езици възпрепятства пораждането на нови значения и метафорични преноси, характерни за всеки жив език. Термините се използват от специалисти в служебно общуване и имат ограничено разпространение. Те са необходими за развитието на научното познание, което има абстрактно-универсален, а не национален характер. Когато експертите разясняват възгледите си пред по-широва публика, те би трябвало да перифразират или превеждат термините, за да бъдат разбрани и критически оценени. Използването на термини в масмедиите и всекидневието представлява злоупотреба с експертната власт — то манипулира публиката вместо да я информира.

Заемките са думи за нови предмети и явления, за които липсват родни думи — „компютър, принтер, фитнес, суичър, скейборд, екшън, стречинг“. Тенденцията за увеличаване на заемките в националните езици е свързана с глобализирането на потреблението — най-често чуждиците проникват чрез масовата употреба на нови продукти и услуги. В много периферни общества днес потреблението на готови стоки, услуги и изрази надделява над производството на такива. С най-голяма лекота се заемат чужди думи в младежките говори, които изучават чужди езици и са най-силно повлияни от глобалната медиена култура. В България поради силното влияние на младежкия сленг върху езика на пресата заемките се разпространяват и в публичния език.

Когато международните езици не се изучават масово и ефикасно, а се познават добре само от елита, употребата на заемки в публичното общуване засилва социалното неравенство. Ниските класи често стават обект на езикови манипулации, тъй като не могат да си преведат заемките. Румънската социолингвистка Татяна Казаку дава пример за езиково подвеждане в една рекламина кампания за продажба „на маркови, западни, секънд-хенд стоки“. Преводът на „секънд хенд“ с „втора ръка, вехтошарски“ би охладила значително потребителския ентузиазъм.

Чуждици — думи, които не означават нови предмети и явления, т.е. повтарят значението на думи от родния език. Те се заемат по инерция или по стилистични причини. Дори и когато не се познава международният език, неговият престиж е висок — нещо повече, кол-

кото по-малко се познава чуждият език, толкова по привлекателно изглежда неговото звучене. Магическото въздействие на чуждиците се използва в медиите и рекламата, особено в тези, предназначени за младежката аудитория. Преводът на редица „култови“ за тинейджърите думи би премахнал магическия им ореол: срв. „кънтри музика“ 'селска музика', „каубой“ 'кравар', „бодигард' 'телохранител, пазвантин', „чатвам“ 'бърборя'. Често по инерция се заемат и напълно тричленни думи като „стартира“ 'започна', „финишира“ 'завърши', „джипси“ 'циганин', „холидей“ 'ваканция', „колдринк“ 'студена напитка'.

Билингвите обичат да превключват кодове — да вмъкват думи и цели изрази от чуждия език в разговор или в текстове на родния език, за да изразят билингвистична солидарност, за да постигнат висок глобален стил или пък ирония. Така употребата на чуждици се разширява, при това чуждицата винаги има по-висок стил от съответната родна дума. Стилът на думата зависи от канала, чрез който е усвоена — устен, печатен или електронен. Устните думи са свързани с ежедневния ни опит и ще имат по-ниско стилистично значение, за разлика от печатните и електронни думи, които идват от училищните текстове или от медиите: думата „каубой“ за зрителите на уестърн филми ще звучи по-възвишено от „кравар“, но за американските селяни тя ще има същото прозаично значение.

В някои страни като Хърватия и Словения се провежда официална политика на пуризъм — избягват се както чуждици, така и заемки. В Хърватия неологизми (*kovanica*) заменят и общокултурни заемки: „knjizhica“ 'библиотека', „brzojav“ 'телеграма', „kolodvor“ 'жп гара', „tvornica“ 'фабрика', „churkha“ 'помпа', „valokrug“ 'радио', „daljnogled“ 'телевизор', „glasovir“ 'клавир', „glazba“ 'музика', „tajnica“ 'секретарка', „lipan“ 'месец май'.

Липсата на езиково планиране по отношение на модернизацията на националния език и на гражданска чувствителност към неговата чистота води до стихийно нахлуване на заемки и чуждици, а това довежда до понижаване на статута му — той започва да звучи по-скоро като провинциално наречие, отколкото като официален език. Срв. изрази от българската преса: „Трилърът е истински бестселър; Феновете ще се кефят на един супер пъзъл и екшън; Политическите опоненти се консолидират, напъват се да стабилизират накърнения си медиен имидж“.

Европейската езикова политика настърчава както националната

и регионална идентичност, така и глобалното многоезичие и превод. Билингвизмът също може да допринася за развитието на родния език, тъй като преводаческите усилия засилват творческо-съзнателното отношение към собствения език.

ЕЗИК И НАЦИЯ — РУСИЯ, СЪРБИЯ, ХЪРВАТИЯ, БЪЛГАРИЯ

Каква е езиковата политика на Русия през 18.-19. век?

Каква е езиковата политика на Австро-Унгария към южните славяни?

Защо в Сърбия побеждават радикалните езикови реформи?

Как се стига до общ сърбохърватски език?

Как се изгражда българския национален език?

1. Примерът с руския национален език

През 14. век исихазмът се превръща в официална доктрина на Източното православие и църковнославянският език (цсл.) започва да придобива иконично значение — религиозното слово се възприема като тайство, не само като смисъл, но и като образ. Исихасткият възглед е твърде различен от първоначалната езикова демократичност на Източната църква и обуславя консервативността на църковния език през 14.-18. век. Съществувало е убеждение, че незнанието на цсл. език води към ерес. „В славянския език няма никакво място за лъжа или прелест (заблуда от дявола) и затова дяволът не обича този език и се бори с него“ (Й. Вишенски). Цсл. език се установява в Русия през 16.-17. век като редакция на старобългарския книжовен език от 9.-15. век. През Средновековието в Русия липсват институции на светска култура. Единствено цсл. език се възприема като културен език, той е недопустим като разговорен или канцеларски, от друга страна разговорният и делови език не се мислят като културни и не се нормират. Това не изключва взаимодействие между църковния език и просторечния. Генетическото родство на църковния език с народностните езици на руси, българи, сърби позволява изграждането на смесени форми — славяноруска, славяно-българска, славяно-сръбска редакция. Славянският език е съществувал в два основни регистра — стандартен за каноничната литература и хибриден за поучителна, житийна, летописна литература. Хиbridният регистър е бил отворен за заемки от разговорния език, но те са се възприемали само като допустими отклонения поради характера на темата, поради слабост на писателя или невежество на аудиторията.

Религиозните борби, обхванали Европа през 16.–17. век, поставят въпроса за личното убеждение и оттук за простотата на църковния език. В протестантските страни това довежда до отхвърляне на латинския език и развитие на национални книжовни езици, на които се превежда Библията и се създава богата проповедническа литература. В католическите страни латинският език се запазва в богослужението, но като застинала ритуална форма, латинският език започва да се ценят преди всичко като източник за създаване на нова културна лексика. В православния свят литургичната святост на цсл. език ограничава развитието на литературни национални езици, вместо това се разширява употребата на хибридния регистър. В края на 17. век хибридният регистър започва да се възприема като особен „прост“ език, на който започват да се превеждат дори и канонични текстове.

Реформите на Петър I и двуезичието

Реформите на Петър I и двуезичието — прост руски език (светски) : църковнославянски (цсл.) език (църковен). По времето на Петър I Русия се отваря за католическо и протестантско влияние, а и за светската култура на Просвещението. По образца на Френската академия разговорният език на императорския двор се нормира като език на светската образованост, а на цсл. език се гледа само като на език на църквата. Петербургското общество има свое нареchie, възпято от придворните поети като „изящен, нежен руски език“ и противопоставено на „грубия, мрачен, непонятен цсл. език“.

Привърженикът на протестантството Д. Тверетинов се застъпва за пълно скъсване с цсл. традиция и превод на прост руски език и на религиозната литература. Протестантската рационалност се противопоставя на традиционното благочестие — почитане на мощи, икони и литургично мистично общение, а абсолютният монарх ограничава властта на православната църква. Руското библейско общество (1812–1826 г.), създадено по инициатива на Британското и чуждестранно библейско общество (1804 г.), работи за превеждането на Библията на различните езици на народите в Руската империя и на Балканите. През 1710 г. въз основа на латинския шрифт *антиква* се въвежда граждански шрифт на опростена кирилска азбука за светска употреба. Френският език придобива особена популярност, на него разговарят аристократите, много галицизми проникват в руския език и известват цсл. думи („резонами“ вм., „доводами“, „екземпли“ вм., „пример“, „рапорт“ вм.).

„дonoшение“, „квитанция“ вм. „роспись“). Когато се скъсва с книжовната традиция в полза на просторечието, някой чужд книжовен език започва да запълва оскъдицата от културна лексика.

Появява се напрежение между новия светски език и църковния език. В църковна употреба „мечта, мечтане“ от лат. *mīco* 'трептя' означават 'лъжливи усещания, възникнали въз основа на бесовско обземане', а в руския език под влияние на френските романи започват да означават 'нещо желано, дори възвишено', „страст“ от 'страдание' започва да означава 'въодушевление', „обаяние“ от 'съблазън, измана' означава 'красота', а „гордея се“ от лат. *gurdus* 'тъп, глупав', започва да означава не порочно чувство, а висока оценка на нещо.

Единен славяноруски език

Единен славяноруски език (1730–1740), реабилитиране на цsl. език. В Русия конфликтът църковен : народен език се преодолява не чрез превод на църковните книги на руски, а чрез обединяване на стария и новия книжовен език в един славяноруски национален език. А. Кантемир в теорията си за поетическите волности оправдава употребата на думи и изрази от църковния език в светската литература за постигане на поетична възвишеност, а В. Тредяковски и М. Ломоносов разработват теория за трите стила, в която цsl. думи са отнесени към високия възвишен стил, а руските думи към средния и нисък стил. На цsl. език се гледа като на безценен източник за обраzuване на нова културна лексика.

Сравнително-историческото езикознание през 18. век открива старобългарските корени на цsl. език. Първоначално той погрешно е определен като сръбски. Идеята, че началата на църковния език трябва да се търсят сред поробените и малки балкански народи, засяга националното самочувствие на мнозина руски писатели. Оформят се два основни възгledа за кодификацията на националния руски език — новаторски и архаизиращ. Новаторите изтъкват неруския характер на цsl. език, славянизмите се възприемат като заемки и с неясно значение, препоръчва се придръжане към разговорния руски език. През 1816 г. новаторът Батюшков пише на Гнедич:

Каченовски твърди, че Библията е написана на сръбски диалект, то-
ва ми се струва, че твърди и Карамзин. А славянският език съвсем изчез-
на. Не, никога не съм имал такава ненавист към този мандарински, роб-
ки, татаро-славянски език, както сега.

Националната идеология обаче има нужда от древна история и език. Русия възприема себе си като пряк наследник на Византия и пренебрегва посредническата роля на старобългарския език и култура от 9.–14. век. Арханисти като А. Шишков и А. Пушкин осмислят цsl. език като пряк наследник на гения на древен класически език — старогръцкия език:

Като материал за словесно творчество — пише Пушкин — славяноруският език има неоспоримо превъзходство пред всички европейски: неговата судба е необичайно щастлива. През II. Век древният гръцки език изведнъж му открива своя речник, съкровищница от хармонии, дарува го със законите на своята добре осмислена граматика, с прекрасните си обрести, величественото течение на речта; с една дума го осиновява, като го избавя по този начин от бавните усъвършенстваания на времето.

Арханистите осъждат прехласването по френския език, духът на руския народ е съхранен в древния цsl. език, който трябва да служи като непресъхващ източник за обогатяването на модерният руски език. Така руският литературен език се изгражда като сплав от елементи с църковнославянски и руски произход. Тези елементи понякога образуват синоними, което създава особени стилистични възможности, отсъстващи в другите езици. Думите с цsl. произход по правило са с по-широко или по-абстрактно значение в сравнение със съответните им русизми и създават по-висок стил.

През 1816 г. папа Пий VII определя преводите на Светото писание на народни езици като „лукаво дело, което подкопава самите темели на църквата и е твърде опасно за душата“ и закрива Библейското дружество във Виена. През 1826 г. Руското библейско общество е закрито, а отпечатъците от превода на Новия завет на руски са изготвени. Вселенският патриарх се противопоставя на разпространението на евангелските преводи в Османската империя, съзирайки в тях протестантска пропаганда.

През 19. век в Русия цsl. език се запазва непроменен в православното богослужение, а славяноруският език — като синтез на църковната традиция и руският народен език — постига гениалното си въплъщение в творбите на руската класическа литература.

2. Вук Караджич и сръбската езикова революция

Споровете и дилемите пред руските книжовници през 18. век се повтарят на Балканите през 19. век. Културният (езиков) национализъм изисква от книжовните езици не само комуникативни качества, но и символно значение. В търсениято на национална легитимност българи и сърби по различен начин преосмислят цsl. книжовна традиция. Идеята, че книжовното наследство на *Slavia Orthodoxa* може да превърне бедняците в милионери, намира последователи сред православните българи и сърби, за които векове наред църквата е основна социална и политическа организация. Г. Терлаич приема, че сръбският език трябва да последва другите европейски езици в тяхната обработеност и усъвършенстване и това може да стане не чрез „очистване и украсяване на нашия прост език, а чрез присвояване на чистия наш, богат и прекрасен славянски език“.

В отговор на католическия натиск над сърбите в Австро-Унгария за приемане на уния сръбският митрополит Мойсей Петрович тайно се обръща към цар Петър I за строеж на храмове в Белград, за славянски книги и учители. През 1722 г. царят изпраща свещеници и книги на сърбите. Максим Суворов заминава за Сремски Карловци, където през 1726 г. установява първото руско училище, преподава и в Белград. Сърбите не са осъзнавали, че разликата между сръбския и руския църковен език се дължи на въздействието на народния руски език върху цsl. език. За тях руската редакция на цsl. език е онзи език, който блестящо изпълнява своята функция на език на вярата и цивилизацията сред най-могъщия измежду славянските народи. Възприемането на руския вариант на цsl. език като класически православен език в Сърбия обаче довежда до отдалечаване от славяносръбската средновековна традиция и допълнително отчуждава книжовния език от просторечния.

През 40–80-те години на XVII век в Сърбия се установява книжовно многоезичие — цsl. (руска редакция), руски литературен (славяноруски) и сръбски народен език, които се допълват според класицистичната теория за трите стила — цsl. (висок стил), славяноруски (среден стил), сръбски (нисък стил). Захарий Орфелин (1725–1785 г.) пише жития на цsl., исторически четива на руски литературен език и наръчник по лозарство на прост сръбски. Йован Раич (1726–1801 г.) в

историческите си хроники използва славяночески, а в „Катихісъ меншин“ и „Света историја“ използва сръбски разговорен език.

Славяносръбската школа

В края на 18. век сръбските книжовници се изправят пред необходимостта от изграждането на единен книжовен език. Славяносръбската школа се представя от хора от църковните среди или близки до тях — М. Видакович, Ст. Стратимирович, Й. Хаджич, С. Текелия. Те се обявяват за изграждането на наддиалектно койне на славянските народи като посредник на руското влияние сред славяните от Южна и Централна Европа и призовават за достойно място на цsl. елементи при изграждането на сръбския литературен език. Моделът, който предлагат, е от многоезично (цsl., руски, сръбски) да се върви към среден хибриден език, който ще се утвърди най-вече чрез писмената практика на сръбското гражданско население в Австро-Унгария. Според М. Видакович в основата на книжовния език трябва да залегне говорната практика на сърбите, живеещи след войната от 1699 г. в пределите на Хабсбургската империя, тъй като те са имали по-добри условия да развият традициите на елитарната сръбска култура, съхранила се от Средните векове.

Илирийска школа

На славяносръбската школа се противопоставя илирийската школа, подкрепяна от австро-унгарските власти. Императрица Мария Тереза (1740–80 г.) и Йосиф II (1780–90 г.) се противопоставят на руското влияние сред австрийските сърби. Те отнемат основните училища от Сръбската православна църква и ги превръщат в държавно- светски. Установяват монопол върху печатането на сръбски книги — само в Курцбековата печатница във Виена, забранява се вноса на книги от Русия. През 1779 г. Мария Тереза издава наредба за употреба на кирилицата само в църквата, а народен сръбски език и латиница в училищата. След 1780 г. австрийските власти настояват простонародният сръбски език, който има писмени традиции сред католиците и мюсюлманите на Балканите, да се развие в книжовен език за всички южни славяни, т. нар. *илирийски език*. Отчуждаването на сърбите от цsl. книжовна традиция ще намали руското влияние и ще им позволи да обединят юнославянските народи с различно вероизповедание — православни, католици и мюсюлмани, в едно просветено кралство под застъпничес-

твото на Австро-Унгария и с надеждата за уния. Франъо Зах издига идеята сърбите да обединят южнославянските народи в Кралство на сърби, хървати и словенци под егидата на Хабсбургската монархия. В духа на Просвещението Д. Обрадович предлага сближаване на традиционния книжовен език на сърбите до простия народен език, за да стane той по-ясен и достъпен за обикновените хора. Обновлението ще дойде от живите народни говори, но църковният език остава незаменим източник на абстрактна културна лексика.

В началото на 19. век внезапно изгрява звездата на Вук Ст. Караджич (1787–1864, с. Тръшич) — самоук писател, участник във въстанието, писар, съдебен чиновник и митничар, познавач и любител на селския фолклор. След неуспешното въстание през 1813 г., с протеза на крака, той отива във Виена, където спечелва покровителството на Йерней Копитар (1780–1844 г.), словенски филолог, държавен цензор на славянските и балкански книги, чиновник в кралската библиотека. Й. Копитар отдавна търси човек, чрез който да осъществи австрийската езикова политика. Вук Караджич осъждада опитите на учените сръбски писатели да създадат хибриден книжовен език като покваряване на сръбския простонароден език. Той се обявява за радикална реформа — пренасяне на селското просторечие в книжовността в автентичен вид и пълно скъсване с цsl. език. За образци на новия език, в духа на романтичното народничество, В. Караджич приема народните песни, създадени от безписмените селяци:

Народните песни са най-важната чистота и сладост на езика, от тях книжовниците трябва да научат народния език и да пеят с него-вия дух.

Сръбските, хърватски и словенски диалекти се класифицират според застъпника на ятовата гласна ё — /e, (и)е, и/ — екавски, ѹекавски и икавски, а също и според произношението на въпросителното местоимение „що, ча, кай“ — щокавци, чакавци и кайкавци. Словенските диалекти са твърде специфични, те са икавски и кайкавски, сърбите са преобладаващи екавци и щокавци (с изключение на сърбите в Босна и Черна гора, които са ѹекавци и щокавци). Хърватските диалекти са най-разнообразни, те са преобладаващи ѹекавски, но и щокавски, чакавски и кайкавски, черногорците са ѹекавци и щокавци, а в Босна и Херцеговина преобладават ѹекавци и щокавци.

Вук Караджич възприема монодиалектната езикова идеология на своя наставник Й. Копитар — основата на писмения език трябва

да се основава само на един естествен говор, всички диалекти имат право да получат статут на литературен език. Той се заема да преведе Новия завет на херцеговинско наречие, обсъжда превод и на сремски диалект, а за мюсюлманите — и на босненски диалект. Задимостта от нормирането на един национален стандарт, Вук Караджич попроменя възгледите си и по-късно формулира изискването за „обща правилност на речта“. Обявява се за общ за сърби и хървати език, който да се основава на най-автентичното (неповлияно от градския печат и църковна книжовност) и най-разпространеното наречие — ийекавското новошокавско източнохерцеговинско наречие, което е и неговото родно наречие: „По-сръбски най-чисто и правилно от всички говорят в Босна и Херцеговина“. Херцеговинското наречие според него е най-чисто, на него са създадени прекрасни любовни песни и юнашки епос, в него най-ясно се различават думите, то е най-близко до останалите славянски езици.

Вук Караджич приема идеите на Аделунг и се застъпва за фонетичен правопис — „Пиши, както говориш!“. Той реформира кирилицата — изхвърля буквите без фонетична стойност и въвежда нови букви за специфичните сръбски звукове — Ѯ, ѯ, Љ, ъ, џ, ѕ.

За четири години (1814—1818 г.) Вук Караджич (с непризнаното сътрудничество и съавторство на Й. Копитар, Л. Милованов, С. Саралия и Ст. Телемах) успява да издаде триезичен тълковен речник с граматика и правопис на новия език, а също и да публикува текстове-образци — сборници с народни песни и приказки. Речникът се опира на селските говори и в него преобладава конкретната лексика, например „наям се“ има десетки синоними — „најести се, напитати се, набити се, набокати се, назобати се, налупати се, накусати се“, публикувани са и доста неприлични просторечни думи. Абстрактните думи са твърде осъдни и са елементарно обяснени, най-често с народни пословици и поговорки — „Бог“ У сърбите ни едно начинание не започва без „Да помага Бог“, „Коледа“ 'Ако съм се опила, Коледа е дошла', „Задушница“ 'Наял се е като сиромах на Задушница', „жаля“ 'Жали ме жив, а не мъртъв', „честно“ 'Който иска честно, не може лесно'. Конкретният свят на Вуковия речник е поделен на богати и сиромаси, за злото и неправдата са виновни богатите, а жертви са селяците. Сиромасите се борят срещу неправдата, господарският свят е покварен, без морал и душа, движен от парите. Животът на сирома-

сите е тежък, но сиромашкото селячество е най-надарено и морално, неговите обичан и вярвания са изконните селяшки институции.

Вуковият език е природен като дишане, той е изкуство, а емпирията признава само видяното и изживяното, само конкретното. Не се изгражда, а се случва, не се мисли, а се изживява, не се учи, а се опитва, няма правила, има свойства, не води до разум, а до езиково усещане" (М. Селимович).

Липсата на културна лексика поради отхвърлянето на цsl. книжовна традиция се запълва чрез заемки от европейските езици. Във Вуковия речник липсва традиционна лексика като „способност, строгост, гордост, жител, брак, родство, свойство, благородство, разказ, чест, дух“ и др.

През 1819 г. Вук Караджич започва преговори с библейските дружества във Виена, Петербург и Лондон за превод на Евангелието на сръбски език. Руското библейско общество определя за рецензент на превода А. Стойкович, професор в Харковския университет, който дава отрицателна рецензия — езикът на селяните е твърде беден и неподходящ, за да изрази такива възвишени дела като Христовото учение. Вук Караджич преработва превода си, като прави отстъпки и за цsl. традиция — въвежда 49 славянски думи, използва имперфект и сегашни причастия, ограничава някои диалектни явления като отпадането на /x/ и йекавската ѹотация. Нито Католическата нито Руската църква разрешават публикуването на превода, Британското библейско общество също не приема да го издаде без одобрението на сръбската църква. Използвайки лични ходатайства, Вук Караджич получава средства от Лондонското дружество да издаде Новия завет без предговор. Преводът е отпечатан през 1847 г. в униатския манастир на арменците мехитаристи и тайно се разпространява в Сърбия от протестантски свещеници. Според архимандрит Н. Груич Вуковият превод е непоследователен и не изразява духа на времето в оригинала, а много думи и изрази са преведени погрешно, около 300 случая — „Дева Мария“ е наречена „девойката Мария“; „Бог“ от „творец“ е станал „зидар на света“; Йосиф е не „праведен“, а „набожен“; „юдеите“ са назовани с обидното „чифути“.

Идеите на Вук Караджич срещат подкрепата на хърватски и словенски книжовници. Хърватите Иван Мажуранич, Иван Кукулевич, Димитрие Деметър подписват Книжовния договор (март 1850, Виена), с който приемат щокавското наречие в херцеговинската му фор-

ма, кодифицирана от Вук, като общ сръбскохърватски език. През 1868 г. Вуковият народен език е официално приет в Сърбия, а по-късно се утвърждава като официален език в Кралството на сърби, хървати и словенци (1918 г.). В Кралството и по-късно в Югославия Вук Караджич е възпяван като „родоначалник на модерната сръбската култура“ и като „св. Вук“. Вуковите последователи възприемат не духа на обновление на Вук, а докато го догматизират езиковите му възгледи и продължават да чистят и да осиромашават сръбския език. Мнозина писатели се оплакват от неумолимата конкретика и едномерност на Вуковия език, от липсата на архаичен цсл. пласт, който затруднява постигането на възвишен стил:

Аз мисля, че трябва да търсим техники на сръбския стих в старите текстове. В такива моменти ми е омразен Вук Караджич с неговата реформа, защото той е рационализирал езика и го е направил неупотреблив за стихове, твърд да изрази трепетите на душата. Необходима ни е Византия, за да обновим традициите на езика, които е прекъснала Вуковата реформа. Вместо Вуковата симетрия, правилност иmonoхромия, Византия предлага мощно преплитане на глухота и звучност, тъмнота и блесък. (Ст. Винавер).

Езикова политика в Хърватия

До приемането на Вуковия език в Хърватия съществуват местни литературни идиоми на кайкавско, чакавско и шокавско наречие, повечето от които имат интердиалекти черти. През 1790 г. император Франц Йосиф II въвежда немския език като задължителен в хърватските училища, а унгарците, които администрират Хърватия, се опитват да утвърдят унгарския език като официален. В отговор на асимилаторските стремежи на австрийци и унгарци хърватските възрожденци издигат идеята за обединението на южните славяни, наследници на древните илири. П. Витезович във „Възкръсната Хърватия“ (1700 г.) пръв определя илири, хървати и славяни като синоними. М. Релкович в „Сатир или дивия човек“ (1762 г.) размишлява върху обичаите и слабостите на славяните, а А. К. Миошич в „Приятен разговор за славянския народ“ (1756 г.) проследява в стихове историята на славянския народ от Ал. Велики до 18. век.

Босненските францисканци превръщат щокавското икавско наречие в писмен език за надрегионална комуникация в Славония, Бос-

на и Херцеговина, Далмация. М. Катанчич превежда Библията на този идиом, а Ф. Апендини в „Граматика на илирийския език“ (1808 г.) определя далматинско-босненския диалект на Дубровник — икавски и щокавски, като „най-отличен, защото е запазил чистотата си“.

През 1809 г. френските войски на Наполеон основават провинция Илирия със столица Любляна. Илирийски клубове се откриват в австро-италийските университети, словашкият поет Ян Колар обявява славяните за един народ с 4 диалекта — руски, полски, чешки и илирийски. Л. Гай издава илирийски вестник първо на родния кайкавски диалект, а после на по-популярния щокавски диалект, той реформира латиницата за нуждите на хърватския език по подобие на чешката азбука. Хърватските илирийци Л. Гай (кайкавец), В. Бабукич (щокавец), А. Мажуранич (чакавец) настояват хърватският език да се основава на най-разпространеното хърватско наречие — щокавско с икавско или ѹекавско произношение, но да съчетава лексикални и граматически черти и от трите наречия. Л. Гай предлага използване на специален знак за праславянското широко /e/, който да позволява различен изговор според диалектните навици на произносителите /e, ѹе, и/. През 1847 г. този хърватски език е въведен като официален език на образованието и дипломацията, а през 1849 г. Хърватия постига автономия от Унгария. Сега илиризмът придобива наднационално значение и хърватските привърженици на Вук Караджич подписват Виенското споразумение за общ сърбохърватски език — щокавски, ѹекавски, с фонетичен правопис, кирилска и латинска азбука. Езиковата школа в Задар се противопоставя на хърватските вуковци, като настоява за запазване на икавското произношение на Славония и Далмация, на което има богата книжовна традиция. Школата в Риека настоява за запазване на архаични книжовни черти и етимологичния правопис. Школата в Загреб също настоява за етимологичен правопис и отвореност към кайкавски и чакавски елементи.

Вук Караджич, който през 1834 г. се запознава с богатата ренесансова култура на Дубровник, прави някои отстъпки за дубровнишкия диалект — запазване на съгласната /x/, избягване на новата йотация (дјевојка — Ѣевојка), заемане на някои падежни окончания и думи от дубровнишката литература. Той разширява диалектната база на илирийския език и вече говори не за херцеговинско наречие, а за „южно или дубровнишко наречие“, а дубровнишката литература разглежда като част от сръбското, а не от хърватско книжовно на-

ледство. След създаване на независима сръбска държава възгледите на Вук Караджич се променят — сърбите вместо да се „разсърбяват“, т.е. да се откажат от тясно сръбска идентичност, за да се обединят във федерация на южните славяни, би трявало да сърбизират хърватите, босненците, северните албанци, югозападните българи (Македония е наречена Южна Сърбия).

Илия Гарашанин, министър на външните работи на Сърбия, в „Начертание“ определя стратегията на сръбската национална експанзия — подпомагане на въстаническите движения в тези страни, отпускане на стипендии за обучение на техните младежи в сръбските висши училища, задоволяване на нуждите им от религиозна литература чрез сръбските печатници в Белград и Крагуевац.

През 1849 г. в „Сърбите от трите вероизповедания“ и в „Всички сърби, навсякъде“ Вук Караджич издига идеята (един диалект — един книжовен език — една нация) — всички, говорещи щокавски (екавци и йекавци) са сърби, хървати са само говорещите чакавски, а кайкавците са словенци. Диалектните прегласи се разглеждат като истински индикатор на етничността, по-надежден от религиозното, културно и политическо самоопределение. Така още от самото начало на илирийското единство сърбохърватският език започва да се тълкува от сърбите по-скоро като сръбски език. Освен това хърватите запазват някои традиционни езикови нагласи, противоречащи на Вуковия народен език — те остават привързани към етимологичния правопис, църковното книжовно наследство, езиковата чистота, отвореност към кайкавските и чакавски диалекти. Тези различия се изострят с времето и довеждат до разпада на сърбохърватския език с разпада на Югославия през 90-те години на 20. век.

3. Българската книжовна приемственост

В България въпросът за изграждането на нов книжовен език изниква няколко десетилетия по-късно, отколкото в Сърбия. С разпространението на руските печатни книги през 17.-18. век цсл. език започва да измества оцелялата среднобългарска печатна традиция и да ограничава влиянието на гръцкия език. Но до 30-те години на 19. век гръцкото влияние продължава да е по-силно от руското и първото поколение книжовници са елинофили и двуезични. Елино-българските

училища изиграват голяма роля за началото на българското просвещение, а Н. Рилски в предисловието си към гръцката граматика защиства избора на гръцки език като основен чужд език в народното образование.

През 16.–17. век преводите от гръцки език на „Съкровищницата на Дамаскин Студит“ изграждат в България повествователна и поучителна традиция на хибриден регистър, свързващ цsl. книжовност с особеностите на народните наречия. През 18. век хибридният регистър на цsl. език се разширява с нови жанрове — „История славяно-българска“ на св. Паисий Хилендарски, житието и поучителните слова на св. Софроний Врачански, произведенията на Й. Кърчовски, написани съобразно формулата на „простейший язык болгарский“, които всъщност е от смесен тип — цsl. с източнобългарски и западнобългарски диалектни особености, множество гърцизми и турцизми. Разпространението на печатни руски книги през 18.–19. век също допринася за развитието на нови хибридни жанрове. Установява се жанрово разграничение — стандартен регистър на каноничната литература (цsl. език) и хибриден регистър на летописната, житийна и поучителна литература (славяно-български). Така в рамките на религиозната книжовност българските книжовници през 17.–18. век постепенно сближават църковната книжовност с народния език.

В началото на 19. век престижът на хибридния регистър се увеличава и по инициатива на Британското библейско общество на смесен език започва да се превежда и канонична литература. Кишиневският митрополит Гаврил насочва Р. Пинкертон към нуждата от превод на Библията на български език. Патриарх Григорий препоръчва архимандрит Теодосий от Бистричкия манастир, но неговият превод е неудачен, българите в Румъния протестират и предлагат превода на П. Сапунов от Трявна, извършен заедно с отец Серафим от Стара Загора, който излиза през 1828 г. в Букурещ. Под наставничеството на Вселенската патриаршията о. Халки се превръща в творческа лаборатория за преводи на Библията на балканските езици. През 1836 г. протестантският мисионер Баркер се свързва с Търновския митрополит Иларион, който му препоръчва йеромонах Неофит Рилски за нов превод на Светото писание на новобългарски. Преводът на Н. Рилски излиза през 1838 г. в Смирна и се превръща в най-издаваната книга през първата половина на 19. век, за периода 1840–1859 г. тя е преиздавана седем пъти.

През 1873 г. П. Р. Славейков, добър познавач както на цsl. език, така и на народните говори, превежда Библията по поръка на д-р Алберт Лонг, американски мисионер методист в Северна България. „Новият завет“ на Н. Рилски, „Свещената история“ на Н. Бозвели и „Цариградската библия“ на П. Р. Славейков се превръщат в законодателни езикови актове, в текстове — еталони за стандартизирането на новия български език. Тяхното значение най-често е подценявано, като се изтъкват други по- пряко свързани с националната идеология текстове като „История славянобългарска“ (1763 г.) на П. Хилендарски. През 1871 г. Марин Дринов определя Паисиевата история като начало на Българското възраждане, но значението на „Историята“ за изграждането на българския език е значително по- скромно — тя се преписва десетилетия наред във време, когато в България се печатат много книги. През 40–50-те години на 19. век се публикуват части от нея, без да се упоменава заглавието и авторът, едва стотина години след написването ѝ руският лингвист А. Лонгинов я отпечатава цялата (1885 г.). Езикът на „Историята“ е типичен за дамаскинарски хибриден жанр и съдържа много по-малко новобългарски черти от някои по-стари дамаскини.

Н. Рилски, следвайки заветите на гръцките неоисихасти, често напуска манастира, за да открива училища и да преподава, той пише граматики, речници, превежда на по- достъпен език Евангелието. Н. Рилски прави първи опит за кодификация на националния ни език въз основа на една балансираща славянобългарска теория, позволяваща и на народната реч от различни региони да получи достъп до книжовния език. Въпреки че използва много югозападните черти: член -о, окончание за 1 л. ед.ч. -м., мн.ч. -ме, местоимения — ме, те, се, екав изговор на ятовата гласна, стремежът на Н. Рилски е: „Да се собере во едино сичкио!“ — да се направи екстракция на „най-правилния“ български език. Църковният книжовен език запазва ролята си на арбитър — при съществуващо диалектно многообразие се предпочита формата, която е най-близо до съответната цsl.:

И каквото не може никой да се отрече, защо болгарский язик е происхождал като от некой неоскудний источник от славенският, тако не може ни да противоречи, защо от него требува да приеме и свое исправление и да се дополни во своите недостатки.

С основаването на независима гръцка държава през 30-те години на 19. век се засилва гръцката национална експанзия (мегали идея),

което довежда до отчуждаване на българските книжовници от гръцкия език и култура и второто поколение писатели учат най-често в Русия и са русофили. Книжовната комуникация в България започва да се противопоставя не на просторечието, а на гръцкия език, който гръцките власти се опитват да наложат като официален език на църквата и образоването.

Особено важно за националната идеология се оказва откритието за стб. произход на цsl. език. През 1847 г. Ив. Момчилов описва в граматиката си историята на цsl. език като част от историята на българския език, започват процесите на фонетично побългаряване и морфологично адаптиране на църковнославянизмите. В стб. език и история нашите възрожденци откриват онази древност и автентичност, необходима за легитимация на новата българска нация. Националната идеология утвърждава авторитета на стб. книжовна традиция като символ на изконна българска държавност. При П. Р. Славейков прякото цsl. влияние е отслабнало, доколкото цsl. език се осмисля като фонетична редакция на стб. език, но е силно влиянието на руския литературен език: „Руският превод на Библията става образец за П. Р. Славейков със съвременната лексика, богата изразност, стилистична обработка“ (Д. Иванова). П. Р. Славейков умело използва цsl. изразност за стилистично обогатяване на новобългарския език чрез изграждане на възвишен стил — в превода му преобладават адаптираните фонетично форми, но той запазва цsl. гласеж на някои думи, за да създаде особена архаизираща тържественост — „церква, рабъ, мудростъ, мучители“. Цsl. падежни форми не са често застъпени и по-скоро имат характер на готови формули, те изпълняват стилистична, а не морфологична функция, така както в руския език се използват аористните и имперфектни цsl. форми. Възстановените стб. сегашни деятелни причастия също играят такава роля. Стилистична дълбочина и двуизмерност създават разграниченията между книжни (свещени) : народни (профани) лексеми (отец-бща, пастир-овчар, одежда-дреха) словообразователни модели (вселенная — почтена), съюзи, синтактични похвати.

П. Р. Славейков е привърженик на интеграционните възгledи на М. Дринов — националният език трябва да се сближи с народната реч в цялата ѝ съкупност, като се опира на стб. наследство. Той е застъпник на славянализиращия пуризъм — в книжовния език са допустими заемки само от славянските езици и най-вече от руски език.

Цл./стб. език се утвърждава като арбитър, основа за диалектното обединение на националния език. Така в България за разлика от Сърбия и по подобие на Русия националният език се изгражда като сплав от цл./стб. книжовна традиция и народната реч, като надделява полидиалектната идея (няколко диалекта в основата на книжовния език). Защитници на тези езикова политика са Н. Рилски, М. Дринов, П. Р. Славейков, Хр. Г. Данов.

Второто поколение български книжовници (40–80-те години) се разделят на архаисти (К. Фотинов, Хр. Павлович) и новатори (В. Априлов, Ив. Момчилов). Но дори и новаторите не отхвърлят значение на църковната традиция. По повод на графичната реформа на Вук Караджич В. Априлов пише:

Нашият съвременник, сръбският литератор Вук Стефанович Караджич (който направи много за своите съотечественици), пожела да поправи за сърбите кирилицата. Той измисли нови букви, а други изхвърли от славянската азбука. Според мене това значи да се всее раздор сред тия, които употребяват кирилската азбука, докато, обратно, по всяка-къв начин трябва да се стремим да я въведем в употреба и сред ония племена, които, уплашени от гръмогласната була на папа Йоан VIII, имат латинска азбука.

Новобългарската школа съдейства за по-нататъшното фонетично и граматично адаптиране на книжовния език към наддиалектното койне, което се е оформило в българските общности в Румъния и Русия и в източните български градове — Търново, Габрово, Копривщица, Панагюрище, Елена, Котел, Сопот, които са с развити занаяти, търговия и светско образование. Пресата и учебникарската литература са допринесли за изграждането на печатен интерлект, който в граматическо и фонетично отношение е близък до североизточното просторечие, но е съхранил и разширил лексикалното цл. наследство и е засел нова международна лексика. През 70-те години М. Дринов, председател на Българското книжовно дружество в Браила, предлага кодификация на книжовния български език въз основа на североизточното наречие с възприемане и на някои черти от западното наречие, доколкото те съответстват на стб. език (слаба редукция, липса на смекчаване пред /e,i/, местоимения /me, te, se/, деепричастие). В края на 19. век в печатния език североизточните черти надделяват над югозападните.

Българските възрожденци възприемат политика на езиков пурни-

зъм. Ако в Сърбия преклонението пред селските диалекти благоприятства употреба на много турцизми и гърцизми, а скъсването с цsl. книжовност довежда до заемане на културна лексика от европейските езици, в България се провежда политика на славянанизиращ туризъм. Калкират се и изковават нови думи, арахични цsl./стб думи се интегрират с нови значения, за да изместят турските и гръцки думи, а също и заемките от европейските езици. Само заемането от славянските езици, най-вече от руски език, не се възприема като замърсяване на езика. Руският книжовен език оказва силно модернизационно влияние върху българския език. По руски образец П. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев възвеждат подчинени изречения със съюза *кйто*, обособени и вметнати част, сложни съюзи (тъй че, в случай че, благодарение на което, прочие, следователно). Възприемат се руски литературни заемки: „бунт, важно, великолепно, безкористен, независимост, опасност, разточителност, жилище, бодрост“. След освободителната Руско-турска война се заемат думи от военната област: „позор, полк, побой, донос, большинство, залп, одеяло, столова“. Заетите думи се редактират фонетично според българското произношение — „кръгозор“ вм. „кругозор“, „далечен“ вм „далний“.

Преклонението пред стб. книжовна традиция и руското влияние обясняват привързаността на българите към традиционната кирилска азбука и етимологичния правопис. Пловдивската консервативна школа се обявява за запазване на църковното писмо, символизиращо връзката със старобългарското царство и книжовност, въпреки значимите промени, настъпили в изговора. Търновската демократична школа препоръчва да се създаде нова, опростена графична система, съответстваща на живия изговор и по-лесна за усвояване. Марин Дринов възприема умерено консервативна правописна уредба, която оповестява през 1870 г. в „Периодическо списание“ и която придобива широко разпространение. През 1899 г. въз основа на нея е въведен първият официален Дриновско-Иванчевски правопис (до 1945 г.), основан върху етимологичен и морфологичен принцип. В азбуката се запазват стб. краесловни ерове (ъ, ъ), голямата носовка (ж) и ятова гласна (ѣ), традиционните двугласни букви (ю, я, щ).

През 19. век българският и сърбохърватски език се изграждат въз основа на твърде различни езикови политики — съхраняване и обновяване на стб./цsl. книжовна традиция в български език срещу радикалното ѝ отхвърляне в сръбския език; полидиалектна основа

на книжовния език срещу изграждането на книжовния език само върху един диалект; авторитет на печатния градски интерлект срещу преклонение пред устното селско просторечие; етимологичен срещу фонетичен правопис; традиционна графика срещу опростена фонетична ортография; славянанизиращ пуризъм срещу търпимост към чуждиците.

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ПЪРЦИЯ

*Каква е ролята на неоисихазма за Гръцкото възраждане?
Православна или гръцка нация?*

Какво е отношението към античното и византийско книжовно наследство?

Катаревуса и(ли) димотики?

Заплашва ли ЕС гръцката национална идентичност и език?

Гръцкият език има твърде древна книжовна традиция. За разцвет на старогръцката книжовност се смята класическият период 6.–4. в. пр. Хр. След завладяването на елинската цивилизация от римляните през първи век след Хр. писатели и учители се опитват да имитират класическите атически диалекти на античността — езика на златната ера. Това обезкуражава говоренето и писането на елинистично просторечие — койне. В постклассическия период елинистичното койне обаче се развива като литературен език на християнската култура, на него е преведен Новият завет. Съзнателно атицизираното елинистично койне става църковен и държавен език на Източната римска империя — Византия. В края на византийския период гръцкият език съществува в две паралелни форми — книжовно елинистично койне на църквата и двореца и димотики — разговорен език на простолюдието. След падането на Византия под османска власт гръцкият език загубва официалния си статус и се съхранява като книжовен език на православната църква. Църквата отстоява византийската книжовна традиция през целия османски период, а след освобождението на Гърция настоява въз основа на нея да се изгради „чистия“ гръцки език — катаревуса. Раздалечаването между книжовната традиция и просторечния език, очертало се още във Византия, се задълбочава през османския период и след освобождението на Гърция разговорният димотики претендира също да се развие като национален език.

1. Неоисихазъм и православна нация

Гръцкото възраждане започва с просветителската и книжовна дейност на светогорските неоисиохести — Никодим Светогорец, Макарий Нотарас, Атанасий Пароски, Паисий Величковски, принадлежащи към религиозното Движение на коливадите. През 18. век Света

гора не само натрупва, но и излъчва култура. Движението на коливадите изповядва исихастки мистицизъм, то се обявява за връщане към светоотческото наследство, за сверяване на преписите на каноничните книги и на църковните ритуали с първообразите. От друга страна обаче, неоисихастите не бягат от обществото, а се заемат да образоват православните, за да ги предпазят от чужди духовни влияния. Неоисихастите припомнят думите на апостол Павел: „Но в църквата предпочитам да кажа пет думи разбрани, за да поуча и други, отколкото хиляди думи на език непознат“ (1 Кор, 14:19) и препоръчват масово образование на достъпен хибриден регистър — църковно-книжовен с много разговорни заемки. Неоисихастите защитават православната взаимност на балканските народи и се противопоставят на тенденциите към църковен сепаратизъм, появили се под влияние на протестантството. Те популяризират саможертвата на новомъчениците за християнската вяра, за да засилят религиозната култура на православните. Създават и превеждат жития на светци от всички балкански страни — гърци, власи, сърби, българи. В „Нов Мартиолог“ (1799 г.) Н. Светогорец включва жития и на български светци — св. Георги Нови Софийски, св. мъч. Йоан Българина, св. Анастасий, св. Злата Мъгленска. Той пише агиографска литература за духовни служители и за миряни — „душеспасително, полезно и приятно четиво срещу вредни суеверни книги и латинската ерес“, като използва достъпен хибриден език — църковнокнижовен с много диалектни и турски думи. Проповедите в „Благонравие на християните“ и тълкуването на песенните канони в „Празничник“ са написани на близък до просторечието език, с множество синоними и обяснителни бележки, дори цитатите от Светото писание са преведени на говорим език, за да са достъпни и за малограмотните: „Понеже споменатите канони не само са съставени на старогръцки език, но съдържат смисъл висок и богословски, затова са трудно разбираеми за простиците ни братя, незнаещи старогръцки език. Какво говоря? Даже и самите вещи в старогръцката писменост се затрудняват да разберат смисъла, който съдържат каноните ... затова се заехме да обясним на прост език споменатите песенни канони“ (М. Карамузи).

Козма Етолийски (1714–1779 г.), възпитаник на Атонската семинария и ученик на Евгений Вулгарис, основава 10 висши училища и 200 за основно и начално образование из цяла Гърция. Той оказва влияние върху йеросхимонах Смиридон, С. Врачански и Н. Рилски.

К. Етолийски пръв предупреждава за опасностите от растящия национализъм сред православните народи, който ще доведе до обособяването на малки, слаби и враждуващи племенни държави на Балканите, зависими от външни сили. Той препоръчва изграждане на православна нация — възстановяване на Византия като многонационална държава с общо културнорелигиозно, а не етническо съзнание.

Новото време обаче ще разрушат православното единство на Балканите, а национализъмът ще се превърне в официална религия на балканските държави. По образца на протестантските национални църкви православните църкви едностранно обявяват независимост от Вселенската патриаршия — през 1833 гръцката църква се самообявява за автокефална, през 1865 — румънската, през 1870 — българската, а през 1922–37 и албанската църква. Съобразно доктрината на универсалната християнска църква общността на вярващите би трябвало да се изгражда в противовес на всички земни разлики — раса, класа и пол, свобода и робство, образованост и невежество. През 1872 г. Вселенският патриарх издава декрет, осъждащ „филетизма“, т.е. църковния национализъм:

Въпросът за това каква база расизъмът — т.е. отсъждането само на базата на различен расов (етнически) произход и език, може да има в светските държави, лежи извън обхватата на нашето проучване. Но в Християнската църква, която е духовна общност, предопределенна от нейния Водач и Основател да съдържа всички нации в едно Христово братство, расизъмът е чужд и немислим. И наистина, ако той означава да се оформят специални расови църкви, всяка една обхващаща всички членове на една определена раса, изключвайки чужденците, и ръководена само от пастори от собствената раса, както изискват неговите привърженици, расизъмът е нечуван и безprecedентен (П. Китромилидис).

2. Просвещение, романтизъм и езиков национализъм

През 18. век започват да се осъзнават езиковите разлики между православните народи. През 1770 г. Т. Кавалиотис издава „Гръцко-влашко-албански речник“. През 1802 г. Даниел от Москополис издава „Гръцко-влашко-българско-албански речник“ с призив за елинанизиране на негръцките народи, за да се открият пред тях по-високи социални възможности. През 80-те години на 18. век Д. Катарцис, който

заема висок пост във Влахия, изследва гръцкото просторечие в големите градове на Османската империя и за пръв път се обявява за национален гръцки език въз основа на градското просторечие, а не на книжовноцърковния език. Според него разговорният гръцки език е равен на класическия гръцки и превъзхожда всеки друг език, чрез писмена употреба този език може да се превърне в най-добрия език за гръцката нация.

Идентите на Просвещението завладяват редица гръцки писатели, които започват да критикуват църковната и османската власт и да призовават към национална и социална революция. Ригас Фереос (1757–1798 г.), секретар на управителя на Влахия, критикува корупцията сред църковните власти и се обявява за борба срещу османския деспотизъм. Той издава карта на Гърция, която включва всички области, населени с гърци — от Дунав до Мала Азия, а също и революционен манифест „Елинистична демокрация“, в който защитава идеята за съчетаване на византийската имперска традиция със западната идея за народен суверенитет и призовава към изграждане на елинистична балканска федерация на свободни народи, която нарича „Гръцка република“.

Радикални политически и езикови възгледи застъпва Адамантиос Корайос (1748–1833 г.), френски възпитаник, живеещ в Париж. Той критикува не само църковната и политическа власт, но отхвърля и монархизма в полза на републиканската идея. Корайос идеализира класическата античност за сметка на византийското наследство. Византия е естествен продукт от упадъка на Римската империя, Византия е средновековна версия на Османската империя, която пък е най-корумпирана форма на ориенталски деспотизъм. Корайос презира фанариотите (гръцката духовна аристокрация), които подкрепят Османската империя, а монасите обявява за паразити. Тъй като вярва, че съществува връзка между езика и моралния характер, проповядва расова и езикова чистота (пуризъм): византийският език като език на римска зависимост е развален и смесен, докато класическият гръцки език като език на свободата е истински образец за подражание. Класическият гръцки език не може да се възстанови, но може да се изправят някои от вредите, нанесени на гръцкия език от двете хилядолетия робство. Според него съществуват два езика — вулгарен и цивилизиран. В условия на робство цивилизованият език регресира до вулгарния (без правила и изиска-

ност), вулгарната реч на античните не е много различна от вулгарната реч на днешните. Задача на езиковедите е да възстановят развалените антични норми и да приемат съхранените. Византийски текстове предлагат свидетелства за разваления език на гръцката раса, при заемане на думи и изрази от него трябва да се следи кои думи са от гръцки произход и кои думи са заети от други раси. Останците от античния гръцки език, съхранени през периода на варваризация (12.-19. век), трябва да се изчистят и възстановят от ерозията и повредите като всички оцелели антики. Кораис презира Византия заради мултирасовия ѝ характер, довел до „отблъскаващ макаронизъм“ на езика, и се обявява за изчистване на гръцкия език от чуждици и създаване на чист литературен език — катаревуса, въз основа на античното наследство.

Неофит Дукас, архимандрит във Виена, е първият застъпник на етно-езиковия национализъм на Балканите. През 1815 г. той подканва патриарха на Константинопол Кирил VI към нови културни походи:

И защото нашият език е бил крайно свит и ограничен във възможното най-малка територия, самата Гърция, нацията, неуместно е намалена също, а тя само по себе си е почти най-обширната нация в Европа... Нито една друга нация не може в такава степен да разшири езика си, както ние, от една страна чрез смесване с тези около нас — българи, Власи, албанци, азиатци, а и навсякъде другаде, от друга, благодарение на елегантността и полезността на нашия език (П. Китромилидис).

Сърбите са пропуснати в това изброяване, защото са смятани за оформена вече нация. Н. Дукас подканва патриарха да изпрати 100 монаха от Света гора да преподават гръцки език в районите, в които не се говори. Обвинява в корупция и мудност църквата и я призовава за повече усилия в образованието. Той използва антицирилан език и вярва, че античният гръцки език може да бъде възстановен. На критиките на Дукас отговаря Игнатий, архимандрит във Влахия — свещениците винаги са били начело на образованието, а зло на Балканите носи Френската революция, политическия радикализъм и Просвещението. Елини, българи, сърби и албанци, обединени от православната вяра, представляват една нация, която може да се нарече ромейска.

3. Независима гръцка държава, мегали идея и диглосия

След 10-годишна борба през 1830 г. се създава независима гръцка държава, начело с крал Ото, син на Людвиг Баварски. През 1833 г. Синодът на гръцките митрополити по инициатива на баварското рентство на крал Ото едностранино провъзгласява независимост, неприета от вселенския патриарх в Константинопол. През 1850 г. е възстановено каноничното общуване между Атина и Константинопол, но националните църкви на Балканите започват да се превръщат в официални оръжия в ръцете на светската държава. През 1844 г. Й. Колетис, лидер на френската партия, застава зад великата (мегали) идея — обединение на всички гърци в гръцката държава и извън нея и гърцизиране на съседните балкански народи. Политическият романтизъм завладява не само дипломати и политици, гърците вярват, че могат да си възвърнат Константинопол от турците и да създадат голема гръцка държава като Византия. През 1837 г. е създаден Националният столичен университет, чиято мисия е определена като препредаване на европейската култура на изток чрез гръцки език и образование. Така асимилацията на балканските народи започва да се разглежда като цивилизиране. Отварят се гръцки консулства в големите градове на Балканите, които дават гръцко гражданство на местни гърци, участвали в борбата за независимост. Консулствата разпространяват гръцка преса, откриват училища на Балканите и в Мала Азия, като осигуряват учители, завършили Атинския университет или учителския колеж на Мараслис и семинарията на Ризарис. До 1844 г. обаче продължава да е важен и теологичният колеж на Константинополската патриаршия в Халки. Създават се много места гръцки културни клубове (читалища) и асоциации.

Въпросът за създаване на стандартен национален език излиза на преден план. След „башите на нацията“ идват „башите на стандартния език“. Стандартният език се мисли като материализирана духовност, като усилен дух на нацията. Езиците се възприемат като държавни територии с фронтови линии между тях, за да пазят хомогената им вътрешност. Националната идеология търси историческото единство на гръцката нация и език — от Омир през Византия до съвременността. Чистият гръцки език не би трябвало да прави разлика между минало и днес (миналото дава сила и определя характера)“

трябва да бъде хомогенен, да избягва заемки от чужди езици.

През 50-те години на 19. век Византия е реабилитирана, тъй като новата гръцка нация има нужда от хилядолетен исторически континуитет. К. Папаригопулос формулира доклада за континуитета на гръцката култура между античните и модерни времена. Триадата антично — средновековно — модерно се осмисля като три цивилизационни мисии на елинизма. Византийският език е част от развитието на античния език. Папаригопулос елинизира Византия и говори за „нашата средновековна гръцка държава“. Държавничеството и християнизирането се определят като най-важната мисия на Византия, а византийската литература като все още слабо проучена и неоценена. В „История на елинската нация от античните времена до съвременността“ Папаригопулос подчертава важността на византийската ера и на православната църква през османския период за развитието на гръцкия книжовен език. В края на Византия гръцкият език съществува в две паралелни форми — интелектуалците, църквата и двореца развиват езика на Новия завет — елинското койне, а простолюдието използва димотики 'разговорен гръцки'. Консервативната книжовна традиция е отстоявана от православната църква през целия османския период и въз основа на нея може да се изгради националният гръцки език.

Ако още във Византия официалният език, съхраняващ консервативни антични форми, се е отдалечил от разговорния език, то през османския период, когато книжовният език загубва официалния си статус, разликата между книжовен език и диалекти се е задълбочила твърде много. През 19. век се оформят два възгледа за националния гръцки език — консервативен и демократичен. Консервативната школа настоява за историческа приемственост и респект пред античното, византийско и православно книжовно наследство. Защитник на консервативните възгледи е най-вече духовенството, която след освобождението на Гърция се премества от Константинопол в новата столица Атина и се заема с кодифицирането и разширяването на употребата на катагревуса 'чист гръцки език'. Катагревуса е компромисна хибридна форма, която се основава на византийския книжовен език, като към него се добавят и някои нови (псевдо)архаични антични и разговорни черти. Още през 18. век неоисихастите добавят разговорни черти към църковнокнижовния език, а дейците на Просвещението обръщат внимание на античното наследство в книжовната тра-

диция. Хадзидакис смята, че димотики не е подходящ за писмен език на модерна Гърция. Византийската литература на разговорен език показва, че гърците винаги са използвали за писмен език смесица от разговорни форми и традиционни писмени черти. Той отхвърля всички черти на средновековния гръцки език след 12. век, които не съответстват на антични или съвременни, защото са продукт на невежество и лош вкус, а приема само тези, които са в съгласие с общите правила на гръцкия език.

Демократичната школа смята, че новият книжовен език трябва да се доближи до живата разговорна реч. Представители на буржоазията и интелигенцията настояват за съкъсване с традиционния книжовен език и кодифициране на националния език въз основа на просторечието, нормирано чрез новия печатен език. Пелопонеското нареchie е придобило висок престиж след преместването на столицата в Атина през 1833 г. и то оказва най-силно влияние върху печатния език. Защитниците на димотики са силно повлияни от идеите на романтизма и патоса на националното въстание. Според Й. Псичарис националният език на гърците трябва да се основава на разговорния димотики. Това е езикът на фолклора и в него е съхранен най-добре духът на народа. Византийската литература, написана на разговорен език, представя езика, който се е говорел по това време, с борбата между антични и модерни форми. Византийският език не е бил такава изкуствена смесица (макаронен език) като катаревуса, който сега се изгражда. Гърците винаги са писали на разговорен език. Той приема еволюционистични възгледи — старите и нови форми се борят за оцеляване. Статистическите морфологически таблици (12.–17. век) показват постепенно намаляване на античните форми и увеличаване на модерните. В „Ерофили“ през 1610 г. триумфират модерните форми — модерният гръцки език е влезнал в света като нов език. Средновековният гръцки потвърждава, че модерният гръцки език се е развел по-най хармоничен път, за да стигне до модерния димотики. Зад движението „димотики“ застават изтъкнати поети и интелектуалци — Й. Драгумис, К. Паламас, а поетът революционер Д. Соломос написва поема на димотики, която става химн на Гърция. Привържениците на това течение критикуват катаревуса, който нито е елинистично кийне, нито чист език, а макаронен език с фалшиви архаизми и хиперкоректи форми. Тъй като поддръжниците на чистия език не са склонни на повече отстъпки по отношение на диалектите, се стига до

развитието и на втори книжовен език — димотики, който първоначално е език на периодичния печат и поезията. През 1911 г. катаревуса е кодифициран като официален език на гръцката държава. В Гърция се оформя ситуация на диглосия — наличие на два конкуриращи се книжовни езика, които се разграничават функционално: нисък вариант — димотики — в деловата сфера, и висок вариант — катаревуса — в науката, литературата, управлението. Употребата им започва да зависи най-вече от политическото управление — при десни консервативни правителства се разширява употребата на катаревуса, а левите правителства разширяват употребата на димотики. При управлението на военните през 1967–1974 г. катаревуса е въведен като задължителен език в образованието и медиите. Военният режим разширява употребата на катаревуса, но намалява социалния му престиж, тъй като политици и интелектуалци започват да злоупотребяват с него — липсата на информация скриват зад непонятни антични думи и граматически конструкции. Катаревуса се свързва с приемането на установените йерархии, с респекта към традиционните ценности и съпротивата срещу промяна, а димотики — с демократичната опозиция и с желанието за повече свобода и избор. Според М. Триандафилидис двете езикови норми започват да носят два различни морала: катаревуса — „обсесия на архаисти“, „ксенофобия“, „претенциозност“, „измама“; димотики — „демокрация“, „истина“, „прогрес“.

След края на воения режим с декрет от 1977 г. се приема използване на димотики във всички сфери, като така се слага край на диглосията. През 1982 г. гръцкото правителство приема Закона за монотонията, с който се премахва сложната система от диакритики, отразяващи традиционното произношение, и така засилва позициите на димотики. Някои списания и консервативни автори продължават да използват политоничната система, съзирайки в графичната реформа стъпки към последваща латинизация на графиката.

Членството на Гърция в Европейския съюз засилва страховете от криза на националната идентичност и език. Десни интелектуалци предупреждават, че отхвърлянето на катаревуса ще доведе до обединяване и западане на езиковата култура на гърците, тъй като така се прекъсват хилядолетните корени на гръцкия език. Те предлагат въвеждане на старогръцки език като задължителен предмет в горния курс на училищата. Тъй като димотики не е бил преподаван систематично в училищата и не е стандартизиран в същата степен като ката-

ревуса, правописната култура на гърците запада и това дава основания за морална паника. Освен това представители на левия елит възприемат димотики като алтернатива на нормативизацията и езиковата догма и използват различни разговорни варианти в писмената си практика. Под натиска на общественото мнение през 1987 г. социалистическият министър на образованието приема идеята за задължително обучение по старогръцки език в училищата. През 1994 г. гръцки интелектуалци протестират срещу предложението на френското председателство на ЕС да се редуцират официалните езици на ЕС до пет езика, като гръцкият език отпадне. През 2001 г. в отворено писмо 40 члена на академията предупреждават за опасността от въвеждането на латиница „по прагматични причини“. Консервативни езиковеди и писатели се обявяват и срещу предложението на Ана Диамантопулу, гръцки комисар в ЕС, да се въведе английски език като втори официален език в Гърция.

Днес катаревуса има представителна символна функция (конституцията е написана на катаревуса), докато димотики има практическа функция. Катаревуса се използва и със стилистични цели — хората използват заемки от него, за да си прибавят сериозност, възвишеност, висок образователен статут или пък просто за ирония.

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В РУМЪНИЯ

Как румънският език създава румунската нация през 19. век?

Какъв е приносът на униатството и латинизма за румънския език и нация?

Какво е българското влияние върху езика и културата на Румъния?

Защо даките са толкова важни за режима на Чаушеску?

Книжовната традиция на румънския език е сравнително нова — до 14. век старобългарският език като език на православната църква е официален език в Румъния. Първият документ, написан на румънски език, е от 1521 г., а през 1673 г. се появява първата румънска книга „Псалтирът“. Румъния включва три големи области с различна историческа съдба: южна — Влахия, източна — Молдова, и северозападна — Трансилвания. През 14. век Влахия и Молдова са присъединени към Османската империя, а Трансилвания — към Австро-Унгарската. Милет-политиката на османското управление изравнява народността с религията и тъй като всички православни са определени като румелийски народ, гръцкият език започва да се конкурира със старобългарския. В Трансилвания, където голяма част от населението приема католицизма и протестантството, управляващите използват унгарски и немски език, а масите говорят на румънски диалекти.

До 18. век дунавските княжества Влахия и Молдова запазват реална политическа автономия. Чоконите (боляри) запазват собствеността върху повече от половината земя, заемат висши държавни служби и участват в законодателния орган — Общото събрание. През 18. век в княжествата се установява фанариотски режим — представители на гръцката духовна аристократия заемат влашкия и молдавски престол, като така османската власт по-строго контролира княжествата. Фанариотството не е етническо гръцко господство, а по-скоро културна и социална структура, в която може да се впише всеки болярин с определени ценности — консервативно православие, антизападен традиционализъм и политическа вярност към Високата порта. Фанариотският режим благоприятства разпространението на неоисихастките светогорски идеи сред румънското духовенство. Паи-

сий Величковски е сред най-видните представители на Коливадите, той превежда „Добротолюбието“ на български език в манастира в Нямц (Молдова) и го публикува през 1793 г. в Москва.

1. Латинизъм.

В средата на 17. век Григор Уреше за пръв път заявява, че произходът на румънците е в Рим, а десетилетия по-късно Мирон Костин написва първата монография за римския произход на румънците. През 1821 г. избухва въстание, организирано от болярите, начело с Тудор Владимиреску. Болярите възприемат господстващата от 17. век насетне теза за римския произход на румънците, като ѝ придават нови политически функции — възстановяване на независимостта на княжествата от фанариотите и османската власт. Упадъкът на завещаната от римляните земя се дължи на откъсването на румънците от европейските им корени.

Румънците през 19. век създават румънския език, а не румънският език — румънската нация. До началото на 19. век румънският език съдържа множество славянски, унгарски, немски, гръцки, турски думи, изрази и граматически структури и не се е отличавал съществено от съседните езици. Етнонимът *румънец* не е бил познат, а хората са се наричали *власи*, *молдавци* или *трансилванци*. Съседните народи са ги наричали с общото име *власи*, на името на провинцията, която е имала най-голяма политическа автономия. В Трансилвания за политически нации са се смятали германската и унгарската, които са включвали слоеве със специални права и независимост, а нацията е означавала социално качество, не количество и етнос. С *власи* се е означавало селското пастирско население. *Власите* са общували с унгарците на унгарски или латински, който е бил официален език в Унгария до 1840 г., а с германците на германски. Преобладаващото православно население е използвало като книжовен език старобългарския език. Когато през 1648 г. протестантите в Трансилвания превеждат Библията на румънски език, *власите* не възприемат този превод.

През 19. век гърците вместо за православна нация започват да се борят за голяма гръцка нация. Те разглеждат православната църква като гръцка църква и се опитват да използват позициите си във Вселенската патриаршия в Константинопол, за да наложат гръцкия

език и култура на румънците. Сръбски духовници от Сремски Карловци, които са участвали в административното управление на румънската църква, също се опитват да съrbизират румънците. В отговор на този натиск румънците в Трансилвания с разрешение от Австрийската империя създават независима православна църква през 1864 г., а след обединението на Влахия и Молдова през 1859 г. се създава независима румънска църква (1865 г.).

За създаването на румънската нация и език най-голяма роля изиграва униатската църква в Трансилвания. Униатските свещеници за първи път си представят модерната румънска нация и работят за нейното осъществяване. След победата над османците през 1699 г. австрийският император Леополд II издава имперска диплома за единението на католическите и униатски църкви. Виена финансира създаването на униатски образователни институции и отваря католическите училища и Виенския университет за влашки свещеници. Униатските свещеници откриват връзката между латинския свят и собствената им страна и започват да търсят следите от латинския език в техните наречия. Така се заражда латинисткото движение, което подчертава романския характер на румънския език. Румънците започват да възприемат себе си не като власи, а като румънци, потомци на римляните, създали една от най-великите цивилизации на света. Създава се „Трансилванската школа“, в която ключови фигури са Самуил Мику, Петер Майор, Георге Шинкай. Те развиват идеята за румънската нация, проследявайки етногенезиса ѝ в генетичното и културно смесване на римски войници с местни даки. През 1746 г. Геронтие Котореа, водач на униатската църква, за пръв път търси директна връзка между румънците и завоевателите на Дакия, както и между Римската църква и античните римляни, падането под турска власт той разглежда като наказание за отделянето на румънците от църквата на Рим. С. Мику (1745–1806 г.) в „История за делата и събитията на румънците“ разглежда началото на румънската история в основаването на Рим, от Рим е дошло и християнството в Дакия. Г. Шинкай (1754–1816), директор на униатско училище, в „Хроника на румънците“ също се застъпва за дако-римския континуитет. П. Майор (1756–1821 г.) — униатски свещеник, историк и лингвист, издава „История на прихода на румънците в Дакия“ и първия етимологичен речник на румънския език „Влашко-латинско-унгарско-германски речник“, публикуван в Буда през 1825 г.

Мику и Шинкай също публикуват етимологически речници и граматики. Те търсят произхода на румънския език в класическия латински, заменят кирилицата с латиница и предлагат етимологически, а не фонетичен правопис. Според тях румънският език, в който съществуват много славянски, унгарски, немски и турски елементи, е деградирал от вековете чуждестранно господство и се налага да бъде изчистен. Публикуват се речници и граматики, в които думите от чужд (неромански) произход са изхвърлени или заменени с романски. Тъй като родният език е бил свързан главно със селското всекидневие и е неподходящ за литературна и научна употреба, културната лексика на новия национален език се изгражда чрез заемки и калки от сродни романски езици — латински, френски и италиански. Идеята за смяна на традиционната кирилица с латиница постепенно придобива популярност, както и етнонимът „румънец“ с „у“ вместо с „о“ (Roman) от тур. Rumlar, което означава римляни, но потомци на византийците, които Османската империя завладява. Много жители на Влахия са привлечени от идеята да са потомци на великата римска цивилизация.

През 18. век в Трансильвания избухват селски православни въстания — на монаха Висарион Сарай, монаха Софроний от Хърватия, с искания за свобода на вероизповеданието, избор на собствени свещеници и независима митрополия.

Просветителските реформи на император Йосиф II освобождават крепостните селяни през 1785 г., откриват се стотици начални училища за униатите в Трансильвания, но също и православни училища. Едиктът на толерантност (1781 г.) гарантира свобода и на некатолическите вероизповедания. През 1783 г. Йосиф II назначава сръбския монах Гедеон Никитич за митрополит на Трансильвания към сръбската митрополия в Сремски Карловци.

Латинисткото движение се обявява за независимост на Трансильвания от Австро-Унгария и за нов румънски книжовен език, основан на румънските диалекти. Постепенно латинизмът обхваща и Влахия и Молдова, където повежда борба за скъсване с църковноправославното книжовно влияние и влиянието на граничните славянски диалекти. През 1859 г. в независимото Княжество Румъния, включващо Влахия и Молдова, кирилицата е официално сменена с латиница, а по италиански образец в въведен фонетичен правопис. Борбата за езикова чистота довежда до изхвърляне на славянските, гръцки и турс-

ки заемки и заменянето им с френски и италиански думи (възприемани като нечужди поради романското езиково родство). Засилва се влиянието на влашките диалекти заради столицата Букурещ. В кодификацията на румънския език наделяват реформаторските романтично-фолклорни възгледи за романското наследство, влашкото просторечие се превръща в основа на книжовния език, а липсата на абстрактна книжовна лексика се запълва със заемки от книжовните романски езици — френски и италиански език.

През 19. век латинистите спечелват позиции в цяла Румъния, особено в Академичното общество, а после в Румънската академия. През 1871–1876 г. излиза „Речник на румънския език“ в два тома на Август Лориан със сътрудничеството на Йоан Масим. Авторите използват етимологичен правопис. Те предлагат списък на чуждите нелатински елементи и тъй като заменят славянските заемки с неологизми, те описват един доста изкуствен език, който едва наподобява автентичния румънски език. Така речникът предизвиква подигравки и по-скоро дискредитира латинистката школа.

2. Либерализъм и консерватизъм

В края на 19. век в Румъния се очертават две основни национални идеологии — либерална и консервативна. Либерализът се обявява за съживяване на римските републикански традиции, защитава древността и благородността на румънския език и народ, представители на европейската цивилизация на Изток. Димитрие Братиану от името на националния румънски комитет изтъква:

Вече осемнайсет века откакто страдаме, мъчим се и се борим мъчливо, без да забравяме и за миг, че сме призвани да представляваме в Източна Европа идеята за лична свобода и колективен прогрес, която ни прави европейци, истински апостоли на хуманността, че сме авангарда на гръко-латинската раса (Д. Мишкова).

Консерватизът е представен от кръга „Жунимя“ в Яш — културно общество, което издава сп. „Конворбири литераре“ — Й. Карджеле, В. Александри, Д. Замфиреску, Ем. Гърляну, М. Садовяну. Писателите консерватори изпитватnostalgia по миналото, по селския живот на Румъния и се оплакват от липсата на автентичност, от настоящото езиково и културно имитиране на Западна Европа от румънците. Румънската революция е внесена отвън, подтиквана от

опасни доктрини, провокирана от младежи с добри намерения, а и от антисоциални елементи. Румъния трябва да запази православните си традиции, уважението към собствеността и селячеството:

Имаме политика и наука, имаме списания и академии, имаме училища и литература, имаме музеи, консерватория, имаме театър, имаме гори Конституция. Но всъщност всичко това са мъртви творения, претенции без основа, фантоми без тяло, илюзии без истина. Формата без съдържание не само не носи никаква полза, тя е направо покваряваща. Един народ може да живее без култура с надеждата, че в един момент от естественото му развитие тя ще се появи, но един народ не може да живее с фалшиви култура, без това да застрашава с унищожение нацията (Т. Майореску).

В панславизма, който през 19. век измества идеята за православна взаимност, консерваторите виждат основния си враг. През 1812 г. Руската империя анексира Бесарабия (част от Молдова) и оказва силно славянско влияние върху местната книжовна традиция. В Бесарабия живее и голямо българско малцинство, което използва регионален вариант на българския език като литературен език.

Според романтичната концепция една нация трябва да обитава една държава и тези, които първи са засели една територия, имат право над нея. Религията и близката история не могат да послужат за националното единение на власи, молдавци и трансильванци. В Трансильвания има католици и протестанти, тя твърде рано е включена в пределите на унгарското кралство, още през 11.–13. век, а след победата над османците във Виена през 1683 г. Хабсбургите я присъединяват до Първата световна война. Като прародина на румънците се възприема римската провинция Дакия, чиято територия съвпада с тази на трите провинции. Така генетичното и културно смесване на даки (заселили се 2000 години пр. Хр) и римляни (106 г. пр. Хр.–271 сл. Хр.) се възприема като начало на румънския народ. Нашествията на готи, хуни, българи, славяни се подценяват. Средновековният период на Румъния, сильно повлиян от българското и гръцкото православие и език, изцяло се пренебрегва за сметка на митичната римска древност. Латинистите и историографията през 19. век пренебрегват изцяло славянското влияние, те дори не знаят славянски езици.

Противниците на латинизма също възприемат идеята за римския произход на румънците. Когълничану в „История на Влахия“ описва румънския фолклор:

Нашите селяни са запазили много римски обичаи: техните женитби включват церемонии, практикувани от жителите на Рим... Румънците никога не са искали да се оженят за жена от друг народ (К. Хичинс).

А. Цихач в „Етимологичен речник“ (1870–1879) изтъква, че лексикалната база на румънския език е повече славянска, отколкото романска: 2/5 — славянска; 1/5 — турска, 1/5 — латинска. Йоан Богдан изтъква, че славяните са съставен елемент от румънския етнос — славянският език е използван в църквата, държавата и дори в ежедневието до 17. век. Той специално изтъква българското влияние:

Българите, които изгват като Варвари при нас, вземат от Византийските си съседи, под закрилящите крила на организирана и сила държава, цивилизация, която развиват — тази на Византия, която не е друга, а гръцка форма с ориенталски влияния на римската цивилизация.

Трите века българско царство на север от Дунав са допринесли за проникването на български елементи в езика и културата. „Новата школа“ развива идеите на Богдан. Румънските слависти обаче се опитват да омаловажат славянското влияние и модернизират латинизма чрез идеите за дакски субстрат в езика и културата на румънците. Според тях румънците са напълно оформени като етнос, когато влизат в контакт със славяните. Славянски думи са проникнали в румънски език не чрез пряк контакт, а чрез политически и културни връзки. Гордиевият възел за славянско-романския характер на румънския език се разсича чрез теория за употребата на думите: латинизмите, може и да са по-малко, но имат висока честота на употреба, а славизмите са архаични и книжни, с ниска честота.

В социалистическа Румъния значението на даките започва да се преувеличава за сметка и на латинското и на славянското влияние. Латинизмът се асоциира с идеологическия враг — капиталистическия Запад, а славянското влияние със съветската хегемония. През 1919 г. Бесарабия е върната на Румъния, а през 1940 г. отново анексирана от съветската армия, заедно с цяла Молдова. По нареддане на Коминтерна от румънския език е създаден нов молдавски език въз основа на най-източните диалекти и със силно руско лексикално влияние и кирилска писменост.

Предприемат се опити за въвеждане на дисциплина „Език на даките“ в Букурещкия университет, но тъй като липсват сведения за езика, тази дисциплина се занимава най-вече с фантасмагорични етимологии. И. Русу в „Езикът на траките и даките“ (1967 г.) предлага

списък от 160 думи от дакския субстрат, които заедно с техните деривати представляват 10% от речника в румънския език. Йосиф Драган, бизнесмен в Италия и после близък до Н. Чаушеску, в „Ние, траките“ твърди, че предците на румънците са най-старото население на континента и те са били половина Европа. Траките са победили римляните в културното наследство на румънците. Спекулациите с древното езиково и културно наследство на даките и траките през социалистическия период обслужват националистична доктрина, която изолира Румъния както от славянските съседи на Балканите, така и от Западна Европа и отклонява вниманието на румънците от растящата икономическа и духовна криза на режима на Чаушеску.

През 19. век румънският език се стандартизира въз основа най-вече на влашките диалекти и е с фонетичен правопис. Пуристичната политика довежда до отхвърляне не само на книжовното старобългарско и църковнославянско наследство, но и на славянската лексика в ежедневния език. Дефицитът на културна лексика се запълва със заемки от романските езици.

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ТУРЦИЯ

Зашо национализът най-късно завлядява турците?

Какво представлява туранизъм?

Кои са първите модернизатори на турския език?

Какво е съветското влияние върху езиковата политика в Република Турция?

Успешна ли е езиковата революция на Кемал Ататюрк?

1. Религиозно-книжовната традиция

Турският религиозно-книжовен език „османли“ се изгражда в Османската империя (14.-19. век) под силно арабско и персийско влияние: арабска азбука и правопис (с някои персийски букви), арабски и персийски думи и граматични правила. Този богат език се владее от образованото духовенство и османската администрация, той е твърде сложен — думите се заемат с граматическите им структури, така че трябва да се знаят и трите езика. През 19. век османли е вече почти непонятен за говорещите „каба тюрче“ 'груб турски'.

Въпросът за реформа на езика и изграждане на национален стандарт в Турция се поставя твърде късно. Векове наред въпросите за езика, превода и печата са подценявани от османската власт. Едва през 1727 г. ферман за печатната преса отхвърля забраната да се печатат книги на турски и арабски език, а през 1831 г. се появява и първият официален османски вестник. Преводачеството се е смятало за недостойна за мюсюлманите работа и като преводачи (драгомани) са се наемали местни християни. До 1821 г. постът драгоман на Високата порта е бил привилегия на аристократичните гръцки семейства от истанбулския квартал „Фенер“, едва през 1833 г. е учреден преводачески офис и са назначени мюсюлмани като преводачи в посолствата.

Късното стандартизиране на турския език (средата на 20. век) е свързано с късното възникване на турския национализъм. Обществен идеал в исламската цивилизация е не народът, а *ўмат* — исламска общност без етнически и езикови разлики. „Турчин“ е нов етнически термин, до началото на 19. век „турчин“ има обидно значение 'неграмотенnomad, селянин от Анадола' за разлика от „осма-

ней“. Думата „милет“ първоначално е означавала не 'народ', а 'религиозна неислямска група'. Права на отделен милет в Османската империя са имали „хората на Писанието“ — източноправославните (румелийците), арменците и евреите. Едва през 19. век с „турски милет“ започват да се означават мюсюлманите в империята, а под натиска на Великите сили права на милет получават и католиците и протестантите. Престижът на арабския и персийския език са били свързани най-вече с престижа на религиозната и поетична традиция, докато във военното дело е преобладавал турски речник. Стремежът към чист турски език най-рано се е откроил в поезията на мистичните суфитски ордени, представители на народния ислам.

2. Реформиране на империята и оправдяване на османли

Изграждането на модерният турски език обикновено се митологизира, като се свързва изцяло с харизматичната фигура на Кемал Ататурк, така както сръбският език — с личността на Вук Караджич. Езикови реформи обаче се обсъждат през целия 19. век и особено по времето на Танзимата (преустройството). Те са свързани с опитите за модернизиране на империята — даване на равни граждански права на представителите на различните вероизповедания, изграждане на нова османска нация на всички религиозни и народностни групи, от които се очаква преданост към законите на отечеството и династията. Проектът на Махмуд II за политически национализъм, от типа на този в САЩ, не успява да се наложи поради слабите законодателните традиции и растящия национализъм на народите в империята.

Модернизирането на армията, административните реформи, развитието на телеграфа, печата и образоването поставят въпроса за демократизирането на официалния език. Акиф Паша (1787–1845), постът министър на външните работи, се заема с реформирането на сложния бюрократичен стил и обръща внимание на липсата на модерен научен и технически речник, което налага обучение на френски език във Военното медицинско училище. По-късно Османското научно общество (1861 г.) се заема с изнамирането на турски еквиваленти на научните термини. През 1852 г. Мехмед Фуад и Ахмед Джевдет издават първата граматика на модерният турски език, в която раз-

граничават турските от персийските и арабски форми и изискват отстраняването на неясните чужди правила и изрази. Зия паша критикува превзетия поетичен език, имитиращ персийски и арабски източници, и непонятния бюрократичен стил и се обявява за отваряне на литературния език към естествения говор на обикновените хора от Истанбул и страната.

Религиозният национализъм на султан Абдул Хамид предвижда създаване на нова „ислямска“ нация, чийто султан като халиф се обявява за защитник на всички мюсюлмани по света. Този национализъм се основава на държавна централизация, техническа модернизация и мюсюлманска солидарност, но среща съпротивата не само на друговерците, но и на мюсюлманите в Албания, Босна и Азия. Султантът не само прокарва железопътни линии и развива телеграфа, но през 1894 г. издава и декрет за използване на опростен турски език без книжовни арабски и персийски заемки във всички училища на империята.

Езиковите реформи на Ш. Фрашери

Първата цялостна програма за демократизация на османли предлага Шемседин Сами Фрашери (1850–1904), лексикограф и енциклопедист от албански произход. Програмата балансира между консерватизма и новите демократични тенденции:

Всеки народ и нация, малка или голяма, слаба или силна, трябва да работи за консолидиране на духовното си съществуване. Първият символ и основа на всяка нация и раса, общо достояние на всички членове, е езикът... Всеки народ и нация следователно трябва най-напред да въведе ред в езика си.

Преодоляването на пропастта между говоримия и писмения език трябва да се осъществи не толкова чрез изчистване на езика, колкото чрез опростяване. Фрашери предлага да се изоставят: заетите от арабски и персийски език граматически форми, чужди на структурата на турския език; заетите книжовни думи, без широка употреба; сложните бюрократични стилизации; превзетите фрази на любезност и ритмична проза, имитиращи източни образци. Арабският и персийският език обаче трябва да се използват като източник на литературна, научна и техническа терминология. Те трябва да се преподават в училище, но по нов начин и разделно от турския език, едва след неговото усвояване. Арабският език ще продължи да има висок престиж

като език на Корана, на богата литературна традиция и като роден език на милионите араби в Турция. Персийският език ще продължава да бъде ценен като език на прекрасна поетична традиция и като роден език на мюсюлманите в Централна Азия и Индия.

За говорна основа на новия литературен стандарт Фрашери приема градското койне на Истанбул в съгласие с исламското преклонение пред града като обществен идеал. Той е против изкуственото съживяването на „чисти форми“ на турския език въз основа на селските диалекти в Анадола или на литературните идиоми на тюрките извън Османската империя. Недостигът на чисти тюркски думи в говора на Истанбул не нарушава неговото сладкоречие. За Фрашери османският турски е най-красивият и развит тюркски език, който не се е отдалечил чак толкова много от говорите в Анадола и Румелия. До заемане на думи и модели от източните тюркски езици може да се прибегне като последен резерв и то само тогава, когато тези думи са оцелели и в Анадола или в ранните произведения на изкуството.

Въпреки честото използване на термина „турски“ вм. „османски“ и стремеж към простота първите реформатори са твърде привързани към исламското книжовно наследство, за да преобразуват радикално езика. Техните усилия са повече социални (демократизация), отколкото националистични (турцификация). Обсъждат се промени в правописа, но не и в азбуката, тъй като арабицата се възприема като неизменен символ на мюсюлманското единство.

3. Етнолингвистичен национализъм — туранизъм и турцизация на езика

Европейският Романтизъм популяризира сред балканските народи културния / етнически национализъм с култа към древната история и автентичността на народната селска култура и език. В своята граматика на турския език Артур Дейвидс (1832 г.) открива етногенезиса на тюрките в митичния Туран. В „Древните и днешни турци“ (1869 г.) Мустафа Джелеледин паша, поляк, приел ислама, заявява, че турците не са сродни с монголи и хуни, а с индоевропейците — т. нар. тауло-арийска раса. Унгарецът Арминиус Вамбери говори за родство на тюрки и унгарци — Туран е древноиранското име на страната на североизток от Персия, населявана от тюрки, монголи, фини, унгарци, естонци, говорещи турански (урало-алтайски) езици.

Турският етнически национализъм е свързан с емиграцията от Русия на образовани представители на тюркските малцинства, подложени на панславистичен натиск — татари, узбеки, азъри и др. Националното обособяване на тюрките в Русия поставя въпроса за общ литературен език. Исмаил бей Гаспрински препоръчва общ език, основан на кримски татарски диалект и повлиян от османли. Юсуф Акура, емигрант от Сибирск и студент в Истанбул, се обявява за обединение на тюрките от Балканите до Китай във Велики Турان. Истанбулските текста на дервиши от Централна Азия и Волга, които никога не са прекъсвали връзката си с народната култура и диалекти, също играят роля за разпространението на новите национални идеи.

Според Али Суави турският, а не османският, превъзхожда всички езици по форми и изразителност. Ахмед Вефик паша, преводач на Молиер и говорител на първия османски парламент, изтъква, че турците са не просто османци, а най-западният клон на великото тюркско семейство от Азия до Тихия океан, османският е само един от многото диалекти на тюркския език.

Езиковите реформи на Неджиб Асим

Н. Асим предлага една по-националистична програма за езикова реформа в сравнение с предложенията на Ш. Фрашери — той цени турския език не толкова като османски, колкото като турски. Асим цитира немския ориенталист М. Мюлер, които споделя удоволствието си от изучаването на граматиката на турския език и го препоръчва като идеал за създаване на нов, прост и директен език. За Асим турските езици превъзхождат всички други езици поради приятното си звучене и вокална хармония, поради строгия структурен ред и липса на изключения и поради богатите си възможности за словообразуване. За говорна основа на книжовния турски език трябва да послужи речникът „преобладаващ сред всички класи в Истанбул, дори и сред старите жени“ и турските диалекти в Анадола и Румелия. Трябва да се образуват нови думи въз основа на съществуващи корени и да се придае нов смисъл на архаизми от старите османски произведения. Новият език може да търси източници за обогатяване и сред другите тюркски езици в Азербайджан, Крим и Казан, в диалектите на уйгурите, узбеките, калмиците. Но Асим, както и Фрашери, отхвърля възможността за възраждане на някакъв чист, автентичен турски език. Задължение на вярата и пат-

риотизма" според него е съхранението на арабските думи, особено на онези, свързани с религията.

Езиковият консерватизъм

Програмата за езикови реформи среща опозиция сред консервативните кръгове — идеята за турска вместо османска нация се разглежда като чуждо, западно влияние. Хаджи Ибрахим ефенди изтъква, че османският език може и да има тюркски произход, но физиономията му оформят многобройните заемки от персийски и арабски език, а и от други езици: 15 от всеки 20 думи в турския език са арабски, много са и арабските граматически структури. Турският език се е отдалечил от тюркските езици в Централна Азия, които са твърде груbi и осъдни, а турците са се смесили расово с друго население — кюрди, грузинци, славяни, така че идеалът за „чист турски език“ е илюзия. Той защитава книжовното наследство — арабският език е езикът на исляма, а арабизмът е културно, религиозно и морално наследство, сърцевина на турската идентичност. Арабският език има престиж на лингва franca — религиозен и литературен език на 200 милиона мюсюлмани по света, така че неговото преподаване в училищата трябва да се запази.

Реформаторите отвръщат на критиките. Ахмед Мидхад изтъква, че те се борят не срещу арабския език, а срещу объркването на турския с арабския език. Исламът не предполага един свещен език, той се основава не на арабския език, а на свидетелствата на вярата, които могат да се изразят на всеки език — много мюсюлмани (босненци, албанци) не знаят арабски, а сирийските християни пък говорят арабски. Заемките са естествени, но трябва да се избягват — правилата за писане, заети от арабски и персийски език, унищожават независимостта на турския език. Споровете между националисти (ала-турка), модернисти (алафранга) и традиционалисти продължават до началото на 20. век.

4. Турската република и езиковата революция — единен и чист турски език

След младотурска революция (1908 г.) под водачеството на Мустафа Кемал в Турция се извършват радикални реформи, които имат за цел да я спасят от разпад, като я модернизират. В началото

на века сред младотурците са все още популярни възгледите за умерени културни реформи. Като изтъква разликата между култура (ценности) и цивилизация (начин на живот, техника и наука) Зия Гьокалп предлага Турция да се модернизира чрез радикални социални реформи, приближаващи я до европейската цивилизация, но да съхрани традиционните си религиозни и културни ценности. Исламът е етична религия, която не налага определени политически и социални правила. За да се демократизира книжовният език, не трябва да се заместват широко утвърдени арабски и персийски думи с думи от източните тюрки, а книжовният език трябва да се приближи до говоримия език на Истанбул. Научните термини трябва да се изковават от класическите езици — арабски и персийски, така както в Европа — от гръцки и латински: пер. „ruh“ 'душа' — „ruhiyat“ 'психология', ар., fakara' 'мисля' — „tefkire“ 'идеал'.

Биографията на Мустафа Кемал Ататюрк (1881–1938)

Тя в много отношения е сходна с биографията на другия голям езиков революционер — Вук Караджич. И двамата са „хора от народа“, т.е. произхождат от социалните низини — родителите на Вук са селяни от Трънич, а Кемал се ражда в семейството на търговеца на дърва Али Ръза, който умира, когато Мустафа е на 6 години. И двамата вземат участие в националните въстанически движения — Вук като писар (ампутирането на крака му слага край на тази кариера), а Кемал учи във военна прогимназия, а по-късно във военното училище в Битоля и Истанбул и военна академия в Истанбул. Оглавява революцията срещу правителството на Вахдетин сultan и оккупационните сили, стига до чин маршал. В личен план и двамата се чувстват отчуждени от собствения си свят и нещастни по своему — Вук се жени за католичката Ана Краус, дъщеря на хазяите му, която презира Сърбия, а чужденците винаги са привличали Кемал — Мадам Корин, Димитрина Ковачева и много други. Кемал се омъжва за еманципираната Лятифе ханъм, нямат деца и скоро я напъждада. Истински близка чувства само майка си. Пристрастен към алкохола от младежки години, Кемал умира на 57 години от цироза на черния дроб. Изглежда, че чувството за вина поради отчуждението от собствения си народ и традиция поражда и у двамата особено чувство за призвание и саможертва в името на народа.

Мустафа Кемал осъществява радикални социални реформи. През 1922 г. е премахната монархията, а на следващата година е обявена републиката. През 1926–1934 г. са признати равни права на жените и мъжете. През 1925 г. са забранени традиционните дрехи и шапки, а също тарикатските ордени и тюрбета. През 1934 г. е въведен закон за фамилните имена и са забранени традиционните титли. През 1924–1937 г. е въведено светско законодателство. През 1931–1932 г. са учредени държавни езикови и исторически институции. На 01.11.1928 г. е въведена новата турска азбука, основана на латиницата. Осъществява се радикална езикова реформа. За да разберем идеологията на кемалистката езикова реформа, трябва да познаваме идентите на времето, не само езиковедските, но и политическите.

Съветската езикова политика

През 20–30-те години се засилват политическите и икономически връзки на Турция със СССР, засилва се и влиянието на съветската лингвистика. Според Шейх Сервет, водач на четничеството, подкрепило кемалистката революция, руският болневизъм отговаря на принципите на исляма, други говорят за червен ислям и основаване на социалистически съюз на ислямските страни. Четническият водач Черкез Ехтем установява контакти с III комунистически интернационал, а Кемал Ататурк основава през 1920 г. комунистическата партия. Ленин приветства борбата на турския народ срещу империалистичките сили, а студенти от Истанбулския университет го предлагат за Нобелов лауреат. Съветската държава е първата страна в света, която официално признава новото правителство в Анкара и го подкрепя с оръжие, заеми, дипломация.

В отговор на идеалистичните доктрини на младограматическото езикознание лингвистите материалисти изследват връзката на езика с трудовата дейност, произходът на езика започва да се търси в жестове и възклициания, свързани с ежедневната дейност. Н. Мар разглежда развитието на езика в пряка връзка с производствените отношения, смяната на обществените формации (тотемична, космична и технократична) води до промяна на структурата на езика (аморфна, аглутинативна, флексивна). В „Новата доктрина“ Н. Мар критикува индогерманското сравнително-историческо езикознание — генеалогите подхранват расизма. Човешкият език е възникнал повсеместно, след което езиците не са се разклонявали и смесвали, няма чисти

раси и езикови генеалогии. В кавказкия регион са възникнали древните яфетски езици, които са били и езиците на най-старото население на Европа. Яфетският предисторически език е дал основата на семито-хамитските езици, яфетско-индоевропейските (албански и арменски езак), индоевропейските и урало-алтайските езици (турски, угродински и монголски). Имперализмът на християнството, ислама и серийския маздаизъм са променили автентичните яфетски езически вървания и диалекти, но реликти от тях са запазени в Кавказ (чуващи), Памир и Пиренеите (баски).

Според материалистическата лингвистика не би могъл да съществува общ народностен език поради нестихващите военни завоевания и класова борба в миналото. Завоевателите са налагали своя език като официален, а следи от независимия някога език са се съхранявали в диалекта на победените. Борбата между класите често е прикривала борба между различни етноси. Езиковите разлики между градовете и селата също прикриват класово-племенните разлики между господари и народ. В Италия строители на градовете са били италиите, а строители на селата — етруси и пеласги, латинският език е езикът на градските господари, а яфетският — езикът на трудещите се селяни.

Съветската лингвистика развива някои от идеите на италианския марксист А. Грамши за изграждането на модерен единен език. Литературните езици на освободените народи могат да сложат край на езиковото разделение, те ще се споделят от всички членове на обществото. За основа на новите национални езици трябва да послужат селските диалекти, в които са запазени повече автохтонни реликти, а следите от езиковия и културен имперализъм са по-ограничени. Езикът на прогресивните класи (работници и селяни) трябва да се превърне в главен източник за обнова на книжовния език. Унификацията на националния език може да се постигне само с решителна интервенция на държавата. Централизираното езиково планиране и конструиране на нови думи и изрази могат да придвижат напред общественото развитие, затова и езиковата политика играе важна роля в модернизаторската политика на държавата.

Някои от слабостите на материалистическата лингвистика могат да бъдат открити в турската езикова политика през 30-те години: склонност към произволно приписване на принадлежност към едно или друго езиково семейство въз основата само на една морфологична или

лексикална особеност; пълно отхвърляне на заетите чрез „религиозна експанзия и колониализация“ чужди думи; свръхцентрализиране на езиковото планиране; свръхпроизводство на езикови неологизми.

Правописната реформа

През 1932 г. в Турция официално е приет Турският исторически тезис, станал задължителен за училищата. Новата историческа доктрина изтъква предосманская история, като омаловажава османската — турците са потомци на основателите на древните цивилизации в Ирак, Египет, Анадола, Егейско море. След приемането на иоляма тези племена са се раздалечили и загубили расовото си единство. Уестърнизацията и модернизацията на Турция ще допринесе за създаване на ново хомогенно национално общество. Турция трябва да проведе не само радикални социални, но и културни реформи. Писмото е най-видимият и представителен знак на националната идентичност. Правописни промени в турския език предлагат книжовници още от края на 19. век. Арабско-персийското писмо е твърде неподходящо за турския език — то е консонантно, разполага с три букви за гласните, като кратките гласни не се отбелazzват. В турския език има 8 гласни, няма дълги и кратки гласни, има 5 допълнителни консонанта. През 1851 г. Ахмед Джевдет предлага реформа на арабско-персийското писмо — въвеждане на допълнителни диакритични знаци за отразяване по-точно на гласежа на турския език, замяна на слятото курсивно писмо с разделно. През 1863 г. Фет-Али Ахундзаде предлага нови букви за гласните, но предложението му е отхвърлено от Османското научно общество, защото промените ще обрекат на забрана старите исламски творби. През 1913 г. Енвер паша предлага разделно писане на буквите и допълнително разграничаване на гласните (диакритики между буквите), за да се улеснят телеграфните съобщения, т. нар. „азбука за военните“.

Замяна на арабско-персийското писмо с латинско се обсъжда в Албания — Ш. Фрашери и Абдул бей предлагат нова азбука от 36 латински и гръцки букви за албански език. През 1923–1926 г. в СССР също се планира смяна на арабицата с латиница в тюрските републики.

К. Ататюрк смята, че реформата не само ще демократизира писането, но и ще еманципира символично турския език от чуждото ориенталско наследство:

Националният език в Турция е турският. Турският език е един от най-лесните, богати и красиви езици в света... той е свещено съкровище на турската нация.

За 6 седмици е изработена новата турска азбука, представена в парламента от К. Ататюрк. На 01.11.1928 г. е издаден Закон за въвеждане на латиницата и фонетичен правопис. Вземат се радикални политически мерки за въвеждането на новата азбука — 3 месеца са определени за нейното изучаване и въвеждане. От 01.01.1929 г. арабицата е обявена за нелегална и законът предвижда наказания при нейната употреба — загуба на работа, националност и дори екстрадиране от страната; затворниците не могат да бъдат освободени, ако не знаят новата писменост. Въвеждането на латиницата е съпроводено и с други реформи — арабският и персийският език престават да се изучават в средните училища, молитвите в джамиите започват да се извършват на турски език.

Консервативни кръгове възразяват, че правописната реформа ще прекъсне вековната книжовна традиция и ще доведе до упадък на вярата. Мистични суфи секти заявяват, че 28-те букви на арабската азбука са свещени — те съдържат мистериите на света и живота. Поради забраната на изображения в исляма художествените усилия векове наред са били насочвани към калиграфията, изкуство, което новото писмо ще направи излишно.

Първият конгрес на турския език (26.09.1932 г.) отвръща на критиките с прагматични и националистични съображения. Сами Рифат изтъква, че османското общество е било антитурско. Османците араби и перси са се държали като господари и са се надсмивали над истинските турци — селяните от Анадола. Османли е бил чужд космополитен език, разбиран само от 10% от анадолците. Гласежът и структурата на турския език са твърде различни от арабски и персийски. Новото писмо ще улесни ограмотяването на населението, което е необходимо за модернизацията на страната. Статистиката потвърждава неговите предвиждания — броят на грамотните от 9% през 1924 г. стига до 65% г. през 1975 г.

Езиковият туризъм

Правят се опити да се докаже структурната прилика на турския език с индоевропейските езици, като се създават нови думи чрез представки, словообразувателен модел, твърде необичаен за аглутинат

тивните езици. Новите думи следват модела на абревиатурите от съветски тип (Совнарком): „yardirektöг“ 'помощник директор' — от „yardim“ 'помощ' + „director“; „yargay“ 'подполковник' — от „yag + bay“ 'командир'.

Правописната реформа е придружена с масова кампания за изчистване на турския език от заемки, които спъват неговото развитие. Всенародната „мобилизация за събиране на турски думи“ от всички кътчета на страната има за цел да предложи родни еквиваленти на заети арабски, персийски, латински, гръцки, славянски думи. Създават се общински комитети за събиране на думи от диалектите, разпространяват се инструкции, събират се предложения и чрез вестници и радиото. Резултатът: 125 988 предложения + 765 от отделни лица + 90 000 думи от стари тюрски речници и текстове.

Речникът с новите думи, издаден през 1934 г., предлага родни думи като заместители на османските заемки, при това няколко родни думи за една заемка — 30 000 думи за 7000 заемки: „akıl“ 'интелигентност' — 26 родни думи; „hikaye“ 'история' — 22 родни думи; „hediye“ 'подарък' — 77 думи. През 1935 г. излиза „Джобен наръчник за турски думи вместо османски“. В редакциите се назначават специални лица субститутори, които заменят османските думи с „чисти“ думи от речника. Поради речниковото многообразие често се стига до редакторски произвол. Масовото конструиране на новодуми и произволната им употреба заплашва да превърне новия демократичен език в също толкова неразбираем и елитарен, колкото е бил и османли — нито един турчин не би могъл да знае всичките заместители, посочени в речника.

Тогава на помощ идва етимологията. Ако се докаже, че всички езици произлизат от турския език като най-стар език, то тогава на всяка чужда дума може да се намери турска етимология и нейното присъствие в езика може да се легитимира. Кемал Ататюрк известно време също се увлича в етимологични упражнения: името на реката „Amazon“ произлиза според него от тур. „Ama uzun!“ 'Ама че дълъмъж'. Според Сами Рифат „academy“ произлиза от тур. „ak adam“ 'бял мъж'.

Съдбата спасява турския език от крайния пуритъм. През 1935 г. виенчанинът Херман Кверджич изпраща на К. Ататюрк непубликиани „Психология на някои елементи на тюрските езици“, в която твърди, че всички езици произлизат от един език

майка — турския език. Според тази теория човек е осъзнал себе си, като е започнал да означава околните предмети спрямо себе си чрез жестове, придружени със звуци. Потвърждение на тази си теория Кверджич открива в турския език. К. Ататюрк, А. Емре, И. Неджми разработват Сънчевата езикова теория въз основа на идеите на Х. Кверджич. Началото на езика може да се открие във вокалните викове. Първобитният човек е погледнал към слънцето и е възкликал: „А! (ag)“. Това е сричката майка — основна коренова сричка в турския език. Сънцето е начало на себепознанието и цивилизацията. Първоначално всички морфеми са започвали с гласни възклициания: „çatıg“ 'кал' — iò *aç 'земя' + *artıg 'падаща вода'.

Вторият конгрес на турския език през 1937 г. утвърждава Сънчевата езикова теория като официална доктрина. Произволни етимологични упражнения доказват турския произход на редица чужди думи: англ. „God“ (op+od), произлиза от тур. „kut“ 'късмет'(uk+ut); „electric“ — от уйгурското „yaltrik“ 'блести'; родни са думи като „okul“ (от фр. „ecole“), „genel“ (от „general“). Сънчевата теория оправдава някои от заемките в ежедневния език — те въщност имат турски произход. К. Ататюрк бързо загубва интерес към етимологиите и се насочва към изграждане на технически речник на турски език, но задвижената веднъж институтска машина продължава да тълкува и да създава нови думи дълго след смъртта му.

5. Проблеми на турския национален език

Национализмът успява да мобилизира турското население за радикалните социални и езикови реформи, превърнали Турция в модерна светска държава. Масовата туристиична кампания изостря чувството за роден език и езиково творчество. Свръхцентрализирането на езиковото планиране, прекаленото вмешателство в проблемите на езика от страна на политици, генерали и общественици, езиковото инженерство и етимологичният произвол обаче довеждат до създаването на чист, но изкуствен в много отношения език, прекъсващ исторически и поколенчески връзки — своеобразно есперанто. Не само османското книжовно наследство става трудно достъпно, но и много нови литературни творби се нуждаят от постоянно осъвременяване и препубликуване. Законът за задължителните турски фамилни имена и говорене на тур-

ски език (1935 г.) нарушава правата на малцинствата — евреи, арменци, славяни, гърци. Официалните езикови възгледи поощряват асимилация на кюрдите, възприемани като част от туранския народ — „планински турци“, забравили родния си диалект под влияние на персийския език. „Катастрофичната“ стандартизация на турския език осигурява онези прагматични нагласи към езика и културата, необходими за функционирането на Турция в Новите времена; а цената, която заплаща — загуба на история и на множество смислови нюанси, унифициране и обедняване на езиковото изразяване:

Загуба на естественото развитие, на турския от 20-те и 30-те години, езика на Халиде Егун Адъвар, Сабахатин Али, Якуп Кадри Карадосманоглу и Решат Нури Гюнтекин. Загуба, която засяга всеки турчин, който днес при говорене или писане се лута за точната дума, за да изрази мисълта си и не я намира, защото тя е толкова мъртва, колкото и е трускаят език и нищо не я е заменило (Дж. Лоус).

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ЮГОСЛАВИЯ

Кой е официалният език в Югославия?

Каква е езиковата политика в Република Македония?

Защо се разпадна сърбохърватският език?

Има ли босненски език?

Възможна ли е европейска езикова политика на Балканите?

1. Национални и федеративни езици в Югославия

С Конституцията от 1946 г. Кралство Югославия възкръсва за нов социалистически живот. В състава на Социалистическа федеративна република Югославия влизат 6 републики — Сърбия, Хърватия, Словения, Македония, Босна и Херцеговина, Черна гора, и две провинции — Косово, с преобладаващо албанско население, и Войводина, с голямо унгарско малцинство. С езиковото споразумение от Нови Сад (1954 г.) започва втора фаза в развитието на сърбохърватския език. През 1960 г. със сътрудничеството на културните организации „Матица сръбска“ и „Матица хърватска“ се стига до общи правописни правила и правописен речник. Новият език е толерантен, той позволява два варианта — източен (екавски или сръбски) и западен (йекавски или хърватски), а също равноправност на латинското и кирилското писмо.

Съобразно социалистическата идеология за равенство и братство между народите на федерацията е възприета политика на плурализъм и равноправие на сърбохърватски (хърватосръбски), македонски и словенски на федерално ниво. Сърбохърватският език не придобива статут на лингва franca, вместо това езиците на републиките придобиват освен национален и федеративен статут.

Тolerират се и езиците на малцинствата — албански, унгарски, румънски, словашки — които имат официален статут в областите, в които тези малцинства са мнозинство. Вместо думата „малцинство“ се използва думата „народност“, а за републиките се говори като за „народи“. Съобразно комунистическата идеология за „народнодемократична основа“ на книжовния език, албанците в Косово, които гово-

рят североизточен гег диалект, създават свой стандартен език, различен от книжовния език в Албания, изграден въз основа на южните тоск говори. Югославските албанци се означават като „шипетари“, а езика им като „шиптарски“. Шиптарският стандарт просъществува до 1968 г., когато косовски интелектуалци се обявяват за възприемането на албанския тоск стандарт като официален език в Косово.

2. Езикова политика в Македония

По време на Кралството сърбохърватският език е наложен в Македония като служебен. Македония е наречена „Южна Сърбия“, а към населението е възприета политика на сърбизация. Решение на Комунистическия интернационал от 1934 г. приема, че македонците имат право да съществуват като отделен народ с отделен език, на който започват да се списват нелегалните вестници на комунистическата партия. След Втората световна война на 2 август 1944 г. в манастира „Св. Прохор Пчински“ Антифашисткото събрание на Македония стандартизира македонски книжовен език като официален език в Република Македония.

Стандартизацията на македонския език може да се опише като вернакуларизация (доближаване до диалектите) и сърбизация на българския език. Новият език е изграден въз основа на най-отдалечените от България централнозападни и севернозападни македонски говори. Графична реформа по сръбски образец въвежда фонетично писмо с нови букви (ј, ъ, њ, ѕ; ќ, ѡ вместо сръбските Ѯ, Ѯ) и фонетичен правопис. Подозрително е отсъствието на буквата „ъ“, която има фонетична стойност в македонските диалекти. Тя е възприета от Първата правописна комисия (27.09.–03.12.1944 г.), но по-късно е отхвърлена, като звукът /ъ/ започва да се означава с апостроф. На 02.04.1945 г. Втората правописна комисия излиза с предложение за правопис на македонския език. Вернакуларизацията на езика предизвиква дефицит на абстрактна лексика, която трябва да се заеме от руски език, очакват се на помощ и съветски учени, но по-късно такава лесика се заема от сърбохърватския език.

Политиката на Коминтерна отразява възгледите на Йосиф Сталин за нациите и националните езици в бъдещото пролетарско общество. През 1913 г. И. Сталин преосмисля марксистката идея за отмиранието на нациите и национализмите. В „Марксизъмът и националният

въпрос" той се обявява за признаването на положителните национални разлики в управленските структури. Коминтернът, който Й. Стalin контролира от 1919 г. до 1943 г., насирачава „прогресивната борба за еманципация“ на автохтонни, устно-просторечни народи от репресията на книжовно-националистичните държави. Националните езици на буржоазните държави се разглеждат като изкуствени и политически реакционни поради обвързаността им с миналото и с експлоататорските елити и се препоръчват „демократични“ реформи и фонетичен правопис. Така съветското управление създава множество нови нации и книжовни езици от отделни региони и диалекти.

Политиката на Коминтерна се опира на традиционни землячески привързаности и на регионални литературни идиоми, които при създаването на модерните национални езици на Балканите в края на 19. и началото на 20. век се конкурират с чувството за национална принадлежност и нужда от обща езикова норма. Стандартизацията на македонски език се извършва по модела, който Вук Караджич въвежда на Балканите — (един диалект — един книжовен език — една нация). Според този модел всеки диалект има правото да се развие в книжовен език, модерният книжовен език трябва да е демократичен, той трябва да се освободи от всякакви исторически условности и книжовна памет, за да се доближи до говора на „простия народ“ и фолклора.

Македонските лингвисти започват да търсят историческа дълбочина за новия език в устната фолклорна култура, въпреки че първоначално образци от тази култура са публикувани от Вук Караджич и братя Миладинови като български фолклор. Някои автори стигат до митични дълбини: „Устните предания и легенди за Филип и Александър Македонски, заедно с тези за цар Самуил и кралете Волкашин и Марко, намериха подкрепа в печата и поддръжка сред свещениците и учителите“ (Б. Ристовски).

Други автори разглеждат регионалните литературни идиоми в творчеството на дамаскините от 16. век насам — Гр. Пелагонийски, Й. Кърчовски, К. Пейчинович, писани на хибриден език (славяно-български и просторечен), като предвестници на македонския език. Като първи творби на модерния македонски език се разглеждат произведенията на Р. Жинзифов, П. Зографски, К. Шапкарев, Д. Македонски, Г. Пърличев.

През 19. век книжовници от Македония настояват за по-голямо

представителство на родните им диалекти в печатния български език. През 1858 г. К. Миладинов отпечатва поезия на западномакедонско наречие, а през 1868 г. Р. Жинзифов се застъпва за единен книжовен български език върху особеностите на македонските, тракийските и мизийски говори.

У Жинзифов четем собор вм. събор, я вм. аз, он вм. той, вон вм. вън, близок, вм. близък, будит вм. буди и т.н., на книжовен общобългарски език, но различен от днешния, или на местно наречие са творбите му? Вярно е първото, защото в тях липсва част от диалектните особености, така живо представени в поезията на Миладинов. Жинзифов е близък по идеи на Н. Рилски „правий и преискрений Български език е славенският... от него трябва да приеме и своето исправление (ИВ. Добрев).

Печатен език с по-голямо представителство на македонските диалекти използват П. Зографски, К. Шапкарев, Д. Македонски. Североизточните диалекти обаче се налагат като основа на националния български книжовен език, с някои отстъпки за югозападните говори поради авторитета на старобългарската книжовна традиция. Западна България, която дълго време се намира под влиянието на сръбската Печка патриаршия и Охридската архиепископия, има по-развита църковнославянска книжовна традиция от Източна България, която поради управлението на Цариградската патриаршия използва гръцки език като църковен. Книжовници от Югозападна България — Хр. Павлович, Н. Бозвели, Н. Рилски, а по-късно Р. Жинзифов, Гр. Пърличев са по-ревниви към църковнославянската традиция и настояват за нейното застъпване в книжовния език, особено на онези нейни черти, които съвпадат с македонските диалекти. Сред източнобългарските книжовници са по-популярни реформаторските настроения за „народна диалектна основа“ на книжовния език.

Надделяването на източните диалекти в печатния български език и съмненията, че България ще защити цялостта на Македония в предстоящите войни, предизвиква регионалната ревност на някои македонски писатели (Г. Пулевски, Кр. Мисирков) и те издигат идеята за отделен македонски книжовен език и нация. Според Г. Пулевски македонският език трябва да съхрани по-добре църковнославянската книжовна традиция — „македонският език е най-сроден с църковнославянските книги и той е старославянски“. Надделяват обаче възгледите на К. Мисирков, според който за основа на македонския език трябва да се възприемат централните македонски диалекти и фонетичният право-

пис. Предприемат се и опити за създаване на македонска униатска църква, независима от Българската екзархия. Македонският сепаратизъм известно време се подкрепя от сръбската държава, която вижда в идеята за отделна македонска нация и език удачно средство за борба срещу българското съзнание в Македония. Ст. Новакович дори предлага да се преведе Новият завет на македонски език и съдейства за отпечатването на буквар на македоно-сръбски език, но по-късно Сърбия възприема директна политика на сърбизация.

Разделянето на Македония след Балканските войни и поражението на България след Втората световна война засилват процесите на отдалечаване на Македония от българската книжовна и културна традиция. За това отдалечаване допринасят и българските грешки към Македония:

Но защо омаловажаваме, премълчаваме и забравяме собствените си непростими грешки? Още преди, според дипломатическите планове на Белград, да пламне Балканската Война, едно българско правителство безговорно се е споразумяло със своите съюзници да участва в дележа на Македония и с това в разпокъсването на българското езиково землище... Въпросът за освобождението на Македония е бил подменен с въпроса за дележка на Македония. Това е и наш престъпно недалновиден акт, който ще има непоправими последици за целостта на българския народ и читавостта на българския език по тези земи, както и за съдбата на тамошните славяни, независимо как по-нататък ще се наричат те (ИВ. Добрев).

3. Езиковият национализъм в Югославия

Титовото управление (1945–1980 г.) под влияние на Коминтерна утвърждава децентрализирана система на държавна власт, която поощрява националните разлики за разлика от унитаристичната политика на Кралството. Конституционните промени от 1953 г. въвеждат понятието двойна нация — лоялност към държавата Югославия (главно политическа и икономическа) и лоялност към нацията (етнолингвистична, културна). Социалистическият демократичен централизъм защитава не индивидуалните граждansки права, а националните права, основани на споделена територия — именно националностите са пропорционално представени във федералната власт с право на вето.

В демократичното управление участват не индивидите, а националностите. Плурализът напълно се институционализира с конституцията от 1974 г., която признава и на босненските мюсюлмани правото на отделна нация, наречена „мюсюлманска“, но езикът им продължава да се нарича сърбохърватски.

Не само Тито допринася за развитието на етнолингвистичния национализъм в Югославия. Корените на този национализъм се крият в 19. век, когато се зараждат модерните нации на Балканите. От края на 18. век Австро-Унгария поощрява създаването на религиозна литература на просторечен език за австрийските сърби. Една от стратегическите цели на империята е изграждане на общ илирийски език за южните славяни въз основа на най-широко разпространен диалект, за да се преодолее руското православно влияние на Балканите, поддържано от църковнославянска книжовна традиция. Илирийският език ще наследи и униатството на Балканите. Вук Караджич се превръща в оръдие за изпълнение на тази политика. Той е силно повлиян от идеите на немския романтизъм за връзката между езика и нацията — в езика се крие духът на народа, като под език романтиците разбират най-вече устните наречия, на които е сътворена безизкусната фолклорна култура. Развитието на сравнително-историческото езикознание през 19. век откроява езикови и расови генеалогии. Новограматическата школа разглежда езика като колективно благо, което се развива спонтанно според вътрешните си закони. Книжовните езици имат вторичен, условен характер и те трябва само да следват развитието на говоримия език. В съгласие с романтичните идеи Вук Караджич възприема монодиалектна езикова идеология — основа на книжовния език трябва да бъде един говорим диалект, всички диалекти са равни и могат да се развият в книжовни езици. Общият за сърби и хървати език, трябва да се основава на най-автентичния (неразвален от църковната книжовност и градския печат) диалект — херцеговинското фолклорно койне. Той трябва да има фонетично писмо и правопис, за да бъде по-близък до живата реч. Европейската романтична носталгия по загубената безкнижна простота, попадайки сред преобладаващо селските и безкнижни балкански народи, в които тепърва се пробужда национална ревност, дава интересни плодове. Вместо очакваното от австрийците илирийско „разсърбяване“ на сърбите, т.е. отказ от тясно сръбска идентичност, за да обединят родствените славянски народи, младата сръбска държава възприема националистич-

на политика за сърбизиране на хървати, босненци, северни албанци, югозападни българи. Историческата диалектология пуска дълбоки корени на Балканите и заедно с фолклористиката започва да обслужва националистични проекти. Диалектни фонетични особености започват да се разглеждат като истински индикатор на етничността, по-надежден от религиозно-культурната, книжовна и политическа история.

По времето, когато хърватите започват да използват вариант на правописа на Караджич, Белград и Нови Сад се отдалечават от стандарт на Караджич в полза на шумадийско-войводинския екавизъм. Сърбите от тези политически и интелектуално господстващи райони естествено предпочитат своя собствен влиятелен идиом като основа за литературната активност с център Белград. Но както Стоян Новакович открито признава, екавизъмът позволява експанзия в Македония (Р. Катичич).

Сръбски езиковеди започват да твърдят, че всички екавски говори са сръбски, не само македонските, но чак до ятовата граница в България.

4. Езикова политика в Хърватия

В началото на 19. век илирийската идея е радушно приета и лансирана от хърватите, които имат нужда от славянски съюзници в борбата си срещу германската и унгарска асимилация. Хърватите обаче говорят твърде различни диалекти и затова имат съзнанието, че книжовният стандарт е в голяма степен изкуствен език, за разлика от сръбската фолк стандартизация, която гледа на стандарта като на народен език.

Освен това сръбският и хърватският език имат различна история на стандартизация — първите опити за стандартизация на хърватския език са от 16. век — речникът на Фауст Вранчич от 1595 г. и граматиката на Бартол Кашич от 1604 г. При това граматиката на Б. Кашич възприема полидиалектна концепция по отношение на книжовния език, тя не описва един диалект, а книжовни идиоми, които са се развили в хърватската литература най-вече на чакавска и щокавска основа — югоизточно койне със засилващи се щокавски (босненски) елементи. Хърватите имат дълга книжовна история, която обуславя по-консервативна и нормативна нагласа към езика, докато сърбите, след като радикално отхвърлят цsl. традиция, остават без ограничение.

ния по отношение на засмането на думи от диалектите и от чуждите езици. Сръбският и хърватски език могат да се разглеждат като един и същ език погледнато диалектологически и генетически, като природни феномени, и като два различни езика, погледнато социолингвистически — като езици с различна книжовна, културна и религиозна история.

В илирийската фаза (1830 г.) стандартният щокавски език в Хърватска има морфологичен правопис, архаични падежни окончания, отворен е за неологизми, калки, заемки от други славянски езици, главно от чешки. През втората фаза (1880 г.) хърватите изоставят архаичните книжни черти в името на общия със сърбите неощокавски стандарт. Хърватският стандарт се основава на западни неощокавски варианти — Далмация, Западна Херцеговина, част от Босна, Славония, а сръбският стандарт върху източни неощокавски варианти: Шумадия и Войводина, и южнощокавски — Източна Херцеговина и Черна гора.

„Хърватски правопис“ на Иван Броз от 1892 г. възприема фонетичния правопис. Хърватските вуковци срещат силна опозиция — школата в Риека (Фран Курелац и учениците му) се обявява за застъпване на архаични черти и етимологичен правопис. Езиковата школа в Загреб (Адолфо Ткалчевич, Богослав Шулек) също се обявява за етимологичен правопис и отвореност към кайкавски и чакавски елементи, а школата в Задар (Анте Кузманич, Матия Петър Катанчич) за щокавска, икавска основа на книжовния език въз основа на диалектите в Славония и Далмация.

Възприемането на щокавските диалекти като основа на книжовния език довежда до своеобразен култ към тях — не само към лиричната и епична устна традиция, но и към книжовната щокавска традиция — автори от Дубровник през 16.–17. век, автори от Славония през 18. век, францисканските монаси в Босна и творчеството на Андрия Качич Миошич през 19. век. Но кайкавските и чакавски диалекти имат дълго книжовно битие, за да бъдат пренебрегнати: чакавска литература от 16. век в крайбрежните градове — Марко Марулич, Петър Хекторович, Ханибал Луцич, Петър Зоранич; чакавската литература от 17.–18. век на Озалския литературен кръг на аристократичната фамилия Зрински-Франкопан — Петър Зрински, Катарина Зринска, Юрай Крижанич; кайкавска литература от 17.–18. век — Иван Пергошич, Антун Врамец, Юрай Хабделич, Иван Белостенец.

И в Югославия чакавските и кайкавски диалекти запазват висок

престиж и литературното творчество на тези диалекти не изчезва, те преживяват ренесанс в чакавската поезия през 30-те години на 20. век (Владимир Назор, Марин Франичевич) и в кайкавското творчество на Мирослав Кърлежа. Окуражаване на писането на диалект се поддържа от организации като „Чакавски събор“ и „Кайкавско спрaviшче“. През 30—40-те години на 20. век усташкото движение в Хърватска се обявява за етимологичен „kogijenski“ правопис, между двете световни войни по нареддане на Анте Павелич е отхвърлен Вуковият фонетичен правопис, възприема се политика на пуризъм, изтъкват се разликите между сръбски и хърватски език.

В пределите на социалистическа Югославия се засилват нормативните тенденции — книжовният език трябва да бъде изграден въз основа на живите говори, но след стандартизацията към диалектите се отнасят с пренебрежение и подозрение, особено към онези диалекти, отдалечени от диалектната база на книжовния език. Книжовният стандарт се разглежда като всеобщ и единствено легитимен код за общуване в официалната сфера, като нормативистите се стремят да ограничат всяка вариация не само при писане, но и в устната реч. За историческата диалектология диалектите са ценен източник за историята на езика, но те не представляват никакъв интерес като съвременни форми на общуване. Тази диалектология оперира с понятие като „чист диалект“ и не се интересува от социалните условия на информантите, нито от това какво символизира диалектът за неговите носители или за носителите на друг диалект. Повечето диалектолози ще се умилят, ако чуят на село някоя баба да произнася архаична форма, но ще се изпълнят с негодувание, ако някой говори с регионален акцент в училище или в медиите. Това отношение се дължи в голяма степен на комунистическата идеология, която разглежда диалектите като остатъци от експлоатацията и невежеството на родните маси, и вярва, че демократизираните национални стандарти ще наложат своите писмени и устни норми върху всички граждани в държавата, пролетарската диктатура не търпи дублети, свободен езиков избор и стил.

Западният неощокавски диалект с икавски и шчакавски форми, старощокавските южносръбски говори, кайкавските и чакавски хърватски диалекти в СФРЮ се възприемат като твърде провинциални. Това пренебрежително отношение според сръбския писател Др. Михайлович потиска културното битие на носителите на тези диалекти:

Признаването на даден местен говор за книжовен език или поне приемането му според мен дава крила на литературата, възникваща на тази почва. Непризнаването на родния език и неговото отхвърляне като недостоен диалект от своя страна особено ако от областите на признатите, привилегировани говори се бият в гърдите с никаква расова и национална изключителност, пораждат литературна депресия в тази област, в която литературата не само че се развива по-слабо, но и се приема по-слабо. Ако не му бъде обърнато специално внимание, населението на диалектните области може да се обезкуражи в културологично и психологическо отношение и неволно да стигне до извода, че литературното творчество не му принадлежи. А това се съпътства от други разновидности на културна и психологическа депресия.

В Югославия се стигматизират не само кайкавските и чакавски диалекти, но и традиционният писмен език на хърватите, описан като изкуствен, старомоден, ненароден, книжен. Използване на диалектни или архаичнокнижни черти в комунистическа Югославия може да запрати някого в затвора, защото им се поставя ужасен епитет — „усташки“. Специфични хърватски думи, съществуващи от хиляди години, се определят като „усташки“ — „tisuća“ 'хиляда', „tjedan“ 'неделя', „siječanj“ 'януари'. Въпреки социалистическия нормативизъм в Хърватия обаче се запазва положителната нагласа към диалектите, не само като свидетелство за историята, но и като съвременна форма на общуване. Загребското кайкавско оцветено койне има по-висок престиж от неощокавския стандарт и се използва в неофициални и полуофициални ситуации, стандартът има главно писмена употреба. В гр. Корчула чакавско оцветеното койне е също по-престижно от неощокавския стандарт, който някои наричат подигравателно „влашки“, цялото делово общуване става на това кайне.

Хърватски лингвисти изтъкват отликите на хърватския език от сръбския, както и различните езикови нагласи на хърватите, свързани с различната културно-религиозна, книжовна и политическа история:

- Преобладаване на полидиалектна езикова концепция за националния книжовен език — щокавска основа, отворена за по-архаични чакавски и кайкавски заемки.
- Националният език се разглежда като изкуствен стандарт, а не като вариант на разговорния език.
- Националният език има главно писмена употреба, в устна упот-

реба висок престиж имат диалектно оцветени градски койнета. Литературното творчество на диалект има традиции и престиж. Заедно с националния стандарт съществуват и регионални литературни идиоми.

- Традиции на лексикален пуризъм и конструктивизъм — избягване на чуждици чрез словотворчество.
- Привързаност към етимологичния правопис.
- Привързаност към глаголическата книжовна традиция, продължила до 18. век.
- Разлика в религиозната лексика поради католическото вероизповедание: хъrv. „*biskup*“ — сп. „*episkop*“, „*gvardijan*“ — „*iguman*“, „*samostan*“ — „*manastir*“.
- Разлика във философската и научна лексика — родни думи в хъватски и заемки от европейски езици в сръбски.
- Влияние на различни езици — германски, унгарски, италиански, чешки — върху хъватски, а на гръцки, турски и руски върху сръбски, поради това че Хъватия е била част от Австро-унгарската империя, а Сърбия — част от Османската империя: хъrv. „*Babilon*“ — сп. „*Vavilon*“, „*Bizyant*“ — „*Vizant*“, „*kaos*“ — „*haos*“, „*amen*“ — „*amin*“, „*Atena*“ — „*Atina*“, а също „*demokracija*“ — „*demokratija*“, „*informirati*“ — „*informisati*“, „*svećenik*“ — „*sveštenik*“.
- Влияние на балканския езиков съюз върху сръбски. Балканският върху сръбски език е разпадането на инфинитива — хъrv. „*Mogam ići*“ — сп. „*Mogam da idem*“; образуването на бъдеще време с отделна частица: хъrv. „*radiću*“ — сп. „*radit ću*“.
- Запазване на фонемите /x/ и /t/ на етимологично място, поради това че хъватският език е по-консервативен от сръбския: хъrv. „*duhan*“ — сп. „*duvan*“, „*gluh*“ — „*gluv*“, „*snaha*“ — „*snaja*“, „*tko*“ — „*ko*“, „*svatko*“ — „*svako*“, „*netko*“ — „*neko*“.
- Липса на фонемна адаптация на заетите думи в хъватски за разлика от сръбски — хъrv. „*subjekt*“ — сп. „*subjekat*“, „*element*“ — „*elemenat*“, „*projekt*“ — „*projekat*“.

Разбира се, никоя от тези разлики не прави двата езика взаимно неразбираеми. Това, което не признават сръбските, хъватски, а по-късно и босненските лингвисти, е колко дълбоко вкоренена е романтичната представа, че в езика се крие духът на народа и че, ако има отделна държава, в нея трябва да живее изконен народ с хилядолетен език. Британци, американци и австралийци споделят един и същ

език, същото е при австрийци, германци, швейцарци и няма доказателства дуhyt на тези нации сериозно да е пострадал от този факт. Хърватският езиков национализъм намира израз още през 60-те.

Петият конгрес на югославските комунисти от 1965 г. провежда дискусия за нормите и стандартизацията на сърбохърватски език. Този език е определен като език, богат на вариации и избори, които позволяват националната му адаптация. Водят се спорове за това коя функция на езика трябва да има предимство — комуникативна или символична (дуhyt на нацията). Сърбите изтъкват комуникативно-единняващата функция, докато хърватите настояват за вариативността. Хърватинът Д. Брозович определя хърватския вариант на сърбохърватския език като „адаптация на единствения стандартен език към традиционите и съвременните нужди на нацията като социално-културна формация“.

Силното влияние на сръбския вариант поради водещата роля на република Сърбия в СФРЮ се възприема от хърватите като заплаха за техния национален вариант. Сръбският вариант в действителност се утвърждава като лингва franca — държавен език на федералната администрация в Белград, на федералната преса, радио, телеграфната агенция Tanjug, пощенските и телефонни услуги, армията. Сръбският вариант се изучава в училищата в Македония, Словения, Косово, Войводина, докато словенски, македонски, албански и унгарски език не се изучават в Сърбия. Хърватите се притесняват, че техният език има по-скоро национален, отколкото федеративен статут. През 1967 г. 140 хърватски интелектуалци излизат с „Декларация за наименованието и положението на хърватския книжовен език“. В декларацията се иска промяна на конституцията „федералните закони и другите общи актове на федералните органи да се обявяват в автентични текстове на четирите книжовни езика на народите в Югославия — сръбски, хърватски, словенски и македонски“. Настоява се за използване само на хърватски език в училищата и медиите в Хърватия, а също за анулиране на Новосадското езиково споразумение. Управници и лингвисти в Сърбия и Босна и Херцеговина отхвърлят декларацията като шовинистична и през 1970 г. в Сараево се провежда Симпозиум за езиковата толерантност. През 1971 г. „Матица хърватска“ отказва сътрудничество с „Матица сръбска“ за написване на общ речник на сърбохърватския език. Учебникът по хърватски правопис за училищата, излязъл през 1971 г., е конфискуван от властите. През

1972 г. „Матица хърватска“ е обявена за контрареволюционна организация и е закрита. Първата кратка история на хърватския език на Д. Брозович, излязла през 1978 г., е остро критикувана в Белград.

Смъртта на Тито през 1980 г. и последвалата икономическа криза засилват центробежните тенденции в СФРЮ. През 1986 г. „Меморандум на сръбската академия на науките“, подписан и от водещия сръбски лингвист Павле Ивич, изтъква нарушаването на езиковите права на сърбите в другите републики и в провинциите и призовава за нова централизация, за засилване на югославската идентичност за сметка на регионалния етнически егоизъм. Осьдени са опитите на албанците в Косово да стандартизирам албански език по образца в Албания, съзнателните усилия на хърватите да раздалечат хърватския от сръбския език, както и ограничаването на кирилицата в Хърватия. Призовава се за единна образователна система, която да изтъква сръбските приноси за Югославия.

След разпадането на социалистическия лагер започва процеса на разпадане и на Югославия. В Хърватия се утвърждава конституционно хърватският език като служебен език (1990 г.), а в Сърбия — сръбският (1991 г.). Кирилицата се възприема като основно и представително писмо в Сърбия за нуждите на правителствената администрация, науката и образованието, но латиница запазва влиянието си в бизнес комуникацията, реклами, жълтата преса, финансирана от западни компании.

5. Езикова политика в Босна и Херцеговина

По времето когато текат спорове между сърби и хървати дали сръбският и хърватският език са два варианта на един и същ език или два различни езика, лингвистите в Босна и Херцеговина възприемат компромисната идея за наличието на босненско-херцеговински стандартно-езиков израз. Между двата основни варианта на сърбохърватския език — източен и западен, има два междинни варианта — босненски, по-близък до западния, и черногорски, по-близък до източния вариант. След разпадането на Югославия Хърватия настоява за използването на загребски хърватски език от хърватите в Босна, а сърбите за еднакъв белградски език на сърбите в Босна. Излиза, че само мюсюлманите в Босна си нмат свой език.

Исламът за разлика от християнството се оказва по-неподатлив към провокациите на модерния национализъм. Не случайно последният език и нация, които се изграждат на Балканите, са именно турският език и нация, едва в средата на 20. век с репресивните мерки на Кемал Ататурк. След 1992 г. мюсюлманите се преименуват в бошняци, което внушава, че те са автохтонното население на републиката, а за езика използват наименованието „босненски“. Сърбия и Хърватия виждат в това наименование опит на мюсюлманите да наложат своя език над сърбите и хърватите в Босна и използват наименованието „бошняшки“.

През 1991 г. излиза „Езикът на босненските мюсюлмани“ на Джевад Яхич и „Босненски език“ на Сенахид Халилович, а през 1992 г. „Речник на характерната лексика в босненския език“ на Алия Исакович. Тези книги разглеждат босненския език като историческо наименование на езика на всички жители в Босна, които от 19. век насам се стеснява за езика на исламизираното славянско население. Декларацията „За равноправност на босненските мюсюлмани и език“, подписана от 105 босненски интелектуалци, говори за „природното право на всеки народ да има свой език“. За разлика от германци и албанци, при които езикът сътворява общата нация, независимо от верските разлики, при южните славянни верските разлики сътворяват различни нации, а общийят език се възприема като пречка пред националното самоопределение.

Закон от 1993 г. определя като служебен език в Босна и Херцеговина стандартен книжовен език с йекавски изговор, който се именува босненски, сръбски и хърватски. През 1994 г. е преиздадена „Граматика на босненския език“ от 1890 г., без предговор и без името на автора, хърватинът Франьо Вулетич, като свидетелство за историческата традиция на босненския език.

След войната (1992–1995 г.) съгласно Дейтънско споразумение (1996 г.) Босна и Херцеговина е поделена на Република Сръбска (48,5% от населението) и исламско-хърватска федерация Босна и Херцеговина (51,4%), разделена на кантони с преобладаващо мюсюлманско или хърватско население. В Дейтънското споразумение мюсюлманите са наречени бошняци. През 1998 г. Конституцията на Федерация Босна и Херцеговина определя като служебен език — босненски и хърватски, а като служебно писмо — латиницата. В Република Сръбска закон от 1992 г. определя като служебен език „сръбски език с йекавски и екав-

ски изговор и кирилско писмо, а латинско писмо в случаите, определени от закона“. По-късно сърбите се опитват да въведат само екавицата в служебна употреба, разглеждайки майка Сърбия като екавска и кирилска. Конституционният съд в Република Сърбска обаче отхвърля задължителната употреба на екавицата през 1998 г. Хърватите се опитват да създадат паралържава във федерацията — Херцег Босна с център Мостар. Въпреки настояванията на Хърватия хърватите в Босна да използват хърватски, а не бошняшки език, редица хърватски интелектуалици не приемат загребския хърватски, а използват регионален босненски вариант — Иван Лавренович, Желко Иванкович, Миле Стоич. Според тях загребските неологизми и архаизми са необичайни и в самата Хърватия, камо ли в Босна.

Стандартизация на босненския език се извършва по познатия ни от Вук Караджич модел (един диалект — един книжовен език — една нация), т.е. чрез придвижване на книжовния сърбохърватски език към диалектното просторечие. Всички босненски автори изтъкват най-вече особеностите в говора на мюсюлманите, които не са застъпени в книжовния език — честа употреба на /x/, замяна на /č/ — /ć/, /dž/ — /d/, изпускане на /t/, /d/ в средата на думата пред сонорна, водещо до геминация на сонорните (*glanna*, *ženna*, *olleti*), икавщината (Западна Херцеговина, Средна и Западна Босна) и шчакавщината (Източна Босна). Стандартизацията може да се опише като вернакуларизация, исламизация и хърватизация на бившия сърбохърватски език.

При стандартизацията диалектните произносителни особености на мюсюлманското население придобиват официален статут: запазване на /x/ в славянски и ориенталски думи — „lahko, mehko, polagahno, hambar, buzduhan, kahva, mahraba“, понякога поради свръхстарание /x/ се поставя и там, където не е съществувало — „hipoteka“ от лат. „ipoteka“; удвояване на сонанти и гласни — „Allah, džennet, sunnet, džemaat“; специфични ятови прегласи — „prelaz“ вм. „prijez“, „zaliv“ вм. „zalijev“. Специфична исламска лексика от ежедневието и религията, пренебрегвана в хърватските и сръбски речници, сега придобива официален статут. Съживяват се ориенталски архаизми от фолклора и религиозната литература. Турцизмите, които преди това не са застъпени в пресата и административния език, а се използват главно в белетристиката и религиозната литература, сега разширяват употребата си. Освен общите със сръбски и хърватски ориентализми — „barut, boja, čelik“ и др., се стандартизират и много специфични бос-

ненски думи: „ahbab“ 'приятел', „avaz“ 'глас', „dert“ 'грижа', „haber“, 'новина', „hajvan“ 'животно', „haman“ 'готово, скоро', „plah“ 'добър', „ahiret“ 'отвъден свят', „dunjaluk“ 'този свят', „džennet“ 'рай', „pug“ 'светлост', „Pejgamber“ 'пратеник на Аллах'. Културната лексика също изцяло се исламизира — „Adem“ 'Адам', „Hava“ 'Ева', „Isa“ 'Исус', „Merijem“ 'Мария'.

Хърватизацията се изразява в стандартизация на общи хърватски и бошняшки думи — „duhan“ вм. сръбското „duvan“, „muha“ вм. „muva“, „snaha“ вм. „snaja“, „who“ вм. „ivo“ и др. Трябва да се има предвид, че след 1945 г. много хърватски думи са забранени за служебна употреба в Босна — „povijest“ 'история', „zemljopis“ 'география', „kruh“ 'хляб', „pogomet“ 'футбол'. Докато мюсюлмани и хървати воят срещу сърбите, в езика се възприемат много хърватски думи, например славянските наименования на месеците, а също „blagovaonica“ вм. сръбското „trpezarija“, „deva“ вм. „kamila“, „dragovoljan“ вм. „dobrovoljan“ и др. В много случаи се възприемат хърватски думи като дублети на сръбските: „biblioteka“ и „knjižnica“, „fudbal“ и „pogomet“, „nauka“ и „znanost“, „januar“ и „siječnj“, „gledalac“ и „gledatelj“. Като хърватизация може да се разглежда и преминаването от двуписменост към латиница. Всекидневникът „Oslobodenje“ от 1978 г. излиза паралелно и на кирилица и на латиница. Конституцията на Босна и Херцеговина от 1994 г. приема за служебно писмо само латиницата.

„Правопис на босненския език“ на Сенахид Халилович нормативира различни правила за слято, полуслято и разделено писане; въвежда много дублетни форми — заедно с „nisam“ и dial. „nijesam“; „sredina“ — „srjedina“ (редуване e / je след — r); „andel“ — „anđeo“ (редуване i / вокал).

Историческа дълбочина новият език търси чрез позоваването на мюсюлманската фолклорна традиция на новошокавско фолклорно койне: любовната поезия на големите градове Сараево, Баня Лука, Мостар, т. нар. „севдалинка“, юнашкия епос „ženidba Smailagić Meha“, баладите „Hasanaginica i Smrt Ometa i Merime“. Херцеговинското фолклорно койне включва най-разпространените новошокавски особености, но също и лексически и граматически архаизми, слабо застъпени в новошокавските говори. То изгражда свой абстрактен речник и е сравнително нормирано.

Джевад Яхич в „Босненският народ и неговият език“ разглежда

регионалните книжовни идиоми, сътворени в Босна от Средновековието до наши дни като изконна книжовна традиция на босненския език. Особено внимание се обръща на литературата на западна босненска кирилица, т. нар. „босанчица“, курсивно бързописно писмо под влияние на латинския курсив, францисканците я наричат „манастирско писмо“. Босненските бейове използват народен език на босанчица като светско дипломатическо писмо за връзка с европейските земи, а също в лична кореспонденция и като тайнопис, поради което то се нарича още „бегово писмо“. Позната е и литература на турски език, написана на босанчица. Специално внимание босненските езиковеди обръщат на книжовната традиция на турски език (в администрацията и училището), на арабски (верска литература) и персийски език — поетичен език, изучаван в медресетата и в текетата на мевлевийските дервиши, като се изтъква творчеството на Дервиш паша Байезидагич (1566–1603 г.), Ариф Ризванбегович Сточевич (1839–1903 г.). Посочва се първият турско-босненски речник на Мухамед Ускофия от 1631 г. и първата двуезична граматика „Bosansko-turski učitelj“ на Ибрахим Бербич, издадена в Истанбул през 1893 г. Като уникално книжовно наследство се разглежда литературата на народен език с арабско писмо, т. нар. „алхамиадо-литература“. Тя използва новоощукавско койне и продължава съществуването си до 19. век с творчеството на Абдурахман Сирия. За първи път именно на арабица са публикувани босненски народни песни от Мула Мустафа Башеския през 18. век. През 17.–19. век се правят многобройни опити за реформиране на арабицата с цел да се приспособи към босненския език, като най-известна е реформата на Омер Хумо. През 19. век се правят опити за въвеждане на народен език в религиозните училища, като особено известен е букварът на Мехмед Агич от 1868, който е на арабица и народен език. Едва през 1913 г. в Босна се въвежда официално неарабска графика и народен език.

Идеята за сътворяване на босненска нация и книжовен език за първи път възниква, когато Босна е под австро-унгарско управление. Австрийската политика насърчава създаването на босненски език на народна основа и с латиница, за да откъсне Босна от ориенталската книжовна традиция, но и за да противостои на сръбските и хърватски интереси в Босна. За босненски език говори първият вестник на латиница „Bošnjak“ от 1891 г. и първото езиково списание „Behar“ от 1900 г. На народен език и с латиница пише известният писател Мехмед бей

Капетанович Любушак. Идеята за създаването на общ сърбохърватски език въз основа на херцеговинското фолклорно койне намира подкрепа и сред босненските книжовници (Салих Мувекит), вуковците започват да издават вестници на народен език с кирилица. С включването на Босна и Херцеговина в Кралството на сърби, хървати и словенци и по-късно в Югославия въпросът за босненския език и нация остава на заден план, докато разпадането на Югославия не го поставя отново.

Хърватският езиковед Анте Гранич в „Босненския език — мит или действителност“ търси твърде далечни основания за съществуването на босненски език, като изтъква и католическо-хърватските приноси за босненската книжнина. Той посочва редица исторически аргументи: Константин Философ в „Сказание за буквите“ от 14. век споменава босненски език, монасите францисканци наричат себе си бошняци, а езика си босненски. Матия Дивкович през 17. век пише на босненски език, а пътешественикът Евлия Челеби говори за босненски език и споменава речника на М. Ускофия. Бартол Кашич (1575 г.) споменава, че южните славяни имат нужда от общ език и той трябва да бъде босненски. Едва ли обаче всички тези автори са имали предвид босненска нация и национален език в съвременния им смисъл, а по-скоро региона Босна с неговото диалектно богатство и разнообразни книжовни традиции.

Днес Босна и Херцеговина се оказва една държава с три книжовни стандарта, основани на сходна диалектна основа.

6. Европейска езикова политика на Балканите през 21. век?

Ако Балканите не искат повече да бъдат описвани като регион на взаимна омраза и междуособици между сродни народи, говорещи почти еднакъв славянски език, очевидно е, че трябва да се овладее страстта към езиково инженерство на разлики и недоразумения, довела до прекомерно нарастване на броя на нациите и езиците в региона. Затова е необходимо езиковедите да преосмислят критически романтичното наследство, че в езика, и по-точно в майчиния говор, се крие духът на нацията. Историческата диалектология и фолклористика вече повече от столетие изхранват добре езиковеди и фолклористи, обслужвайки националистични начертания, но очевидно е, че развитието на хуманитаристиката не е спряло през 19. век. Освен

от диалектни прегласи и фолклорни мотиви нациите се оформят и от религиозно-книжовните традиции, от културните и стопански постижения, от политическата и социална история.

Необходимо е също така да се преосмислят комунистическите постулати за „народната основа“ на книжовните национални езици и пропагандата на „демократичен фонетичен правопис“, довели до книжовни революции и катастрофи на Балканите. Книжовните езици имат своя собствена история и функции, твърде различни от историята и функциите на живите говори. Най-важното качество на книжовните езици е тяхната устойчивост, непроменливост, което ги превръща в убежище на паметта и разума, това им качество е свързано с известни неудобства като изкуственост и усложненост. Чехите стандартизират националния си език като съхраняват книжовната традиция от 14. век, а за да разговарят използват „овесна čeština“, разговорно койне с много дублети, регионалните книжовни идиоми имат традиции и престиж. Ако британците се опитат да говорят, както пишат, или обратното, ще настъпи катастрофа. Не само традиционният етимологичен правопис възпрепятства това, британците разговарят чрез различни социално оцветени акценти на английския език, единствено кралицата, BBC и някои лингафонни курсове по английски език за чужденци използват нормативното RP произношение.

Тоталитарното управление в България свръхнормативира езика — не само правописа, но и правоговора, като не оставя никакво място за диалектни варианти и избор:

Трябва да се предпазваме от правописни грешки, а не толкова от фонетичните особености на родния изговор. Записът книжовно ни обединява, той е мост между епохи, диалекти и съсловия.... А що е правоговор? Всеки мисли, че говори правилно, понеже е наследил част от своите говорни навици от баба си и дядо си, които са българи и не може да говорят неправилно. Но нормативизът господства (ИВ. Добрев).

Премахването на отечественофронтовското ятово правило и приемане на два равноправни варианта — екав и якав, в говора и правописа, както и въвеждане на повече западнобългарски дублети ще разширят езиковата свобода в българския език. Освен това тези промени ще доближат българския език до неговия регионален вариант в Македония. Много жители на Република Македония, които учат и работят в България или четат българска преса и литература, се оказват в условията на диглосия — те използват македонски книжовен

вариант (димотики) и български книжовен език (катаревуса):

До неотдавна в Гърция битуваха два официални варианта на гръцкия литературен език: катаревуса, или чистият език, и димотики — езикът на селяните. На тези два книжовни варианта се твореше и се пишеше, и двата бяха равнопоставени в държавата. Щом нищо не пречеше в една държава да съжителства два официални варианта на един език, още по-малко би пречело такива варианти да съжителстват в две отделни държави. Ноето безстрастно разпитване на един такъв ключов възел от македонските проблеми води и до тълкуване на понятията „най-стар и най-млад славянски език“, а то е: катаревусата, използвана като литературен стандарт в България, е най-старият литературен славянски език, а димотики, като книжовен вариант, използван в Македония, е най-младият славянски език (М. Сърбиновски).

След краха на селскопопулистките и комунистически утопии балканските народи може би ще преосмислят трезво езиковите и политически реалности и ще се погрижат освен за множеството „Матици“ — сръбска, хърватска, босненска, черногорска..., и за един баща — езиков съвет от типа на Нордическия съвет в скандинавските страни, които да се погрижи за сближаването на езиците и културите на Балканите чрез обща езикова политика, превод, образователен и културен обмен.

Използвана литература

- Августинос 1977:** Augustinos, G. Consciousness and History. Nationalist Critics of Greek Society 1897–1914, New York
- Акинасо 1985:** Akinnaso, F. Names and Naming Principles in Cross-Cultural Perspective. In: Names, XXIX
- Актуна 2004:** Aktuna, S. D. Language Planning in Turkey: Yesterday and Today. In: International Journal of the Sociology of Language. Sociolinguistics in Turkey, vol. 165
- Алексова 2000:** Алексова, Кр. Езикът и семейството, София
- Алпатов 1993:** Алпатов, В. Марксизъм и сталинизъм. Философские исследования, 4
- Ангелов 1999:** Ангелов, А. Правилата на езика в столичния квартал, София
- Ангелов 2003:** Ангелов, Е. Младите хора в България — медийни образи и внушения (в. „Труд“ 1995–2000). — В: сп. „Балканскичен форум“, Благоевград
- Андрейчин 1958:** Андрейчин, Л. На борба против тарикатския жаргон. — Във: в. „Народна младеж“, бр. 2985
- Априлов 1841:** Априлов, В. Денница на новобългарското образование, Одеса
- Армянов 1989:** Армянов, Г. Жаргонът, без който (не) можем, София
- Армянов 1993:** Армянов, Г. Речник на българския жаргон, София
- Армянов 1995:** Армянов, Г. Българският жаргон, София
- Арднер 1975:** Ardner, E. Belief and the Problem of Women. In: Perceiving Women, Malaby
- Бабич 1991:** Babić, N. V. S. Karađić između jezikoslovlja i politike, Zagreb
- Байчев 1996:** Байчев, Б. Селото, градът и езикът в Ловешкия край, София
- Бахтин 1989:** Bakhtin, M. The Dialogical Imagination, London
- Башкан 1986:** Başkan, C. Turkish Language Reform. In: The Transformation of Turkish Culture. The Atatürk legacy, G. Renda, M Kortepeter (eds), Princeton
- Бел 1980:** Бел, Р. Социолингвистика, Москва
- Бицили 1995:** Бицили, П. Що е нация? Сп. „Балканскичен форум“, кн.2, Благоевград
- Боич 1987:** Бојић, М. Вукова језичка реформа и црква. Сп. „Богословље“ 2, Београд
- Брозович 1978:** Brozović, D. Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, Zagreb
- Бурдийо 1991:** Bourdieu, P. Language and Symbolic Power, Cambridge
- Бурдийо 1977:** Bourdieu, P. Outline of a Theory of Practice, Cambridge
- Бърнестайн 1972:** Bernstein, B. Social Class, Language and Socialization. In: Language and Social Context., ed. P. Giglioli, Harmondsworth

- Бърнстейн 1969:** Bernstein, B., Henderson, D. Social Class Differences in the Relevance of Language to Socialization. *Sociology*, 3
- Вебер 1992:** Вебер, М. Социология на господството, София
- Виденов 1990:** Виденов, М. Съвременната българска градска езикова ситуация, София
- Виденов 1993:** Виденов, М. Софийският език, София
- Виденов 1996:** Виденов, М., Банчева, М., Сотиров, П., Ангелов, А. Социолингвистиката и ученическата реч, София
- Виденов 1999:** Виденов, М., Байчев, Б. Великотърновският език, София
- Виденов 2000:** Виденов, М. Увод в социолингвистиката, София
- Виденов 2003:** Виденов, М. Българската езикова политика, София
- Воденичаров 1994:** Воденичаров, П., Попова, К. Момичето и войната. Опит за реконструкция на един жизнен свят по езикови данни. — В: сп. „Съпоставително езикознание“, кн. 6, София.
- Воденичаров 1994:** Воденичаров, П., Попова, К. Значи не съм бил последен... Индивидуалност, маргиналност и мъжка идентичност в автобиографичните интервюта на двама българи мохамедани. — В: сп. „Балканскичен форум“, кн. 2, Благоевград
- Воденичаров 1995:** Воденичаров, П. Мълчаливият Аз в автобиографичните разкази на български селяни. — В: сп. „Балканскичен форум“, кн. 3, Благоевград
- Воденичаров 1997:** Воденичаров, П. Предци, предтечи, лични имена. В: Предци и предтечи. Митове и утопии на Балканите, Благоевград
- Воденичаров 1998:** Воденичаров П., Попова, К., Пашова, А. Искам човекът да е винаги приятен и да си правим моабет, София
- Воденичаров 1999:** Воденичаров, П. Език, пол и власт, София
- Воденичаров 2003:** Воденичаров, П. Социолингвистика. Критика на езиковите идеологии и идентичности. София
- Воденичаров 2004:** Воденичаров, П. България през 70-те — модернизация, еманципация, национализъм? Критически дискурсен анализ на тоталитарните политики на паметта. — В: сп. „Балканскичен форум“, кн. 1-2-3, Благоевград
- Воденичаров 2005:** Воденичаров, П. Новият български и новият сръбски книжовен език — между църковната традиция, националните идеологии и европейските влияния. — В: сп. „Език и литература“, кн. 1-2
- Воденичаров 2005:** Воденичаров, П. Успешни ли са „езиковите катастрофи“ на Балканите? Езиковата и културна революция на Вук Карджаич. — В: Тероризъм, интелектуализъм. Балкански беспокойства, Благоевград
- Воденичаров 2006:** Воденичаров, П. Успешни ли са „езиковите катастрофи“ на Балканите? Езиковата революция на Кемал Ататурк. — В: сп. „Балканскичен форум“, кн. 1-2-3, Благоевград
- Гарднер 1966:** Gardner P. Symmetric Respect and Memorate Knowledge: the

- Structure and Ecology of Individualistic Culture. *Southwestern Journal of Anthropology*, 22
- Гарфинкъл 1967: Garfinkel, H. *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs
- Георгиев 2006: Георгиев, Д. Искаш ли да бъдеш мой приятел? Попълни лексикона ми! — В: сп. Балканистичен форум, кн. 1-2-3, Благоевград
- Гладкова 2002: Гладкова, Г., Ликоманова, И. Языковая ситуация: истоки и перспективы, Прага
- Гофман 1955: Goffman, E. *On face Work*. In: *Psychiatry*, 18
- Гофман 1981: Goffman, E. *Forms of Talk*. Philadelphia
- Грайс 1975: Grice, H. *Logic and Conversation*. In: P. Cole and J. Morgan (eds.) *Syntax and Semantics*, 3, London
- Гранич 1993: Granić, A. *Bosanski ezik — mit ili stvarnost*. Bosna, bošnjaštvo i bosanski ezik, Zagreb
- Грипсеруд 1992: Gripsrud, J. *The Aesthetics and Politics of Melodrama*. In: *Journalism and Popular Culture*, London
- Грийн 1970: Green, M. *The Mythology of Television*. In: *Television Quarterly*, 2
- Гуденаф 1957: Goodenough, W. *Cultural Anthropology and Linguistics*. In: P. L. Garvin (ed.) *Report of the 7th Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*, Washington
- Гуди 1987: Goody, G. *The Interface between the Written and the Oral*, London
- Гюров 1997: Гюров, Б., Воденичаров, П. *Шепот в кабела — България, Сърбия. Истории, имена, идентичности в Интернет*. — В: сп. „Балканистичен форум“, Благоевград
- Даничић 1925: Даничић, А. Вуков пријевод Новога завјета. В: Ситнији списи Даничића, Сремски Карловци
- Дел Агата 1999: Дел Агата, Дж. *Студии по българистика и славистика*, София
- Дийк 2001: Dijk, van T. *Critical Discourse Analysis*. In: *The Handbook of Discourse Analysis*, eds. D. Tannen, D. Schiffrin, H. Hamilton
- Дмитриев 1984: Дмитриев, П., Сафонов, Г. *Вук С. Караджич и его реформа сербохорватского / хорватско塞尔бского литературного языка*, Ленинград
- Добрев 2005: Добрев, Ив. *Българският език*, София.
- Едуардс 1989: Edwards, V., Cheshire, J., Munstermann, H. *Dialect and Education*, Oxford
- Живов 1996: Живов, В. *Язык и культура в России XIII века*, Москва.
- Замбова 2000: Замбова, А. *Манипулативни езикови стратегии в печата*, София

- Знеполски 1997:** Знеполски, Ив. Новата преса и преходът. Трудиото конструиране на четвъртата власт, София
- Иванова 2002:** Иванова, Д. Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието, Пловдив
- Ивић 1997:** Ivić, M. O Vukovom i vukovskom jeziku, Beograd
- Илиевски 1999:** Илиевски, П. Значење на дамаскинарската книжнина за развојот на писмениот и книжевниот македонски јазик. В: Македонија. Прашања од историјата и културата, Скопје
- Исакович 1992:** Isaković, A. Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku, Sarajevo
- Јовановић 2003:** Јовановић, М. Језик и друштвена историја, Београд
- Јовановић 2004:** Јовановић, М. Против Вука, Београд
- Йонг 1991:** Yong, J. Totalitarian Language, N. Y.
- Калоджера 1985:** Kalogjera, D. Attitudes toward Serbo-Croatian Language. In: International Journal of the Sociology of Language, 52.
- Каневска 1988:** Каневска-Николова, Ел. Смолянският градски език, София
- Карамузи 2004:** Карамузи, М. Творчеството на Никодим Светогорец и атонският неоисихазъм, София
- Карастойчева 1988:** Karastoycheva, Čv. Българският младежки говор, София
- Катичич 2001:** Katičić, R. Croatian Linguistic Loyalty. In: International Journal of the Sociology of Language, 147
- Кинан 1977:** Keenan, E. The Universality of Conversational Implicatures. In: Fasold & Shuy
- Китромилидис 1994:** Kitromilides, P. M. Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy, Norfolk
- Конески 1983:** Koneski, B. Macedonian. In: The Formation of Slavic Literary Languages, 1983, Ohio
- Константинов 1995:** Konstantinov, Y, Alhaug, G. Names, Ethnicity, and Politics, Oslo
- Кръстева 1997:** Кръстева, Ю. Времето на жените, София
- Кръстева 1987:** Kristeva, J. The Kristeva Reader, Oxford
- Кръстева 1980:** Kristeva, J. Desire in Language, Oxford
- Култхард 1977:** Coulthard, M. An Introduction to Sociolinguistics, London
- Купър 1989:** Cooper, R. Language Planning, Oxford
- Кушнер 1977:** Kushner, D. The Rise of Turkish Nationalism, 1876–1908, London
- Къртис 1977:** Curtiss, S. A. Psycholinguistic Study of a Modern Day Wild Child
- Кулмаас 1991:** Coulmas, F. (ed.). A Language Policy for the European Community, Berlin, New York

Кючуков 1996: Кючуков, Хр. Психолингвистични проблеми на билингвизма, София

Лабов 1980: Labov, W. Locating Language in Time and Space, N. Y.

Лабов 1966: Labov, W. The Social Stratification of English in New York City, Washington

Лакоф 1987: Lakoff, R. Women, Fire and Dangerous Things, N.Y.

Лакан 1978: Lacan, J. The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis, N. Y.

Лаш 1999: Лаш, Кр. Бунтът на елитите, София

Ликоманова 1999: Ликоманова, И. Медните и езикът, София

Лийч 1983: Leech, G. Principles of Pragmatics, London

Люис 1999: Lewis, G. The Turkish Language Reform. A Catastrophic Success, Oxford

Маккарти 1994: McCarthy, E. D. The Uncertain Future of Ideology. In: Sociological Quarterly, 35

Маклуън 1964: McLuhan, M. Understanding Media, N. Y.

Макридж 1998: Mackridge, P. Byzantium and the Greek Language Question. In: Byzantium and the Modern Greek Identity". Ed. D. Ricks, P. Magdalino, Sydney

Мар 1926: Mapp, H. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары, Чувашское государственное издательство

Мей 1994: Mey, J. Pragmatics, Oxford

Мечковска 2000: Мечковская, Н. Социальная лингвистика, Москва

Милрой 1987: Milroy, L. Language and Social Networks, Oxford

Миноу 1995: Minnow, M. Children and Television, Washington

Мишкова 2003: Опитомяване на свободата, София

Митерауер 2002: Митерауер, М. Обичаи и закони при даване на лични имена. — В: сп. „Балканистичен форум“, кн. 1-2-3, Благоевград

Михайлович 2005: Михайлович, Д. Какво представлява сръбският Юг? — В: сп. „Литературни Балкани“, кн. 4.

Мочанас 2004: Moschonas, S. Relativism in Language Ideology: on Greece's Latest Language Issue. In: Journal of Modern Greek Studies, October

Могуш 1995: Moguš, M. A History of the Croatian Language: towards a Common Standard, Zagreb

Мъннесланд 2005: Mønnesland, S. Jezik u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Oslo

Наумович 1995: Наумовић, Сл. Устај село, устај роде: Симболика селаштва и политичка комуникација у новијој историји Србије. Годишњак за друштвену историју, II-1, Београд

Неверов 1982: Неверов, Н. Общественно-языковая практика современной Японии, Москва

Николаева 2001: Николаева, О. Съвременната култура и православието, София

- Николова 1997:** Николова, Е. Аз съм двойна майка, София
- Онг 1982:** Ong, W. *Orality and Literacy*, London, N. Y.
- Остин 1962:** Austin, J. *How to Do Things with Words*, Cambridge
- Паглия 1990:** Paglia, K. *Sexual Personae*, N. Y.
- Партридж 1987:** Partridge, M. Вук Карадић и Британско и инострено билијско друштво. Међународни научни скуп Вук Карадић и његово дело у свое времене и данас, Београд-Нови Сад-Тршић
- Пачев 2005:** Пачев, А. Езиковите общности, София
- Пашова 2003:** Пашова А., Попова К., Воденичаров, П., Муратова Н., Ангелова, М., Шаранска, Ф. Семейство, религия, всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи, Благоевград
- Петит 1970:** Pettit, G. *Prisoners of Culture*, Toronto
- Пинкър, 2007:** Пинкър, Ст. Езиковият инстинкт, София
- Пипа 1989:** Pipa, A. *The Politics of Language in Socialist Albania*, N. Y.
- Полтън 1997:** Poulton, H. *Top Hat, Gray Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, London
- Попова 1994:** Попова, Кр. Анализ на жизнеописателния текст. — В: сп. „Български фолклор“, кн.6
- Попович 1996:** Поповић, К. Два идеолошка приступа понарођивању (вернакуларизацији) српског књижевног језика крајем осамнаестог и у првој половини деветнаестог века. Књижевност и језик, 3-4, Београд
- Потебня 1976:** Потебня, А. Естетика и поетика, Москва
- Пранкович 2001:** Pranjković, The Croatian Standard Language and the Serbian Standard Language. In: *International Journal of the Sociology of Language*, 147.
- Пушкин 1947:** Пушкин, А. Полное собрание сочинений, т. XI, Москва-Ленинград
- Райън 1981:** Ryan, P. An Introduction to Hausa Personal Nomenclature. In: *Journal of the American Name Society*, XXIX
- Ристовски 1999:** Ристовски, Б. Македонскиот етнокултурен и национално-политички развиток до почеток на XX век во Балканскиот културноисторички контекст. В: Македонија. Прашања од историјата и културата, Скопје
- Рош 1974:** Rosch, E. Linguistic Relativity. In: A. Silverstein (ed.) *Human Communication: Theoretical Perspectives*, Hillsdale
- Рош 1976:** Rosch, E. Classification of Real World Objects: Origins and Representations in Cognition. In: S. Ehrlich, E. Tulving, eds. *La memoire Semantique*, Paris
- Русинов 1980:** Русинов, Р. Учебник по история на новобългарския книжовен език, София
- Сандерс 1994:** Sanders, B. *A is for Ox: Violence and Media in the Electronic Age*, N. Y.

- Селимович 1987:** Selimović, M. Za i protiv Vuka, Beograd
- Скълън 1995:** Scollon, R., Scollon, S. Intercultural Communication, London
- Слобин 1971:** Slobin, D. Psycholinguistics, London
- Спендер 1980:** Spender, D. Man Made Language, London
- Спасов 2004:** Spassov, O. (ed.) Quality Press in Southeast Europe, Sofia
- Степанов 1979:** Степанов, Ю. Семиотика, София
- Стойков 1946:** Стойков, Ст. Софийският ученически говор, София
- Стоянов 1999:** Стоянов, Кр. Обществените промени (1989–1996) и вестникарският език, София
- Станков 1993:** Станков, В., Иванова, М. За ролята на фактора традиция при изграждането на новобългарския книжовен език (в съпоставка със сръбския книжовен език). — В: сп. „Български език“, 43/4, кн. 5–6
- Стайнберг 2001:** Steinberg, D., Nagata, H., Aline D. Psycholinguistics. Language, Mind and World, London
- Сърл 1965:** Searl, J. What is a Speech Act? In M. Black (ed.) Philosophy in America, London
- Сърбиновски 1996:** Сърбиновски, М., Македонският Фауст, София
- Танен 1997:** Танен, Д. Ти просто не разбиращ. Жените и мъжете в разговор, София
- Тахир 2004:** Тахир, М. Речник на турските лични имена в България, София
- Торнтийн 1995:** Thornton, S. Club Cultures, Oxford
- Тофелсън 2002:** Tollefson, J. The Language Debates: Preparing for the War in Yugoslavia, 1980–1991. In: International Journal of the Sociology of Language, 154
- Уайт 2000:** White, G. Nationalism and Territory. Constructing Group Identity in Southeastern Europe, Oxford
- Угрешич 2002:** Угрешич, Д. Четенето забранено, София
- Уилямс 1994:** Williams, C. On Language and Nationalism, Clevedon
- Улард 1998:** Woolard, K. A. Language Ideology as a Field of Inquiry. In: Language Ideologies: Practice and Theory. Eds. B. B. Schieffelin, K. A. Woolard, P. V. Krookrity, Oxford
- Унбегаун 1995:** Унбегаун, Б. Почеци книжевног језика код срба, Београд
- Успенски 1994:** Успенский, Б. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.), Москва
- Успенски 1985:** Б. Успенский, Б. Из истории русского литературного языка VIII — начала XIX века, Москва
- Уорф 1989:** Whorf, B. Language, Thought and Reality, Cambridge
- Фаулър 1996:** Fowler, R. Linguistic Criticism, Oxford
- Фаулър 1991:** Fowler, R. Language in the News. Discourse and Ideology in the Press. London, N.Y.

- Феаклаф 1995:** Fairclough, N. *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*, London
- Феаклаф 2001:** Fairclough, N. *Language and Power*, London
- Феаклаф 1997:** Fairclough, N., Wodak R. *Critical Discourse Analysis. In: Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, vol.2, ed. T. van Dijk, London
- Фенг 1997:** Fang, J. *A History of Mass Communication*, N.Y.
- Фишман 1972:** Fishman, J. *The Sociology of Language. In: Advances in the sociology of language*, Mounton-The Hague
- Фиске 1996:** Fiske, J. *Postmodernism and Television. In: Mass Media and Society*, London
- Фокс 1974:** Fox, J. *Our Ancestors Spoke in Pairs. Rotinese Views of Language, Dialect and Code. In: Bauman & Sherzer*
- Фотинов 1842:** Фотинов, К. Предисловие любочитателем. Сп „Любословие“
- Франгудаки 1997:** Frangoudaki, A. *The Metalinguistic Prophecy on the Decline of the Greek Language. In: International Journal of the Sociology of Language*, 126
- Франолич 1988:** Franolić, B. *Language Policy in Yugoslavia with Special Reference to Croatian*, Paris
- Фридман 1985:** Friedman, V. *The Sociolinguistics of Literary Macedonian. In: International Journal of the Sociology of Language*, 52
- Фуко 1972:** Foucault, M. *The Archeology of Knowledge*, London
- Хааг 2000:** Хааг, Е. *Несъгласие с обществото на съгласието*. — В: сп. „Балканскичен форум“, кн. 1-2-3, Благоевград
- Хаймс 1962:** Hymes, D. *The Ethnography of Speaking. In: Anthropology and Human Behaviour*, Washington
- Хаджийски 1974:** Хаджийски, Ив. *Бит и душевност на българския народ*, София
- Халидей 1994:** Halliday, M. A. K. *An Introduction to Functional Grammar*, London
- Халидей 1978:** Halliday, M. A. K. *Language as Social Semiotics*, London.
- Халилович 1999:** Halilović, S. *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo
- Халилович 1991:** Halilović, S. *Bosanski jezik*, Sarajevo
- Хийт 1983:** Heath, Sh. *Ways with Words. Language, Life and Work in Classrooms*, N.Y.
- Хичинс 1996:** Hitchins, K. *The Romanians 1774–1866, History and Myth in Romanian Consciousness*, Oxford
- Ходж 1993:** Hodge, R., Kress, G. *Language as Ideology*, London
- Холмс 1992:** Holmes, K. *Introduction to Sociolinguistics*
- Хъдъси 1995:** Хъдъси, Р. *Социолингвистика*, София

- Чомски 1986:** Chomsky, N. *Knowledge of Language*, N. Y.
- Шамрай 1996:** Шамрай, Т. Тоталитаризъм, посттоталитаризъм и лингвистична проблематика. — В: Езикът в тоталитарното и посттоталитарно общество, София
- Шифман 1996:** Schiffman, H. *Linguistic Culture and Language Policy*, London
- Шифлин 1998:** Schieffelin, B. B., Woolard, K. A., Kroskrity, P. V. *Language Ideologies: Practice and Theory*, Oxford
- Ервин Трип 1954:** Ervin-Tripp, S. Identification and Bilingualism. Conference Paper in S. Ervin Tripp (ed.) *Language Acquisition and Communicative Choice*, Stanford.
- Ервин Трип 1964:** Ervin-Tripp, S. An Analysis of the Interaction of Language, Topic and Listener. In: *American Anthropologist* 66
- Яхич 1991:** Jahić, Dž. *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo
- Яхич 1999:** Jahić, Dž. *Bošnjački narod i njegov jezik*, Sarajevo

Петър Воденичаров
СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Второ преработено и разширено издание

Българска, второ издание
формат 145/200

Редактор д-р Радко Шопов
Дизайн Георги Флоров

ИК „Семарш“
София, 2007

semarsh@gmail.com

ISBN 978-954-8021-88-3